

ธรรมในฐานเป็นแม่ศรีรองมือ
สร้างตนสร้างชาติและสร้างโลก

ของ พุทธบาทต์ ปัทม

๒๑๔๓๔๔
๑๑๓๖๗๖

พระเจ้ายอกรี (เงื่อม อินทพละโม)

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือ
สร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก

ของ

พุทธทาส ภิกขุ

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๓,๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๑๓

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก

จันทบุรี

องค์การค้ำของครูสภา

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ถนนราชดำเนินกลาง

จัดพิมพ์จำหน่าย

จาก ๑๐๒๑ กรมการ

กรมการปกครอง
กระทรวงมหาดไทย
กรุงเทพฯ

เรื่อง

เรื่อง

เลขที่ ๑๗

เลขที่ 294-3144

เลขที่ น 367 ต.

เลขทะเบียน ๙๓๖๗ ๘๙๙๐ ๑๒.

ธรรมสภาขึ้น

ธรรม

ในฐานะเป็นเครื่องมือ

สร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก

หัวข้อที่ ๑ งานคือการปฏิบัติธรรม

สภาพระธรรมกถึก วัดพระเชตุพน ฯ ชุมชุมจริยศึกษา ฯ
และสถานีโทรทัศน์ กองทัพบก ได้ นิมนต์ พระ ราช ชัยกวี
(พุทธทาสภิกขุ) จากสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี มาบรรยายและตอบปัญหาธรรม ใน
หัวข้อ “ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ
และสร้างโลก” ณ หอประชุมคุรุสภา เนื่องในวันอาสาฬหบูชา
๖ กรกฎาคม ๒๕๐๖ การบรรยายได้เริ่มขึ้นเมื่อเวลา
๑๓.๐๐น. ผู้ที่ได้รับเชิญให้เป็นผู้ซักถามปัญหาธรรมในวัน
นั้นคือ ม.ร.ว คึกฤทธิ์ ปราโมช, นายป๋วย โรจนะบุรานนท์,
และนายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์

พุทธทาส ภิกขุ . ท่านผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย
 การบรรยายธรรมในวันนี้ อาตมาได้ตั้งหัวข้อว่า ธรรมใน
 ในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ หรือสร้างโลกใน
 ที่สุด การบรรยายในวันนี้ขอให้ถือว่าเป็นกรณีพิเศษ ซึ่ง
 จะมองกันในแง่ที่ว่า เป็นธรรมสากลจำกันได้ หรือว่า จะ
 เป็นปัจฉาวิสัยจำกันได้ แล้วแต่จะเรียก ข้อนี้ไม่สำคัญ ข้อ
 สำคัญก็ขอให้สำเร็จประโยชน์ ในการที่จะทำความเข้าใจ
 เกี่ยวกับเรื่องราวอันนั้น ดังนั้นจะเป็นธรรมสากลหรือปัจฉา
 วิสัยจำกันย่อมจะเป็นอย่างที่เราเรียกว่า เอตมมุงคฺค มุตฺตมํ คือ
 เป็นมงคลสูงสุดโดยเท่ากัน แต่ว่าอาตมาอยากข้อมความเข้าใจ
 หรือตระเตรียมจิตใจของท่านทั้งหลาย ขอให้รับฟังการบรรยาย
 นี้ใน ลักษณะที่เรียกว่าเป็น การ ขออภัยที่ต้องใช้คำ
 ธรรมคำว่า “คุยกัน” ในระหว่างพุทธบริษัทกับพุทธ
 บริษัท ระหว่างพุทธบริษัทกับพุทธบริษัทก็หมายความว่า
 ทุกคนเป็นพุทธบริษัท ทั้งผู้ฟังทั้งผู้บรรยายและผู้ซักถาม
 ในตอนนี้อาจจะขอโอกาสแทรกอะไรสักนิดหน่อยว่า
 คำว่า “พุทธบริษัท” นี้ คนส่วนมากอาจจะไม่ถือเอาความ

หมายได้เต็ม เพราะฉะนั้นถ้าจะพูดในตรง ๆ ขอภัยที่จะต้องใช้คำชาวบ้านว่า “แฟนของพระพุทธเจ้า”

เกี่ยวกับเรื่อง น้อยากจะขอลำเนาเรื่องที่เกิดขึ้นแล้วจริง ๆ ที่สวนโมกข์ มีเด็ก ๆ ชั้นประถมหลายโรงเรียน ผลัดกันไปรับการอบรม โดยเฉพาะทำพิธีพุทธามะ ได้ถามเด็กเหล่านั้นว่าอยากเป็นพุทธบริษัทไหม เขางง พอถามว่าอยากเป็นพุทธามะไหม ใครอยากเป็นพุทธามะให้ยกมือ บางคนหน้าซีด รู้สึกว่ากลัว พอถามว่าใครอยากจะเป็นแฟนพระพุทธเจ้าไหม ยกมือสลอน ผมครับ ผมครับ เต็มไปหมด

นี่แหละขอให้เข้าใจว่า คำพูดนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องเล็กน้อยเลย และเป็นเครื่องวัดว่าในประเทศไทยเรายังรู้จักความหมายของ “พุทธบริษัท” หรือ “พุทธามะ” น้อยมากจะน่าภูมิใจหรือน่าสลดใจก็ลองคิดดูก็แล้วกัน เพราะฉะนั้นในที่นี้เราพูดกันอย่างแฟนของพระพุทธเจ้า เหมือนกับที่ใช้เรียกกับเด็ก ๆ จะเหมาะที่สุด เพราะว่าเรามีความรับผิดชอบร่วมกัน ในกรณีที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนาขอฝากไว้เป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับคำ ๆ นี้ด้วย

ถ้าจะมองกันในแง่หนึ่ง จะเรียกว่าเป็นการถามตอบ เพื่อความเข้าใจแก่ท่านทั้งหลาย อย่างที่เรียกกันว่าสักวาที ปรวาทินกยงได้ เพราะบรรดาท่านผู้ซักถามเหล่านั้น ล้วนแต่เป็นอาจารย์ของคนทั้งบ้านทั้งเมืองด้วยกันทั้งนั้น มันเป็นการสนทนากันระหว่างบุคคลที่คนทั่วไป มักเรียกว่าอาจารย์เสียมากกว่าอย่างนักเป็นแบบสักวาทีปรวาที ซึ่งมีความมุ่งหมายตรงกัน ในข้อที่จะมาช่วยกันซักใช้ข้อความที่ลึกซึ้ง ให้เป็นที่เข้าใจและแจ่มแจ้ง จนกลายเป็นของง่าย ตามแบบที่เรียกว่าสักวาทีปรวาที แต่แล้วทั้งหมดนั้นก็ไม่ว่างไปจากการช่วยกันทำความเข้าใจให้แก่กันและกันในระหว่างพุทธบริษัท

ที่ต้องเอาข้อนี้มากล่าว ก็เพื่อที่เราจะได้คิดถึงข้อนี้แล้วปรับปรุงการบรรยายธรรม คือการอบรมสั่งสอนธรรมนี้ให้เป็นไปในรูปที่ได้ประโยชน์ยิ่งขึ้น รายิดหลักเกณฑ์อันนี้ เพราะว่าประโยชน์อย่างยิ่ง ถ้าใช้หลักเกณฑ์อันนี้ เพราะว่าหลักเกณฑ์อันนี้จะไม่เป็นช่องทางให้เกิดบัณฑิตโง่เขลา หรือ ถ้า สมมติว่า ผ่าซ โดผ่าย หนึ่งจะเกิดบัณฑิต โท สะ ขึ้นมา อีกฝ่ายหนึ่งจำเป็น ต้องเห็นเป็น ของขึ้น หรือว่าจักช่วย

กันแก้ไขให้การบันดาลโทษนั้นหายไป หรือถ้าสมมติว่าเป็นไปได้ถึงกับว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะมีการเหมือนกับที่เรียกว่า “ปากตะไกร” ขึ้นมา ฝ่ายหนึ่งก็พยายามที่จะเป็นเหมือนกับหนึ่งที่หนาหรือแห้งที่สุด เช่นหนังแรดหรือหนังช้าง ที่หนาและที่แห้งที่สุด เพื่อว่าการหนั้นนั้นจะได้เป็นไปอย่างละเอียดถี่ถ้วนและได้ผล ต่างกันกับที่ว่าจะเป็นตะไกรต่อตะไกรแล้วตัดกัน อานิสงส์ของการที่จะคุยกันอย่างแพนของพระพุทธเจ้า หรืออย่างสัควาที่ปรวาทิ ย่อมเป็นอย่างนี้

เราควรจะคิดดูต่อไปว่า ในที่ประชุมเช่นสภา เขามีอาการอย่างนั้นหรือเปล่า ทำไมเราจึงได้ยินได้ฟังว่า เขาทะเลาะวิวาทกัน เขาขว้างปากัน และมีการปะทะกันด้วยกำลัง แม้ในที่ประชุมที่เรียกว่ารัฐสภา ของประเทศบางประเทศ

นี่เราจะต้องนึกถึงข้อที่ว่า พระพุทธเจ้าท่าน ตรัสว่า “ในที่ประชุมที่ไม่มีสัตบุรุษนั้นไม่เรียกว่าสภา” ถ้าเรายึดหลักของพระพุทธศาสนา ในฐานะที่ว่าเราเป็นผู้รับผิดชอบร่วมกัน ประชุมกันเพื่อแก้ปัญหาของหมู่คณะแล้ว ย่อมจะไม่มีอาการอย่างนั้น ไม่มีอาการที่น่ารังเกียจอย่างนั้น มีแต่

ความสำเร็จประโยชน์^๗อย่างเดียวกัน จึงขอรับรองในข้อที่ว่าเรา
พุทธบริษัท ไม่ว่าที่^๘ไหนหรือที่^๙ไหน คราวนี้หรือคราวไหน
ตลอดกาลเป็นนิรันดร์^{๑๐} จะต้องมีการประชุมเพื่อช่วยกันทำ
ประโยชน์แก่พระศาสนาจนสำเร็จ

ข้อที่อยากจะปรับความเข้าใจต่อไป ก็คือว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้กลัว หรืออย่าเพ่^{๑๑}รู้สึกกลัว และอย่าเป็นการกลัวอย่างต้นตม^{๑๒}ว่า อาม^{๑๓}าจะมาชวนให้หนีโลกหรือให้ทิ้งโลกไป หรือว่าชักชวนให้ไปสร้างโลกพระอรหันต์กันขึ้นมา หรืออะไรทำนองนี้เป็นต้น

ถ้ากล่าวถึงธรรมะที่ถูกต้องแล้ว จะไม่มีคำว่า “ทิ้งโลก” หรือ “หนีโลก” เพราะว่^{๑๔}าธรรมที่ถูกต้องนั้น มุ่งหมายจะให้คนอยู่ในโลกด้วยชัยชนะต่อโลก คือไม่มีความทุกข์อยู่ในโลกนั่นเอง ท่านอย่าได้นึกเป็นห่วงไปว่า จะมีการชวนให้สละละทิ้งอะไรบางอย่าง ที่ยังรักใคร่ห่วงแหน อยู่ดังนี้จึงไม่มีอาการเหมือนกับที่ว่^{๑๕}า จะจูงท่านทั้งหลายไปสู่ที่ ๆ ไม่พึงปรารถนา หรือสภาพที่ไม่น่าปรารถนา ไม่มีอาการอย่าง^{๑๖}ที่พระเยซูเรียกว่า จูงอู^{๑๗}งูล่อครุ^{๑๘}เข้^{๑๙}ม คือจูงคนอย่างพวกยิว^{๒๐}ทั่วไปมาสู่ศาสนา เหมือนกับจูงอู^{๒๑}งูล่อครุ^{๒๒}เข้^{๒๓}ม หรือว่^{๒๔}า

เราจะพูดอย่างไทย ๆ ว่าไสซ้างล่อครุเมม คือขออย่าได้นึก
ไปในรูปน่ะเลย

อาตมาได้ประสบมาแล้วเป็นอย่างมากว่า พอพูดถึง
ธรรมะแล้ว ก็นึกหวาด่วนว่า มีแต่จะเป็นไปในทาง
ที่ขัดขวางต่อความประสงค์ของตัวหรือความพอใจของตัว
เป็นต้น นี่เป็นอันว่าไม่มี แต่ถึงกระนั้นก็ต้องเข้าใจ
เสียด้วยว่า ต้องไม่เป็นการค้ำก้ำไรเกินควรด้วย คือเรื่อง
ทำบุญนิตหนึ่ง แล้วไปสวรรค์ได้วิมานมากมายอย่างนี้ เป็น
การค้ำก้ำไรเกินควร อย่างนี้ก็ต้องไม่มีด้วย จึงจะเรียกว่า
เป็นธรรมะที่เป็นธรรม คือเป็นธรรมะที่เป็นธรรม หรือธรรม
ของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้นจึงสรุปในขั้นนี้ว่า การปจฺจนาวิสัชนาธรรม
หรือการบรรยายธรรม นี้จะต้องเป็นไปเพื่อเตรียมให้เรา
พร้อมที่จะเข้าถึงสภาพหรือสถานะอันหนึ่ง ซึ่งเหมาะสมที่
สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ ไม่มีอย่างอื่นมากไปกว่านั้น

นี่เป็นข้อปรารภข้อแรกที่จะทำความเข้าใจ เพื่อว่ามี
สิ่งใดบกพร่องอยู่ก็จะได้ช่วยกันนึกคิดแก้ไขให้ดีที่สุด ใน
ฐานะที่มีความรับผิดชอบร่วมกัน

ที่นี้ ก็มาถึงคำว่า “อาสาฬห” หรือ “อาสาฬหบูชา” ซึ่งได้แก่วันวัน^๕ อาทมาขอเอาคำนี้มากล่าว ก็ด้วยเหตุว่ามีความสำคัญเกี่ยวข้องกันอยู่บ้าง เพราะว่ามิวันสำคัญอยู่ ๓ วัน คือวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชาและอาสาฬหบูชา วันวิสาขบูชา^๕นั้นอย่างไรเสียก็จะต้องถือว่าเป็น วัน^๕ที่ระลึกแก่พระพุทธเจ้า เป็นวันพระพุทธเจ้า หรือวันของพระพุทธเจ้า ส่วนวันมาฆบูชา^๕นั้นมีปัญหา แต่ถ้าดูโดยเหตุการณ์ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นวันพระอรหันต์ เพราะว่าพระอรหันต์ทั้งหลายท่านประชุมกันในวันนั้น เป็นวัน^๕ที่ระลึกแก่พระอรหันต์ น่าจะเรียกว่าเป็นวันพระอรหันต์ ส่วนวันอาสาฬหบูชา^๕ มีเหตุการณ์สำคัญคือการแสดงปฐมเทศนา คือการแสดงหลักพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุด เป็นครั้งแรกในโลก เรียกกันว่าปฐมเทศนา แล้วยิ่งกว่านั้น^๕ก็มีความหมายเป็นไปในทำนองเหมือนกันว่า ประกาศอาณาจักรอันใหม่ อันใดอันหนึ่งออกมา พระธรรมสังคิติกายจารย์จึงได้ขนานนามพระธรรมเทศนานั้น ว่าธรรมจักกัปปวัตตนสูตร คล้ายกับว่าพระพุทธเจ้าท่านได้ประกาศอาณาจักรธรรมของท่าน^๕ขึ้น เพราะฉะนั้น^๕น่าจะถือเหตุการณ์อันนี้เป็นความหมายสำคัญ

เพราะฉะนั้นวันจึงเป็นวันที่ระลึกถึงธรรม เป็นวัน
ของธรรมะ หรือเป็นวันธรรมะ เมื่อวันนั้นเป็นวันของธรรม
หรือเป็นวันธรรมะ และเราประชุมกันในวันนั้น ก็จะต้องสนใจ
ในวันนั้นให้มากเป็นพิเศษ จึงจะสมกับที่เรานับถือพุทธ-
ศาสนา เราจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องเกี่ยวกับธรรมกัน
ในวันนั้นให้มากเป็นพิเศษกว่าวันอื่นในปีหนึ่ง ๆ ดังนั้นเรา
จึงจะต้องปรารภธรรมกันในวันนั้น ในที่นี้ หมายความว่า
จะต้องทำความเข้าใจกันจนถึงกับสามารถนำเอาธรรมมาประ-
กอบ หรือใช้อยู่ในชีวิตประจำวันทีเดียว

ขอรับรองว่าอย่าให้เป็นเหมือนกับที่เป็นอยู่โดยมาก คือ
ว่าเอาธรรมไว้ที่วัด เอาโลกไว้ที่บ้าน เอาโลกหรือตัวเอง
ไว้ที่บ้าน แล้วธรรมนั้นเก็บไว้ที่วัด การทำอย่างนั้นไม่ยุติ-
ธรรมอย่างยิ่ง เป็นการลบหลู่ธรรมไปในตัวด้วย เพราะว่า
ธรรมจะต้องอยู่ที่เนื้อที่ตัวของคน คนนั้นจึงจะเรียกว่ารับรู้
ในธรรม หรือว่าพอใจสนใจในธรรมและปฏิบัติธรรม อาต-
มาขอใช้คำธรรมคา ๆ ว่า ธรรมต้องอยู่กับตัว แม้ว่าจะ
กำลังอยู่ในครัว ในห้องน้ำหรือในที่ทุกหนทุกแห่ง ขอฝาก
ไว้ให้ช่วยกันวินิจฉัยในข้อนี้มากเป็นพิเศษ ดังนั้นจึงขอวิง-
วอนให้เราทุกคนนี้ ต้อนรับธรรมในวันนั้นเป็นพิเศษด้วยการ

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมอสร้างคน ๆ
 คิดถึงธรรม และการศึกษาที่จะทำให้ธรรมนั้นเป็นประโยชน์
 เป็นผลดีแก่มนุษย์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ นี่คือการปรารถนา
 ทั่วไปของอาตมา

มีข้อชี้ชวนให้คิดเห็นเป็นประการใด หรือจะทำความเข้าใจ
 เข้าใจให้ละเอียดออกไปอีกอย่างไร ขอเชิญท่านอาจารย์
 คึกฤทธิ์ ปราโมช และท่านอาจารย์อื่น ๆ ช่วยอภิปราย
 หรือช่วยทำความเข้าใจตามสมควร

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช : กระผมขอกราบเรียน
 ตามพระเดชพระคุณได้ฟังท่านบรรยายว่า คนเราไม่ควรจะ
 ทิ้งธรรมไว้ที่วัด แต่ว่าควรจะให้ธรรมอยู่กับตัว หรือให้ใช้
 ธรรมในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะอยู่ในบ้าน อยู่ในครัวก็
 ควรจะมีธรรมอยู่ ขอนกระผมฟังแล้วก็อยากจะขอความรู้เพิ่ม
 เต็ม เพราะเหตุว่าคำว่าธรรมนั้น ทั่ว ๆ ไปก็ไม่ทราบกันว่า
 จะเอาธรรมข้อไหน เพราะเหตุว่าในศาสนาพุทธเรา ธรรม
 นั้นมีมาก ธรรมของบรรพชิตก็มี ธรรมของฆราวาสก็มี แล้ว
 ก็มีอยู่มากมายหลายอย่าง จะเป็นธรรมอย่างไรบ้าง ความ
 จริงคำกล่าวอย่างนี้ ที่ว่าให้เอาอะไรต่ออะไรไว้กับตัวนี้ ใน
 ศาสนาอื่นเขาก็มี เป็นต้นว่าในศาสนาที่เขานับถือพระเจ้า

เขาก็มักจะสอนกันว่าให้เอาพระเจ้าไว้กับตัว ถ้าอย่างนั้นก็พอจะทำได้ง่าย เพราะว่าพระเจ้านี้ก็เป็นพระเจ้าไม่สูงจะยากเย็นอะไรนัก พอจะเก็บเอาไว้กับตัวได้แต่ ว่าเมื่อบอกให้เอาธรรมไว้กับตัว กระผมก็อยาก จะทราบ ว่าธรรมที่ท่านได้กรุณากล่าวถึงว่าให้เอาไว้กับตัวนั้น เป็นธรรมอะไร และธรรมข้อไหน ?

พุทธทาสภิกขุ : ปัญหานี้ดีมาก เป็นปัญหาที่ควรถามอย่างยิ่ง อาตมาตั้งใจจะตอบคำถามข้อนี้อย่างยิ่ง ทั้งนี้เพื่อประหยัดเวลาจะเอาไปตอบในเมื่อบรรยายถึง ตอนนั้น คือถือว่าเป็นตอนที่หนึ่งของการบรรยายในวันนี้ ที่เรียกว่างานคือการปฏิบัติธรรม จะได้บรรยายคำว่า “ธรรม” และธรรมที่อยู่แก่เนื้อแก่ตัวโดยละเอียดที่ตอนนั้น นี่เป็นตอนอารมณ์ภาว ขอส้อมแต่เพียงว่า มันเป็นเรื่องที่ควรเอาไว้แก่เนื้อแก่ตัวโดยแท้จริง และตลอดเวลาหรือไม่เท่านั้น

ม. ร. ว. กีกฤต ปราโมช : ถ้าเช่นนั้นผมขอประทานกราบเรียนถามอีกข้อหนึ่ง เมื่อตะกัณท์เกิดสะกิดใจที่ท่านกล่าวถึงสัตบุรุษที่เป็นพระพุทธรู้กันว่า “ที่ประชุมที่ไม่มีสัตบุรุษก็ไม่ใช่สภา” ในขณะนั้นก็กำลังร่างรัฐธรรมนูญกัน

อยู่ในประเทศไทย

เราจะหมกเป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญอยู่ด้วยผู้หนึ่ง ปัญหาที่ได้พิจารณาก็รู้สึกว่ามีคามวิตกอยู่มากกว่า สภาของประเทศไทยต่อ ๆ ไป นั้นจะมีลักษณะอย่างไร จะมีความเรียบร้อย หรือจะมีความวุ่นวายอลเวงอย่างไร หรือไม่ ท่านผู้ที่ร่างรัฐธรรมนูญทุกวันนี้ ก็รู้สึกว่าระมัดระวังและกำลังพิจารณากันอยู่โดยรอบคอบ แต่กระผมเข้าใจว่าคำตอบก็คือว่า ที่จะให้สภาของเราเป็นหลักฐานของแผ่นดินโดยเรียบร้อย ต่อไปวันข้างหน้า ก็ควรจะมีวิธีการอย่างไรต่อไป ที่จะให้คนทั่วไปได้เลือกสัตบุรุษเข้ามาหนึ่งในสภา และเมื่อสัตบุรุษเข้ามาแล้ว ถึงแม้ว่าไม่เป็นส่วนมาก แต่ว่ามีจำนวนพอสมควร ก็บางทีที่สภาของเราก็จะเป็นสภาจริง ๆ ขึ้นมาในทรรศนะของศาสนาพุทธได้ ก็อยากจะขอกราบเรียนถามสน ๆ ว่า ลักษณะของสัตบุรุษนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ?

พุทธทาสภิกขุ: ลักษณะของ “สัตบุรุษ” หรือ “สันตบุคคัล” ณ ที่นี้ ตามตัวหนังสือก็แปลว่า “ผู้สงบ” และขยายความไปว่า มีกาย มีวาจา มีจิตอันสงบ เมื่อเพ่งเล็งไปถึงข้อที่ว่าพระพุทธเจ้าท่านตรัสประโยค ๆ นี้ในฐานะ

เป็นหลักทั่วไป ไม่เฉพาะที่ประชุมของสงฆ์ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า ท่านต้องการให้ที่ประชุม ที่จะทำหน้าที่ที่ประชุมได้สำเร็จ จนควรเรียกได้ว่าสถาน^๕นี้ ประกอบไปด้วยบุคคลที่มีการบังคับตัวเอง มีความซื่อตรงต่อตัวเองหรือต่ออุดมคติของที่ประชุม^๕นั้น แล้วก็สำรวจกายวาจาใจให้สงบราบเรียบ ไม่ลู่ออกแกว่งไกวหรือแกว่งคึกคักทั้งสี่ประการ และเรารู้สึกว่าปัญหาข้อนี้เป็นปัญหาของประเทศชาติทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงเป็นคำถามที่ดีมาก จึงขอวิงวอนให้ท่านทุกคนช่วยสนใจ และช่วยกันศึกษาเรื่องนี้จนเข้าใจ เพื่อเราจะได้มีสภาที่เป็นสภา เล็งถึงว่าเราจะต้องได้มีบุคคลที่ประกอบด้วยธรรม ซึ่งจะได้นำกล่าวต่อไปข้างหน้าอีกเหมือนกัน ว่าประกอบด้วยธรรมอย่างไรจึงจะเรียกว่าสัตบุรุษ คือเรื่องสำคัญอยู่ที่ผู้เลือก ถ้าผู้เลือกไม่เป็นธรรมเสียเอง ตัวผู้มีสิทธิเลือกนั้นไม่ประกอบด้วยธรรมเสียเอง ก็ย่อมเหลววิสัย สุกวิสัยที่จะไปเลือกผู้ที่ประกอบไปด้วยธรรมมาเป็นที่ประชุม หรือเป็น สภาได้ เมื่อความสำเร็จอยู่ที่ผู้เลือกเป็นส่วนใหญ่ จึงขอวิงวอนให้ท่านทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่เลือก^๕นี้ สนใจในคำว่าสัตบุรุษ คือบุคคลผู้ประกอบไปด้วยธรรม จะสงบระงับได้ เป็น-

สัตบุรุษได้ ก็เพราะมีหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า ธรรมอยู่แก่เนื้อแก่ตัว อย่างที่เรียกว่าแม่แต่ในห้องครัวก็มี เนื้อมีตัวเป็นธรรม เนื้ออีกเหมือนกัน ให้คนทุกคนที่เป็นผู้เลือก ก็เป็นผู้มีเนื้อมีตัวเป็นธรรม แล้วก็จะสามารถเลือกผู้ที่มีเนื้อมีตัวเป็นธรรมเป็นผู้แทน และประชุมกัน รายละเอียดเกี่ยวกับว่า มีธรรมอย่างไรจึงจะเป็นผู้สงบหรือเป็นสัตบุรุษนั้น เราจะวินิจฉัยพร้อมกันไปที่เดียวกับคำว่า “ธรรม” อีก

นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ : กระผมขอกราบเรียนตามพระคุณเจ้า พระคุณเจ้าแนะนำให้เลือกคนซึ่งมีธรรมเข้ามาในสภา และก็ได้อธิบายองค์ของสัตบุรุษเอาไว้ด้วย ปัญหาอยู่ที่ว่า บางคนมีความรู้ตามหลักเกณฑ์ของสภาที่ต้องการ แต่ว่าเป็นผู้ซึ่งไม่มีธรรม บุคคลที่มีความรู้ตามหลักเกณฑ์ที่ประกาศ หรือตามที่สภาต้องการตามพระราชกำหนดกฎหมาย ย่อมได้เข้าไปนั่งในสภา จะแก้ไขอย่างไรในเมื่อบุคคลนั้นมีความรู้ แต่ว่าไม่มีธรรมที่เรียกว่าสัตบุรุษ ขอพระคุณเจ้าได้โปรดแนะนำทางแก้ไข ซึ่งจะไม่เลือกบุคคลเหล่านั้น เข้าไปนั่งในสภา

พุทธทาสภิกขุ : ข้อนี้ยอมหมายความว่า ถ้าส่วน
มากของคนไทยเราประกอบด้วยธรรม กฎหมายก็ยอมจะ
ประกอบไปด้วยธรรม เพราะว่าออกหรือประกอบขึ้นโดย
บุคคล เมื่อบุคคลส่วนใหญ่ประกอบไปด้วยธรรม กฎหมาย
ที่ออกก็ต้องเข้าร^{บุ}กับกับธรรม หรือประกอบไปด้วย
ธรรม เพราะฉะนั้นเราไม่ต้องกลัว หรือไม่ต้องสงสัยว่า
จะไม่มีกฎหมายที่เปิดโอกาส ให้ผู้ที่มีธรรมเข้ามาใน
สภา เพราะฉะนั้นเราช่วยกันเป็นผู้ประกอบไปด้วยธรรมไป
ตั้งแต่ต้น ตั้งแต่ประชาชนพลเมือง ตั้งแต่ผู้ที่จะออกกฎ-
หมาย แล้วก็มีกฎหมายที่ประกอบไปด้วยธรรม เมื่อไม่เป็น
ธรรมก็ควรจะต้องว่า ผู้ที่ประกอบไปด้วยธรรมนั้น มีสิทธิ์ที่
จะท้วงติงสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปตามทางของธรรม เพราะฉะนั้น
จึงเป็นการชี้ให้เห็นยิ่งขึ้นไปอีกว่า ความสำคัญที่สุด-
ที่มนุษย์เราจะรอดไปได้ ก็ตรงที่หาตนให้เนื่องไปด้วย
ธรรม หรือประกอบด้วยธรรมให้ยิ่งขึ้นไปเท่านั้นเอง
ขอให้ถือเป็นหลักทั่วไปอย่างกว้าง ๆ เท่าที่เราจะบันทึกลง
เป็นไปได้เพียงเท่านี้

นายฉันทชัย กระแสสินธุ์: ที่พระคุณเจ้าวิมลชนามา

นเพราะนักหนา แ่กระผมก็ยังอยากจะถามอีกนึคว่า ทำ
ไฉนเล่า จึงจะรู้ว่าบุคคลนั้นมีธรรม เพราะธรรมไม่มีธ
ชั้ยเครื่องแสดง ธรรมของบุคคลไม่มีอะไรเป็นปรากฏการณ์
ออกมาให้เห็น สำคัญแต่ว่าเมื่อมีความรู้ถูกต้องตามพระราช
กำหนดกฎหมาย และสมัครเข้าเลือกตั้ง เราก็เลือกเข้าไป
ปัญหาที่เราจะต้องประสบก็คือว่า ความทุกข์โหม่นส ในเมื่อ
ผู้นั้นเข้าไปนั่งในสภา เป็นผู้ที่ไม่ใช่สัตบุรุษ ขอน้ขอพระ
คุณเจ้าวิสันาโดยกว้างขวางอีกสักครั้ง

พุทธทาสภิกขุ: อาตมามองเห็นในข้อนี้ว่า มีอยู่ทาง
เดียว ก็คือเราช่วยกันทุกอย่างทุกวิถีทาง ให้พวกเราทุก
คนนิยมธรรม ประกอบตนอยู่ในธรรม และขยายออกไปจน
กระทั่งทั่วทั้งโลก ไม่มีทางอื่นที่จะช่วยได้หรือช่วยแก้ไขได้
ขอให้ใช้ความอดทนและเป็นระยะยาวที่จะช่วยกัน ต้องพยายาม
ทุกอย่างทุกทางที่จะให้พลเมืองของประเทศเราใน ยึดธรรม
เป็นหลักยืนงั้นทุกที ๆ แล้วสิ่งต่าง ๆ จะเป็นไปในทางดีเอง
แล้วมันมีทางออกอยู่อีกทางหนึ่งว่า ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมแท้
จริงนั้นจะไม่มีวันเหือดตร้อน แม้ว่าสิ่งต่าง ๆ จะเป็นไปในสภาพ
ที่ไม่น่าปรารถนาอย่างยิ่ง แม้ว่าโลกนี้ทั้งโลกจะลุดเป็นไฟไป

หมด ก็ไม่ทำจิตใจของผู้ที่ประกอบไปด้วยธรรมให้เดือดร้อน จนกระทั่งเขาคับไปด้วยเป็นระส่ำระสาย นี่เราจึงไม่กลัวในข้อนั้น และเมื่อสิ่งใดไม่อยู่ในวิสัยที่เราจะควบคุมได้ เราก็ต้องอดทนเพื่อสร้าง เพื่อแก้ไขกันไปเรื่อย ๆ มันก็ต้องประสบความสำเร็จเข้าวันหนึ่งโดยไม่ต้องสงสัย เพราะฉะนั้นธรรมบรรยายในวันนี้ ก็มุ่งหมายจะชี้ชวน ในเรื่องให้หันหน้าเข้าหาธรรมยิ่งขึ้นกว่าที่แล้วนั่นเอง และนั่นแหละจะเป็นการแก้ปัญหามตทุกแง่ทุกมุมทุกชั้นทุกระดับที่เดียว

นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ : กระผมขออนุโมทนาสาธุ บางทีคุณปุ๋ยจะมีปัญหาต่อจากกระผม เพราะว่าที่พระคุณเจ้าอธิบายนั้นก็เป็นทีี่ซับซ้อน ในฐานะที่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมคนหนึ่ง ก็จะพยายามปฏิบัติตามที่พระคุณเจ้าแนะนำ

นายปุ๋ย วิจารณ์บุรานนท์ : กระผมขอประทานกราบเรียนถาม ที่พระคุณเจ้ากล่าวว่า ธรรม ที่ถูกต้องจะไม่ทิ้งโลกหรือหนีโลกไปนั้น คืออย่างไร อยากจะขอประทานวิสัชนาให้กว้างขวาง เพราะรู้สึกว่เท่าที่เคยอ่านธรรมของพระคุณเจ้ามาหลายเล่ม ก็รู้สึกว่าพยายามที่จะให้

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
 ตัวเองนั้นว่าง ให้ว่างจากกิเลสตัณหาต่าง ๆ ก็รู้สึกว่าจะมี
 อាកาลคล้าย ๆ จะทิ้งโลกออกไปทุกที ออกไปอยู่ต่างหาก
 แม้แต่พระคุณเจ้าก็อยู่ไกลเหลือเกิน รู้สึกว่าจะทอดทิ้งพุทธ-
 บาริย์ที่อยู่บ้าง กระผมก็อยากรบเรียนถามว่า ธรรมที่
 ถูกต้องที่ว่าไม่ทิ้งโลกหรือหนีโลกไปนั้นคืออะไร ?

พุทธทาสภิกขุ : ที่ว่าธรรมจะต้องอยู่กับโลก ไม่
 แยกจากโลก นี่ก็เป็นความมุ่งหมายที่จะบรรยายในข้างหน้า
 อยู่แล้ว ขอยืนยันแต่โดยใจความอีกครั้งหนึ่งว่า ธรรมกับ
 โลกนั้นถ้ามองกันในส่วนลึกแล้ว เป็นสิ่ง ๆ เดียวกัน ถ้าว่า
 ปราศจากธรรมแล้วโลกก็ไม่ใช่โลกไปได้ จะสลายไปก่อน
 หน้า จันไม่มีพวกเรามาตั้งอยู่ที่นี้ นี่เราจะได้อะไรกัน
 ในตอนที่ว่าธรรมคืออะไร

นายบุญ โรจนบุรานนท์ : กระผมขอประทานถาม
 เรื่องที่มีความข้องใจมาเป็นเวลานานพอสมควร คือเวลานี้
 พระพุทธศาสนาได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ทั้งใน
 ประเทศ และนอกประเทศ เพราะเราเห็นกันว่า เป็นศาสนา
 ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติมีความสุขได้จริง แต่ว่ายังมีผู้ข้องใจอยู่ใน
 บางเรื่อง เช่นในเรื่องกรรม และในเรื่องตายแล้วเกิด เรา

เชื่อกันว่าถ้าผู้ใดทำกรรมดี ก็จะต้องได้รับผลของกรรมดีนั้นตอบสนอง ถ้าทำกรรมชั่วก็จะต้องได้รับผลชั่วตอบสนองเหมือนกัน การกระทำกรรมดีนั้นบางทีผลดีก็ยังไม่ตอบสนองได้ทันตาเห็น เพราะเข้าใจกันว่ามีการชั่วเก่ามากคอยขัดขวางอยู่ ในทำนองเดียวกัน การทำชั่วบางทีก็ไม่เห็นผลของกรรมทันตาเห็น เพราะยังมีผลของกรรมดีในอดีตคอยช่วยอยู่แต่ในวันหนึ่งข้างหน้าผลของกรรมชั่วจะต้องมาตอบสนองถึงไม่ใช่ชาติหนึ่งก็ต้องเป็นในชาติหน้า แต่เรื่องนี้นางคนยังสงสัย เขาเห็นกันว่าเป็นเรื่องของความคาดหมาย บัญหาก็คือว่าชาติหน้านั้นมีจริงหรือไม่ และผลของกรรมจะตามไปสนองในชาติหน้าได้หรือไม่ ถ้าหากว่าชาติหน้าไม่มี ก็ไม่ต้องกลัวการทำชั่ว เพราะว่ากรรมตามไปไม่ทัน ถ้าทำดีก็ไม่มีประโยชน์ เพราะการทำความดีนั้นมันทำได้ยาก แต่ว่าพระองค์เจ้าโตเคยแสดงธรรมกถาเรื่องใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ที่หอประชุมราชแพทยาลัย ศิริราชพยาบาล เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๕๐๔ ว่าหลักพระพุทธศาสนามูลฐานนั้นมุ่งเฉพาะความดับทุกข์ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปด้วยความดับทุกข์แล้วพระพุทธเจ้าก็ทรงปฏิเสธไม่

ยอมเกี่ยวข้อด้วย ~~ไปขอ~~ ^{ขอ}สัพพการณ ยกตัวอย่างปัญหาที่ว่า
 ตายแล้วเกิดหรือไม่ อะไรไปเกิด เกิดอย่างไร ได้รับผล
 อย่างไร อย่างนั้นพระคุณเจ้ากล่าวว่า ไม่ใช่เป็นปัญหาที่มุ่ง
 ตรงไปยังเรื่องดับทุกข์ และยังไปกว่านั้นยังไม่เป็นพระ
 พุทธศาสนาอีกด้วย ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ไม่อยู่ใน
 ขอบวงของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ได้มุ่งหมายที่จะดับ
 ทุกข์ ผู้ถามก็โต้แต่เชื่อตามผู้พูดตายไป เพราะว่าผู้ตอบก็
 ไม่อาจที่จะเอาอะไรมาแจ้งให้เห็นได้ เมื่อเร็ว ๆ นี้ ^{๒๕๔๓}ก็
 ปราชญ์ฝรั่งคนหนึ่งมาเยือนประเทศไทย คือนายฟรานซิส-
 สเตอร์ แก่มีความสนใจที่จะได้ศึกษาค้นคว้า ในเรื่องกรรม
 และในเรื่องตายแล้วเกิดเหมือนกัน เมื่อพระคุณเจ้ามีความ
 เห็นว่าเรื่องตายแล้วเกิดเป็นอีกอย่างหนึ่ง ที่ไม่เกี่ยวกับพระ
 พุทธศาสนา ไม่เป็นพระพุทธศาสนา กระผมจึงสงสัย และ
 ใครจะขอให้พระคุณเจ้าได้ชี้แจงในเรื่องนี้ และขอเรียนถาม
 ว่าพระพุทธเจ้าไม่เคยสอน หรือไม่เคยพูดในเรื่องตายแล้ว
 เกิดหรืออย่างไร ในธรรมกถาเรื่องเดียวกันพระคุณเจ้ากล่าว
 ว่าถ้ารู้จัก ถ้ารู้ว่าตัวกูหรือของกูไม่มีแล้ว ก็ไม่มีใครเกิด
 ไม่มีใคร ตายแล้ว ไปเกิดใหม่ ปัญหาที่ถามว่า ตายแล้ว

เกิด จึงเป็นปัญหาที่เขลาที่สุด และไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเลย พระพุทธศาสนานั่นมุ่งที่จะบอกให้รู้ว่าไม่มีคนที่ว่าเป็นตัวของเราหรือตัวเรานั่นก็ไม่มี มีแต่ความเข้าใจผิดของจิตที่ไม่รู้ ผู้ที่อ่านธรรมกถา^๕ หลายคนได้ปรารภว่าไม่รู้เรื่อง เพราะว่าเกิดนั้นเรารู้ว่าเกิด ใคร ๆ ก็เกิด และเมื่อเกิดแล้วก็ตาย เกิด แก่ เจ็บ ตาย นั่นก็เป็นของธรรมดา จะว่าไม่มีคนเกิดไม่มีคนตายนั้นได้อย่างไร นอกจากนั้นในขณะนั้นก็ยังมีความดำริในเรื่องการคุมกำเนิดกันอีกด้วย เพราะว่ามีคนเกิดมากเหลือเกิน ถ้าเชื่อตามพระคุณเจ้าที่ว่าคนไม่เกิด ปัญหาเรื่องคุมกำเนิดก็ไม่มี แล้วความเห็นของพระคุณเจ้า ก็รู้สึกว่าจะขัดกับความรู้สึกของคนธรรมดาทั่ว ๆ ไป ก็จะกลายเป็นว่าถ้าหากว่าคนทั้งหลายจะเชื่อตามที่พระคุณเจ้าว่าก็ต้องเชื่อตามที่พระคุณเจ้าว่าตายไปเหมือนกัน เพราะว่าไม่อาจจะพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ เป็นอันว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนาของประชาชน ก็อาจจะคลอนแคลนไปได้บ้าง เรื่องนั้นก็เป็นเรื่องลึกซึ้งอยู่ อยากจะขอให้พระคุณเจ้าได้กรุณาวิสัชนา

พุทธทาสภิกขุ : ปัญหาเรื่องเกิดใหม่หรือไม่ กับ

เรื่องกรรมนี้ เป็นปัญหาที่ต้องการคำตอบียาวมาก ถ้าจะอภิปรายกันในเรื่องนิตยัมมสิริแล้วคงจะหมดเวลา อาตมาจะตอบเท่าที่เห็นว่าจำเป็นหรือโดยสรุป นี่มันเกี่ยวกับคำว่า “กรรม” อยู่เหมือนกัน ในเมื่อเราจะถือหลักว่า ธรรมนี้เป็นหลักของพระพุทธศาสนา คือหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับเรื่องกรรม นี่ยังเข้าใจผิดกันอยู่บางประการว่าพุทธศาสนาสอนแต่เพียงว่าทำดีได้ดีแล้วทำชั่วได้ชั่วเพียงเท่านั้น ถ้าเพียงเท่านั้นอาตมาไม่ถือว่าเป็นหลักกรรมในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นที่รับรองต้องกันว่าการสอนอย่างนั้นมอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า ว่าทำดี-ดี ทำชั่ว-ชั่ว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

ที่นี้ พระพุทธเจ้าท่านทรงอุปติภาเนตขึ้นมาในโลกนี้ เพื่อจะสอนลัทธิกรรมชนิดที่จะชนะทุกข์ได้ หรือดับทุกข์ได้ ตรงที่ว่าคนทำชั่วก็ทนทุกข์ไปตามแบบของคนทำชั่ว คนทำดีก็ทนทุกข์ไปตามแบบของคนทำดี ขอให้เข้าใจคำๆ เดียวนี้ให้ดี ว่าคนมีบาปทนทุกข์ไปตามแบบคนมีบาป คนมีบุญทนทุกข์ไปตามแบบคนมีบุญ เพราะฉะนั้นจะต้องมีกรรมอีกประเภทหนึ่งซึ่งท่านเรียกว่ากรรมที่สามก็ได้ แต่ท่านเรียกว่า กรรมที่ไม่

ดี ไม่ชั่ว ไม่บุญ ไม่บาป นี่จะได้แก่อริยมรรคนั่นเอง ตัวปฏิบัติในอริยมรรคนั่นเองเป็นกรรมที่สาม ซึ่งจะระงับอำนาจปรุงแต่งของกรรมดี และกรรมชั่วเสียโดยสิ้นเชิง นั่นแหละคือดับทุกข์ ทางพุทธศาสนาจึงมีเรื่องดับทุกข์สิ้นเชิงที่อยู่เหนืออำนาจของกรรม โดยประการทั้งปวง ถ้าถือหลักกรรมอย่างนี้และพยายามปฏิบัติอย่างนี้ จึงจะเรียกว่าปฏิบัติในเรื่องกรรมตามหลักพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ ถ้าอยู่แต่แต่เพียงว่าทำดีได้ชั่วได้ชั่วนั้น มันเป็นเรื่องทั่วไปแม้ในศาสนาอื่น และไม่อาจจะดับทุกข์สิ้นเชิงได้ในการกระทำ ความดี เพราะถ้ายึดมั่นแล้วทั้งดีและทั้งชั่วมันเป็นทุกข์ทั้งนั้น เราจึงสอน ธรรมที่สูงสุดในเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงมีเรื่องกรรมที่สามขึ้นมา คือทำความไม่ยึดมั่นถือมั่นในกรรมดีกรรมชั่วนอกที่หนึ่ง ซึ่งจะทำให้คนเรามีความสุขหรือดับทุกข์ได้จริง

ที่นี้ เรื่องเกิดใหม่หรือไม่ เกิดด้วยอะไร นั่นก็อย่างเดียวกันอีก ที่สอนว่าตายแล้วเกิดใหม่นั้น ก็สอนกันอยู่ตั้งแต่ก่อนพระพุทธเจ้า ว่ามีคนเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ เวียน

ว้ายตายเกิดเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าท่านก็ยอมรับความเชื่อหรือความรู้สึกอย่างนั้น ว่ามันเป็นของธรรมดาที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ท่านอธิบายให้ตีเสียใหม่ว่าไอ้ที่น่ากลัวกว่านั้นก็คือ เกิดตาย ของความรู้สึกว่าตัวเราว่าของเราทุกคราวที่เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส นี่น่าจะกลัวกว่าแล้วเป็นทุกข์ทรมาณกว่า เป็นวิกฎสงสารอยู่ที่นี้ ท่านให้ศึกษาจนรู้จักเห็นชัดทีเดียวว่า โดยที่แท้ที่ถูกต้องนั้นไม่มีคน มีแต่สังขารปรุงแต่งกัน ไปตามเรื่องตามราว ให้มองเห็นจนไม่มีคนอย่างนั้นมันหมดเกิด กำลังเกิดก็ไม่มี จะเกิดต่อไปก็ไม่มี กระทั่งว่าแม้อันไปทางหลัง ถ้าเห็นจริงอย่างนั้นแล้ว ก็ไม่รู้สึกว่ามีเกิด หรือเรียกว่า สันชาติ หรือพ้นจากการเกิดเป็น การดับทุกข์สิ้นเชิง มีความหมายอย่างเดียวกันกับเรื่องอยู่เหนือกรรมเหมือนกัน

อาตมามุ่งหมายว่าถ้าจะเข้าถึงตัวแท้ของพระพุทธศาสนาจนให้ได้แล้ว จะต้องศึกษาและปฏิบัติมาจนถึงขั้นนั้นอย่าให้หยุดอยู่ในเพียงขั้นของศีลธรรม ว่าตายแล้วเกิด ทำชั่วเกิดชั่ว ทำดีเกิดดี ทำนองนี้ มันเป็นส่วนของศีลธรรมในขั้นต้นสำหรับบุคคลทั่วไปประเภทหนึ่ง ซึ่งยังทำอะไรให้

สักตัว จะนั้นขอวิงวอนว่าช่วยเหลียวดูธรรมให้เป็นอย่างยิ่ง ช่วย
สนใจในธรรมให้เป็นอย่างยิ่ง ธรรมกำลังถูกเข้าใจผิด ธรรม
กำลังได้รับความไม่เป็นธรรม หรือว่าธรรมกำลังถูกปรักปรำ
ในลักษณะที่ไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง ทั้งๆที่โดยแท้จริงนั้น ธรรม
เป็นสิ่งที่สร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก เราจะวินิจฉัยกัน
ข้างหน้าว่าสร้างอย่างไร ที่นี้มองไปอีกหน่อยหนึ่งต่อไปอีกก็
จะเห็นว่า เมื่อเราอยู่ในลักษณะที่ต้องการจะพัฒนาสิ่งต่างๆ
ให้ก้าวหน้า ก็ควรจะทราบเสียด้วยว่า ไม่มีเครื่องมืออื่นนอก
จากธรรม สติปัญญาหรือมันสมองที่ขาดธรรมแล้ว ไม่สามารถ
จะทำการพัฒนา แม้ว่าจะมีโครงการที่มีหลักการดี แต่
ถ้าเจ้าหน้าที่หรือผู้ปฏิบัติขาดธรรมแล้ว ไปไม่รอดทั้งโครง-
การและทั้งเจ้าหน้าที่ ถ้าหากว่าเป็นผู้มีธรรม แล้วเขาสามารถ
สร้างโครงการได้ดี เพราะว่าจิตใจที่ประกอบด้วยธรรมนั้น
ย่อมจะแจ่มใสอย่างยิ่ง เป็นโครงการที่ปฏิบัติได้ดี แล้วก็
ปฏิบัติได้จริง เพราะว่าประกอบไปด้วยธรรม

ที่นี้เรามีแต่คนทำงานเพื่อตัว ไม่มีคนทำงานเพื่อธรรม
คือไม่มีคนทำงานเพื่องาน หรือว่าแม้แต่เพื่อประเทศชาติโดย
แท้จริงก็ยังหายาก อย่าว่าแต่เพื่อธรรมหรือเพื่องานล้วน ๆ นี่

เป็นโทษของการที่ไม่ประกอบไปด้วยธรรม โครงการนั้น
ก็เป็นเรื่องวิมานในอากาศหรืออะไรทำนองนั้น ที่งานที่ทำ
ก็ได้แก่ อย่างที่เป็นผักชีโรยหน้า คือทำเพียงเพื่อให้อ่านราย
งานเสนอผู้บังคับบัญชา หรืออะไรทำนองนี้

นี่คือโทษของการที่ไม่สนใจกับธรรมไม่ประกอบอยู่ด้วย
ธรรมเพราะฉะนั้นขอวิงวอนให้ผู้ที่หวังจะพัฒนาสิ่งต่างๆ นี่จะ
จงหันหน้ามาหาธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนา

อีกอย่างหนึ่งต่อไป อาตมาอยากจะขอวิงวอนให้ึก
คู่อีกว่า การพยายามดิ้นรนของโลกในปัจจุบัน ของสังคมที่
รวมกันเป็นสหประชาชาติ หรือเป็นอะไร ก็ตามแต่จะเรียก
มีการต่อต้านที่เรียกว่าฌรงค์หรืออะไรต่าง ๆ นี เพื่อจะบำบัด
นั้นนี่เช่นบำบัดความอดอยาก บำบัดความเจ็บไข้ บำบัด
ความไม่รู้หนังสือในโลกอย่างนั้นแล้วก็บอกกันว่าเป็นงานชั้นเอก
งานสูงสุด อย่างนี้ อาตมายังรู้สึกว่ามันยังเป็นแต่เพียง
ปลายเหตุ ต้นตอหรือต้นเหตุของมันนั้นมันเนื่องมาจากการ
ไม่มีธรรม

ถ้าเรา จะบำบัด หรือทำการ ฌรงค์กับสิ่งเหล่านี้ ละก็จะ
ต้องแก้ไขที่ต้นตอ คือการทำให้มีธรรม ก่อนที่จะไปนึกถึง

ที่ว่า เราจะเอาอะไรให้เขากิน เอายาอะไรให้เขากินหรือว่า
 รับประทานหนังสือ อย่างนี้อาตมาขอยืนยันความคิดเห็นว่า ให้
 ธรรมก่อนการให้อาหารกินหรือก่อนการเจ็บไข้ การไม่รู้หนังสือ
 เพราะว่าการให้ธรรมนั้นจะทำให้เขาแก้ไขความอดอยาก
 หรือการเจ็บไข้ หรือการไม่รู้หนังสือได้ด้วยตนเอง ไม่ใช่
 ว่าเขาจะตายเร็วเกินไปจนเราทำไม่ทัน เดียวนี้เขาก็กินอยู่พอ
 ที่จะจะมีเวลาที่จะสนใจกับธรรม แต่แล้วเขาก็ไม่สนใจธรรม

มองอีกหน่อยหนึ่งก็จะเห็นว่า ถ้าไปมองเห็นกันแต่
 เรื่องปากเรื่องท้อง เรื่องเนื้อเรื่องหนัง เรื่องเจ็บเรื่องไข้
 ทางร่างกายนี่นะ มันเป็นเรื่องที่มองเห็นกันในทางวัตถุเกินไป
 ไม่มองเห็นในทางจิตใจหรือมโนธรรม มันจึงไม่ถึงต้นตอ
 โดยที่เราถือว่าจิตเป็นต้นตอของวัตถุ ความเจริญในทาง
 จิตนี้ เป็นต้นเหตุของความเจริญทางวัตถุ ที่ที่เราไปกลับทวน
 กันเสีย คล้าย ๆ กับจะเอาวัตถุเป็นรากฐานหรือเป็นต้นตอ
 ของจิตใจ ขอให้คิดนึกในเรื่องนี้ให้เป็นอย่างยิ่งว่า ถ้าเราทำ
 ผิดพลาดแล้ว เราจะเหนื่อยเปล่าแล้วเราจะอยู่ในสภาพที่น่าสม-
 เพชที่สุด แต่ถ้าเราจะทำกันจริง ๆ ให้สิ่งเหล่านี้สำเร็จไม่ใช่
 เป็นเพียงผักชีโรยหน้า หรือว่าเพื่อผลทางการเมืองชั่วคราว

ชั่วคราวแล้วเราจะต้องหันหน้าเข้าหาธรรมให้เต็มที่ อย่างยิ่ง
ในการที่จะต่อต้านหรือณรงค์สภาพที่ไม่น่าปรารถนาที่มีอยู่ใน
โลก

นี่แหละคือข้อที่อาตมารู้สึกว่า ธรรมกำลังไม่ได้รับ
ความเป็นธรรม แม้แต่อาตมาจะถูกกล่าว ออกหน้ารับแทน
ธรรม ก็ยอมด้วยความยินดีอย่างยิ่ง และสมัครที่จะเป็นอย่าง
นั้น จะถือว่าอาตมาถือว่าแทนธรรมกึ่งหนึ่งที่ยอมรับ เป็นผู้
ที่ทำหน้าที่อย่างนี้

ทีนี้จะยกตัวอย่างให้เห็นละเอียดออกไปอีกว่า ชาวโลก
กำลังไม่สนใจในธรรม หรือไม่ให้ความเป็นธรรมแก่ธรรม
อย่างจะยกตัวอย่าง เหมือนอย่างคำว่า กิจการของลูกเสือ
เราดูคุณคดียของลูกเสือ หรือว่ากฎของลูกเสือเราจะเห็นว่า
แต่ละข้อนั้นไม่พ้นไปจากธรรมในพระพุทธศาสนา แต่ทำไม
ไปเรียกกฎเกณฑ์เหล่านี้ ระบบนี้ ว่าเป็นเรื่องลูกเสือ กิจการ
ให้คิดเถอะว่า คำว่า “ลูกเสือ” มีความหมายอย่างไร ถ้าจะ
ไปเรียกว่าลูกของธรรม เป็นธรรมบุตรอย่างนี้จะดีไหม เรียก
ว่าลูกเสือไม่ได้รับการสนับสนุนจากพ่อแม่ที่เป็นทายาททายิกา
อุบาสกอุบาสิกา ถ้าเรียกว่าเป็นลูกของธรรมหรือคล้าย ๆ กันนี้

แล้ว จะได้รับความสนับสนุนทันที นี่แหละเป็นความไม่ยุติ-
 ธรรมที่ว่า เนื้อแท้^๕ เป็นธรรม แต่ไปเรียกว่าเป็นลูกเสือ ลูก
 หมีลูกสิงโตอะไรทำนองนี้^๕ นี่เรียกว่าไม่เป็นธรรมแก่ธรรม
 เราจะไม่ยึดถือในคำ^๕ ละ คำ^๕ นี้จะเรียกอะไรก็ได้แต่ขอให้นัน
 ประกอบอยู่ด้วยธรรม แล้วถ้าเราเห็นแก่ธรรม เราจะต้องนึก
 ถึงธรรมหรือนึกถึงพระพุทธศาสนาก่อนอื่น เมื่อเรามามอง
 อย่าง^๕ นี้แล้วเราจะเห็นได้ทันทีว่าชาวโลกทั้งโลก^๕ ไม่ให้ความ
 เป็นธรรมแก่ธรรมอย่างเพียงพอ คล้าย ๆ กับว่าเอาเปรียบ
 ธรรม หรือชิงเอาหน้าของธรรมอยู่มาก นี่ไม่ใช่กระแนะ
 กระแห่น^๕ ตีเตียนกิจการของลูกเสือ เพียงแต่ว่า ยก
 มาเป็นตัวอย่างว่าในเรื่องหลายสิบเรื่อง หลายร้อยเรื่องนั้น มี
 ลักษณะเป็นอย่าง^๕ นทงน

ที่^๕ นต่อไปก็อยากจะขอวิงวอนให้มองต่อไปว่า คนใน
 โลก^๕ นี้เราช่างชอบความหลอกลวงเสียเกินไป ตัวอย่างที่ง่าย
 ที่สุด เช่นว่าเราจะดูแคตาล็อกขายของตามแม่กาซีนต่าง ๆ
 อย่าง^๕ น จะเห็นราคา^๕ ทั่วสองเหรียญเก้าสิบห้าเซ็นต์ หรือสอง
 บาทเก้าสิบห้าสตางค์ สามบาทเก้าสิบห้าสตางค์^๕ มากที่สุดและ
 จะทำเป็นแพ้นไปเลย ที่ว่าเป็นแพ้นก็หมายความว่า ชาว

โลก^๕นี้ชอบหลอกลวง ทั้งผู้ขาย และผู้ซื้อ คือคนทั้งโลกนั้น
เอง นี่ไม่ใช่ว่าจะกระแนะกระเหน็ดเตือนการ กระทำ^๕นี้โดย
เฉพาะ ยกตัวอย่างแต่เพียง ว่ามันแสดงให้เห็นชัดว่า ในโลก
นี้ชอบความหลอกลวง เพราะฉะนั้นจึงยากอย่างยิ่งที่จะเกิด
ความสนใจในธรรม เพราะฉะนั้นเราต้องหยุดการชอบความ
หลอกลวง^๕นี้กันทุกวิถีทาง

ทีนี้^๕คุณต่อไปอีกก็จะเห็นว่าชาวโลกลุ่มหลง จนไม่ให้
ความเป็นธรรมแก่ธรรมหรือธรรมชาติ ยกตัวอย่างเช่นว่า
การที่มนุษย์จะต้องมีการสืบพันธุ์ อย่าให้สูญพันธุ์ เราไม่
ได้ยอมรับความมุ่งหมายของธรรมชาติอันนี้ แต่ไป พลิก
เป็นเรื่องความสนุกสนานทางกิจกรรมระหว่างเพศ หรือเป็น
ของเลยเถิด^๕นั้นไปอีก ไม่ได้เคารพในการที่จะต้องสืบพันธุ์
เพื่อรักษาพันธุ์ ของมนุษย์ไว้ อย่าให้สูญไปจากโลก หรือ
ว่าให้มีการประพฤติธรรมอยู่ในโลกเพราะ มนุษย์ไม่สูญพันธุ์
อย่าง^๕นี้เป็นต้น

ทีนี้^๕การกิน อาหาร และการ อยู่อาศัยเรียกว่าเป็นปัจจัย
สำคัญ^๕นี้ แทนที่จะเคารพในความมุ่งหมายว่ากินเพื่ออยู่ประ-

พฤติกรรม กลับเป็นว่า หมุนสิ่งเหล่านี้ให้เป็นความเอื้อค
อระย หรือเป็นอุปกรณ์ของกิจกรรมระหว่างเพศไปหมด

ทีนี้แม้ที่สุดเครื่องบำบัดโรคคือยารักษาโรคก็ถูกเปลี่ยน
ให้เป็นเครื่องสำอาง หรือว่าเป็นอุปกรณ์แกกิจกรรมระหว่าง
เพศยิ่งขึ้นไปทุกที ไม่มีความมุ่งหมายที่กำจัดโรคโดยบริสุทธิ์

ตัวอย่างทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า
ธรรมกำลังไม่ได้รับความเป็นธรรม ไม่ได้รับความเป็นธรรม
จากมนุษย์ เพราะฉะนั้นธรรมจึงตอบแทนอย่างสาสมโดย
หลักที่ว่า ผู้ใดเหยียบย่ำธรรม ธรรมจะเหยียบย่ำผู้นั้น ฉะนั้น
มนุษย์เราจึงตกอยู่ในสภาพที่ทนทุกข์ทรมานคล้าย ๆ กันว่า
เป็นนรกอยู่ตลอดเวลา

ถ้าเราไม่มองเห็นข้อเท็จจริงอันแรกที่สุดนี้เสียก่อนแล้ว
อาจมาคิดว่าไม่มีทางที่จะสำเร็จ แม้ว่าเราจะมาอภิปรายเรื่อง
ธรรมนี้กันให้มากมายสักเท่าไร ฉะนั้นจึงขอชักชวนว่า อัน
นี้เป็นปรารภเหตุที่จะต้องวินิจฉัยกันเป็นข้อแรกว่า เรากำลัง
เหยียบย่ำธรรม ไม่สนใจแก่ธรรมให้สมกับค่าของธรรม หรือ
เปล่าขอเชิญท่านอาจารย์คึกฤทธิ์ และอาจารย์อื่น ๆ ช่วย
กันชักชวนความเข้าใจขึ้น

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช : กระผมก็ออกจะไม่มีอะไรที่จะกราบเรียนถาม คือว่าเท่าที่ท่านบรรยายมา ก็แลเห็นแจ่มแจ้ง และก็เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง แต่ว่าธรรมในที่ที่ท่านกล่าวถึง กระผมเข้าใจว่ามันมีอยู่สองอย่างคือ ธรรมที่เป็นเครื่องกำหนดในการประพฤติกิเลสปฏิบัติชอบนอย่างหนึ่ง และธรรมซึ่งเป็นธรรมชาติหรือเป็นสภาพของธรรมดานั่นดูเหมือนกันจะเป็นอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านกล่าวถึง คือที่ท่านกล่าวว่า เพราะมนุษย์เราเหยียบย่ำธรรม ธรรมก็เลยตอบแทนเอาหนะ รู้สึกว่ามีเกี่ยวพันกันอยู่ทั้งสองอย่าง คือเป็นต้นว่ามนุษย์ขาดความสำรวมในเรื่องการครองชีพ ไม่ว่าจะทำกิจการใด ก็ถือว่าเป็นกิจกรรมทางเพศไปหมด ผลที่เกิดขึ้นคือว่า มนุษย์ล้นโลกจนกระทั่งเกิดความลำบาก อย่างนั้นก็มีทั้งสองทาง ธรรมทั้งสองอย่างเข้ามาประกอบกัน คือเรื่องของธรรมดาอย่างหนึ่งและเรื่องของศีลธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่มาลงโทษมนุษย์ที่กระผมเข้าใจอย่างนี้จะถูกหรือไม่

พุทธทาสภิกขุ : เจริญพร เป็นอย่างนั้น และอาตมา กำลังจะวินิจฉัยคำว่าธรรมนี้ในเวลาต่อไป ที่นี้มีปัญหาอะไรอีกไหม

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช : มีครับ กระผมยังอยาก
จะกราบเรียนถามคือกระผมฟังท่านแล้ว กระผมก็เห็นด้วย
เหลือเกิน ที่นี้ก็อยู่กับในโลกที่ออกจะหย่อน การประพฤติ
ธรรม หรือหย่อนธรรมเช่นนี้ แล้วก็อยู่ในโลกซึ่งกำลังพยายาม
ที่จะ พัฒนาทางนี้ไม่ใช่แต่ประเทศไทยเท่านั้น ทุกๆ ประเทศ
ก็กำลังจะพัฒนากันหมด แต่ว่าไม่ว่าจะไปในประเทศที่กำลัง
พัฒนาที่ไหน ก็รู้สึกว่ แต่ละประเทศก็จับแต่ปลายเหตุอย่าง
ที่ท่านว่าคือมีการณรงค์เพื่อแก้ความอดอยาก มีการณรงค์เพื่อ
สร้างถนนหนทางหรืออื่น ๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นปลายเหตุ
แต่เรื่องธรรมนั้นไม่มีผู้ใดสนใจหยิบยกขึ้นมาเป็นเรื่องใหญ่ ซึ่ง
ความจริงเป็นต้นเหตุ แล้วก็เมื่อบุคคลที่มีความเห็นอย่าง
กระผมนี้ อยู่ๆ ไป ก็ยังเกิดความท้อใจ คือเห็นว่าจะทำอะไร
ไปก็ไม่มีประโยชน์ พุทกันไปก็แค่นั้น การปฏิบัติงานต่าง ๆ
ก็ไม่ได้ทำเพื่อธรรม ถึงแม้ว่าเราจะคิดว่าจะทำงานต่อไปเพื่อ
ธรรม แต่เปิดวิทยุฟัง เปิดโทรทัศน์ฟัง เขาก็บอกว่างาน
นั้นเป็นของที่ทำเพื่อเงิน มันคนละอย่างตรงกันข้าม มันไม่
ใช่เรื่องธรรมทั้งสิน กระผมรับตรง ๆ ว่า กระผมอยู่ไป
ก็เหนื่อยหน่ายใจ อยากจะกราบเรียนถามว่ามีทางไหนจะหนี

โลกอย่างนี้ไต่บ้าง กระผมไม่อยากอยู่แล้ว (ผู้ฟังหัวเราะและปรบมือ)

พุทธทาสภิกขุ : นี่แหละเป็นปัญหาที่ควรจะเป็นปัญหาอย่างยิ่ง อาตมาขอวิงวอน ให้ท่านผู้ฟังช่วยเอาไปคิดป้อนกันอย่างยิ่ง เพื่อเราจะร่วมมือกันได้ ถ้าเราเข้าใจกันไม่ได้ในเรื่องนี้แล้ว ไม่มีหวังเลยที่เราจะใช้ธรรมให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ หรือมนุษยในโลกได้ อาตมาจะอธิบายคำว่า “ธรรม” ในอันดับต่อไปนี้ให้เป็นที่เข้าใจ ให้จนได้

ถ้าเช่นนั้นขอโอกาสอีกนิดหนึ่ง ที่จะทำความเข้าใจกันต่อไปอีกหน่อย ถึงความสัมพันธ์ อย่างยิ่งระหว่างธรรมกับการสร้างชาติ เพราะว่ายังมีอีกหลายท่าน โดยเฉพาะนักเรียนคงจะยังไม่เคยได้ยินได้ฟัง เช่นคำว่า “ประยุทธ์” ซึ่งเป็นหลักธรรมเก่าแก่ในพระพุทธศาสนา เด็ด ๆ อาจจะคิดว่า นี่เพ็งจะเป็นคำขอร้องของรัฐบาล ถ้าหากว่าประชาชนไทยเราเป็นพุทธบริษัทโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว คำว่า “ประยุทธ์” นี้ไม่ต้องขอร้อง

ขอให้ท่านดูในพระไตรปิฎก ตอนที่พระอานนท์สนทนากับพระเจ้าอุเทน ถึงเรื่องการใช้จิ๋ว พระอานนท์ถูกถามว่า

เมื่อจิวรเก่าแล้วจะอย่างไร พระอานนท์ตอบพระเจ้าอุเทน
ว่า ก็พยายามที่จะปะ ถ้าปะไม่ไหวจะอย่างไร ก็จะมา
คือซ้อนเข้าหลาย ๆ ชน เป็นจิวรหลายชนซ้อนกันเข้า ที่นั่นถ้า
ตามก็ยังไม่ไหว คือมันเปื่อยแล้ว จะอย่างไร พระอานนท์
ว่า ท่านก็ทำให้มันเป็นผ้าปูนอน ก็เป็นฟูกผ้าบาง ๆ นี่
แหละแล้วปูนอน แล้วถ้าใช้ไปจนมันยุ่ยเก่าแล้วจะอย่างไร
อีก พระอานนท์ท่านว่าเอามาพับกัน ทบกันเข้าเป็นผ้านอง
เป็นผ้าปูหนึ่ง แล้วผ้าปูนั้นก็ใช้จนเก่าจนขาดแล้วจะอย่างไร
ก็บอกว่าเอาไปเผาไฟ ช้เอาเขาย่ำกับมูลโค แล้วก็เอาไป
ฉาบฝากฎีซึ่งทำด้วยดิน ให้มันเป็นของสะอาดขึ้นมาใหม่
พระเจ้าอุเทนเลียบนี้คือพระพุทธศาสนา เพราะคำตอบข้อนี้

เราลองคิดว่ามันประหยัดก็มาน้อย เมื่อเทียบกับพวก
เราเดี๋ยวนี้ และขอภัยที่ต้องใช้คำว่าพระณเร สมัยนี้ใช้จิวร
ประหยัดเท่าไร วินัยมีบัญญัติจะต้องประหยัดสงวนบริวาร
เครื่องใช้สอย โดยเฉพาะอย่างว่าบาตรอย่างนี้ จะเก็บก็ต้อง
ระวัง เก็บอย่างนั้น เก็บอย่างนี้ จะเก็บเข้าไปใต้เตียงได้
ทั้ง ก็ต้องความคุ้นเคยว่ามีอะไรอยู่ จะกระทบบาตรแตก
เพราะเป็นบาตรดินอย่างนั้น อย่างนั้นละเอียดประณีต
นี้ทั้งโดยธรรมก็ดี โดยวินัยก็ดีมีการประหยัดอย่างยิ่ง โดย

เฉพาะทางร่างกายให้ประหยัดในทางบริหารกาย ถึงกับมีวินัยบัญญัติว่า การถ่ายอุจจาระห้ามเบ่งแรงๆ ประหยัดหรือไม่ประหยัดตลอดทุเถาะ เพราะว่าเป็นที่ตั้งของโรค ผู้ที่ถ่ายอุจจาระแรงๆ ถูกปรับอาบัติทุกกฏอย่างนั้นเป็นต้น ถ้าเป็นไปในลักษณะนั้นแล้ว คำว่า “ประหยัด” นั้นไม่ต้องขอร้องกันอีกมันพอแล้วสำหรับพุทธบริษัท

นี่ถึงคำว่า “พัฒนา” พุทธศาสนาก็มีความมุ่งหมายที่จะพัฒนา แต่ระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะให้เป็นการพัฒนาจริงๆ ภาษาบาลีคำนี้สืบสน พัฒนาแท้คือเจริญจริง ๆ นั้น ท่านใช้คำว่า “ภว” เช่น สุวิชาโน ภว โหติ—ผู้รู้ดีเป็นผู้เจริญ ส่วนคำว่า “วฑฺฒนา” ที่มาเป็นไทยว่า “วัฒนา” ที่เราใช้กันอยู่นี้กลับเป็นความเจริญที่ไม่พึงปรารถนา คือหมายถึง รกรุ่งรัง เช่น น สียา โลกวฑฺฒโน—อย่าทำโลกให้เจริญ นี่หมายความว่าอย่าเป็นคนรอกโลก คำว่าวัฒนา ไปดูเถาะจะพบว่ามันหมายถึงรกรุ่งรังทั้งนั้น ไม่ใช่เจริญในสภาพที่น่าปรารถนา แต่ว่าภาษาไทยเรานำคำว่าพัฒนามาใช้เสียแล้วไม่รู้จักคำว่า “ภว” ฉะนั้นต้องระมัดระวังให้ดีกว่า จะต้องพัฒนาชนิดที่ว่าเป็น “ภว” นี่คือการเจริญไม่ใช่พัฒนาอย่างรกรุ่งรังมาก ๆ ขึ้น เหมือนหน้ารักเขาก็คือเรียกว่ามันเจริญเหมือน

กัน ที่นี้ที่สำคัญไปกว่านั้น ก็คือว่า พัฒนาคือพุทธศาสนา ไม่ได้มุ่งหมายให้พัฒนาทางวัตถุ แต่ให้มุ่งหมายพัฒนาในทางจิต

มีคำว่า “ภาวนา” ซึ่งพระท่านเรียกคำว่า “ภา” แปลว่า ทำให้มันเจริญขึ้น หรือ Development นี้ตรงกับคำว่า “ภาวนา” ถ้าเราทำอันนั้นแล้ว ก็จะเป็นไปในทางเจริญที่น่าปรารถนา ที่นั่นถ้าเป็นไปในทางวัตถุ มุ่งแต่พัฒนาทางวัตถุ อาตมา ยืนยันว่าจะนำไปสู่ลัทธิคอมมิวนิสต์โดยไม่ต้องสงสัย เว้นไว้แต่ว่า มีความรู้ที่ถูกต้องในทางจิตเข้าควบคุมไว้เท่านั้น นี่อย่าได้เข้าใจว่า พุทธศาสนาไม่นิยมการพัฒนา นิยมการถอยหลังหนีเข้าไปอยู่เป็นฤๅษี ตามถ้ำตามเขาคนเดียว นี่ไม่ใช่ แต่ว่าให้พัฒนาด้วยความรู้สึกละที่ถูกต้อง ในทางจิตใจ แล้วควบคุมวัตถุได้ และวัตถุก็ไม่ต้องรกรุงรังเหมือนหนัวร์ก แต่มีความเป็นอยู่ที่สบายที่เหมาะสมที่สุดสำหรับมนุษย์เรา

ที่มนุษย์เรามีอวิชชาในข้อที่ว่า ไม่รู้ว่าเกิดมาทำไม นี่ขอฝากไว้ทุก ๆ ท่านว่า อวิชชาของมนุษย์เรานี้ก็คือ ไม่รู้ว่าเกิดมาทำไม มนุษย์มีอวิชชาทั้งโลกในข้อที่ว่า ไม่รู้ว่าเกิดมาทำไม พอเข้าใจผิดเรื่องนี้แล้ว ผลหรือปฏิกิริยาจะ

เกิดขึ้นอย่างซัดกันไปหมด ยุ่งกันไปหมด จนหันหน้าเข้า
หากันไม่ได้ ทำความเข้าใจกันไม่ได้ เพราะต่างคนต่างไม่
รู้ว่าเกิดมาทำไม ที่นี้ก็เอาเอง ตามความรู้สึกสามัญสำนึก
ตามอารมณ์ที่กระทบมาก นี่ก็กลายเป็นว่าคนหนึ่งกลัวว่าเกิดมา
เพื่อความเอร็ดอร่อยทางอายตนะ อายตนะที่หมายถึง ตา
หู จมูก ลิ้น กาย นေอหน่งนี้ เพื่อความเอร็ดอร่อยทางนสอ
หน่งอย่างทีเรียกว่ากินดื่มราเรงเต็มที พรุ่งนี้อาจจะตายเสียก็
ได้ อย่างนี้เป็นต้น หรือว่าคักว่าน ก็ะสรุปว่าเกิดมากเพื่อ
กิน เพื่อกาม เพื่อกีเกียรติ สาม ก. นี้ กิน กาม กีเกียรติ กิน
กาม กีเกียรติ นี่ไม่มีวันเพียงพอ เกิดมาเพื่อเท่านั้นเอง ไม่
ยอมรับรู้เป็นอย่างอื่น อีกพวกหนึ่งจะไปได้สูงกว่านี้ค่น้อย
กว่านั้นเกิดมา เพื่อจะสร้างโลกนี้ให้คงาม กลัวโลก
นี้ไม่มีมนุษย์แล้วไม่น่าคูล มนุษย์จะมีอยู่ในโลกนี้เพื่อทำโลก
นี้ให้คงาม หรือบางคนจะคิดว่าเราเกิดมาเพียงเพื่ออย่าให้
มนุษย์สูญพันธุ์ อย่างนี้กลองคิดคูลเถิดว่ามันยังต่างกันเสีย
แล้ว ปฏิบัติการแสดงออกของคนเหล่านี้ ย่อมต่างกันมาก
ที่นี้ยังมีความคิดทีสูงไปกว่านั้นอีกก็ว่า ข้าพเจ้าเกิดมาเพื่อ
ความคิ เพื่อให้ลู่ถึงความคิสูงสุดทีมนุษย์ควรจะได้รับ อย่าง

นึกน่าสนใจอยู่ ว่าเกิดมาเพื่อให้ถึงความดีสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ

พระพุทธศาสนามีหลักที่ว่า เกิดมาเพื่อจะเอาชนะความทุกข์ เกิดมาเพื่อจะเอาชนะโลก แล้วยังช่วยกันและกันให้เอาชนะความทุกข์ และช่วยกันเอาชนะโลก นี่ท่านอยู่ในพวกไหน หรือจะพูดสั้น ๆ พุทธศาสนาพูดว่า เกิดมาเพื่อจะได้หยุดเกิดกันเสียที อย่างนี้ก็ยังได้

ทีนี้เรามองดูเพื่อนมนุษย์ของเราทั้งโลก ว่าเขากำลังเกิดมาเพื่ออะไร โดยแท้จริงนั้น ก็จะเห็นว่ายังไกลแม้แต่ที่ว่าจะเกิดมาเพียงเพื่ออย่าให้มนุษย์สูญพันธุ์นี้ ก็ยังไม่มีเสีย แล้วจึงไม่มีแม้แต่เพียงว่าเกิดมาเพื่อให้โลกนี้มันงตม เพื่อสร้างโลกนี้ให้งตม ฉะนั้นจึงพูดกันไม่รู้เรื่อง มันจึงน่าระอา น่าเบื่อหน่ายอย่างยิ่ง ในการที่จะพูดกันให้รู้เรื่องในข้อนี้ จงหาเพื่อนร่วมมียาก อย่างอาจารย์คึกฤทธิ์ว่า

แต่แล้วในที่สุด ในฐานะที่เป็นพุทธบริษัทนี้ เราต้องไม่ท้อถอย เพราะว่าเวลากำลังของเรามีอยู่เท่าไร เราจะต้องทำให้ถูกต้องตามอุดมคติ ของการที่เกิดอยู่ในโลกนี้ คือว่าเอาชนะสิ่งที่ควรเอาชนะให้ได้ และก็เอาชนะโลกนั่นเอง

จนเราไม่มีความทุกข์ และคนอื่น ๆ ที่เป็นเพื่อนของเราในโลกนี้ ก็ไม่มีความทุกข์ โดยการรู้ธรรม หรือเข้าถึงธรรมที่เป็น การหยุดเสียได้ซึ่งความทุกข์ หรือความหมายของคำว่า การเกิด

นี่ขอให้ระลึกกันให้มากกว่า พุทฺธกันไม่รู้เรื่องเพราะเหตุนี้ เพราะว่าอวิชชาของมนุษย์ในโลกนี้ อยู่ตรงที่ว่าไม่รู้ว่าจะเกิดมาทำไม จึงไม่สนใจธรรม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้การเกิดนี้ เป็นเหมือนกับการได้ที่ดีที่สุด คือเอาชนะความทุกข์ได้

พุทธทาสภิกขุ : ที่อันสุดท้ายที่จะปรารภ ในฐานะเป็นอารัมภกถา ก็คือว่าแม่ในหมู่พุทธบริษัทเรา ก็ยังเข้าใจกันไม่ได้ ในเรื่องของภาษา หรือเรื่องคำพูด เช่นคำว่า “ความอยาก” หรือ “ความต้องการ” พอว่าความอยากแล้ว ก็ถูกปรับถูกประณามหมดว่า เป็นกิเลส เป็นตัณหา เป็นอกุศลจิต ถ้ามันเป็นตัณหาตามความหมายของบาลี ย่อมจะมีมูลมาจากอวิชชา เพราะฉะนั้นเป็นอกุศลจิตจริง เป็นสิ่งที่น่าขยะแขยงจริง แต่ว่าความอยากหรือความต้องการที่มีมูล

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
มาจากวิชาหรือปัญญา อันนี้จะประณามว่าเป็นอกุศลจิตไม่
ได้ เพราะว่ามีมูลมาจากวิชา ไม่ใช่อวิชา

ฉะนั้นถ้ามีความคิดนึกที่เต็มไปด้วยธรรม ประกอบ
อยู่ด้วยธรรม ต้องการจะสร้างความเจริญ หรือการพัฒนา
หรืออะไรก็ตาม นี่ไม่ถูกจัดว่าเป็นอกุศลจิต ไม่ถูกจัดว่า
เป็นต้นเหตุที่จะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

จะต้องปรับความเข้าใจกันถึงกับว่า แม้แต่ความ
อยากเพื่อจะไปนิพพาน อยากจะนิพพาน อยากจะพ้นโลก
อยากจะออกจากโลกก็ตาม ถ้าความอยากนั้นประกอบอยู่
ด้วยความมกมาย เช่นเห่อตาม ๆ เขาไปด้วยความมกมาย
อย่างนี้ ถูกแล้วย่อมจัดความอยากไปนิพพานนั้นว่าเป็นต้น-
เหตุ เป็นอกุศลจิตก็ได้ เป็นโมหะก็ได้ แต่ถ้าความอยากหรือ
ความต้องการที่จะไปนิพพานนั้น ประกอบอยู่ด้วยวิชา
ความรู้ความเข้าใจถูกต้องและสัมมาทิฐิ อย่างนี้แล้วไม่ถูก
เรียกว่าเป็นต้นเหตุ เพราะไม่ได้มีมูลมาจากอวิชา แต่ว่ามี
มูลมาจากวิชา

ที่นี้เรามาเหมือนกันเสียหมด ในเมืองไทยนี้เอง ตาม
ศาลาวัดนี้เอง ว่าความอยากทุกชนิดเป็นอกุศลจิต เป็นสิ่ง

ที่ควรขย่ะแขยง สอนไม่ให้อยาก อะไรรพรคน^๕ หรือถ้า
จำเป็นต้องอยากก็ให้ทน ฝืนความรู้สึก อย่าง^๕นี้ใช้ไม่ได้
พุทธบริษัทไม่มีหน้าที่ ที่จะต้องทำอะไรรอย่างฝืนความรู้สึก
ว่า มันไม่ดีแล้วจะต้องทำ อย่าง^๕นี้

อีกคำหนึ่งที่จะพอเป็นตัวอย่างได้ ก็เช่นคำว่า “สัน-
โดษ” ในพุทธศาสนามีคำว่า “สันโดษ” แต่มีไว้ในฐานะ
ที่เป็น เครื่องหล่อเลี้ยง กำลังใจให้ยินดีพอใจในสิ่งที่
กำลังได้รับอยู่ ไม่ใช่เพื่อให้หยุดทำความเจริญก้าวหน้า
หรือหยุดความก้าวหน้า เหมือนอย่างว่ากรรมกรเขาทำงาน
อยู่ เขาจะต้องมีความพอใจอิมใจอยู่ตลอดเวลา ฉะนั้นเขา
จึงไม่กลุ้ม ไม่คลั่งในจิตในใจที่จะเกิดเป็น อกุศลจิตขึ้นมา
อย่างชวานาชุตดินลงไปทีหนึ่ง ก็พอใจว่าชุตไปทีหนึ่ง สองที
ก็พอใจว่าชุตไปสองที พอใจสรวลเสเฮฮาอยู่เรื่อย ก็เลยไม่
เกิดความกลัดกลุ้มว่าช้าเหลือเกิน ไม่ได้ผล นำไปขโมยตี
กว่าอย่าง^๕นี้เป็นต้น

สันโดษจึงเป็นเครื่องมือจำเป็น ที่จะหล่อเลี้ยงอยู่ทุก ๆ
วินาที ให้คนพอใจในการปฏิบัติธรรม สันโดษที่แท้จริง
ของพระพุทธเจ้าเป็นอย่าง^๕นี้ ท่านเรียกว่าสันโดษ^๕นี้เป็น

ทรัพย์อย่างยิ่ง เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความสุข แต่เราไม่เข้าใจอย่างนั้น เราเข้าใจว่ามันช่วยให้คนเราไม่ทำอะไร หยุตและให้ถอยหลัง นี่เป็นการให้ความไม่ยุติธรรมแก่พระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง โดยที่ทำไมใช้ความผิดของธรรม ไม่ใช่ความผิดของพุทธศาสนา มันเป็นความผิดของคน ๆ นั้นเองคือคนที่ได้เรียนมาผิด ๆ หรือสอนกันมาผิด ๆ หรือเข้าใจเอาเองผิด ๆ

ฉะนั้น ขอวิงวอนว่าขอให้เลิกล้างความไม่ยุติธรรม เหล่านั้นเสียที ได้กรุณาช่วยปรับความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวกับคำต่าง ๆ ที่ใช้กันอยู่ในพระพุทธศาสนา ให้ถูกต้องกันเสียที แล้วเราก็จะรักพระพุทธศาสนา และรักธรรม และหันหน้าเข้ามาหาธรรมได้โดยง่ายดาย ก้าวหน้าในธรรมโดยง่ายดาย

นี่ขอโอกาสยุติข้อเท็จจริงที่ว่า มันมีอะไรอยู่หลายอย่าง ที่ทำให้เราเกลียดธรรม หันหลังให้ธรรม หรือว่าไม่สามารถจะสัมพันธ์กันกับธรรมได้

ที่นี้ อาตมา จะได้เริ่มการบรรยายที่เป็นเนื้อแท้ของการบรรยายครั้งนี้ โดยหัวข้อ ข้อแรกที่ว่า “งานคือการปฏิบัติธรรม” การปฏิบัติธรรมนี้จะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อเข้าใจ

อะไรที่ไม่ใช่ธรรมชาติ ธรรมชาติส่วนที่เปลี่ยนแปลงก็พวก
หนึ่ง ส่วนที่ไม่มีเปลี่ยนแปลงคงที่ก็พวกหนึ่ง ทั้งสองพวกนี้
เป็นเพียงธรรมชาติและเป็นธรรม

ที่^๕นี้ทำไมเรียกว่าธรรม เพราะว่ามันมีความเป็นตัวมัน
เอง มีกฎเกณฑ์ของตัวเอง พวกที่เปลี่ยนก็เปลี่ยน พวก
ที่ไม่เปลี่ยนก็ไม่เปลี่ยน อย่างนี้เราเรียกว่ากฎเกณฑ์อันตาย
ตัวของตัวมันเอง ความที่มันทรงลักษณะอัน^๕นั้นไว้นั้นแหละ
เรียกว่าธรรม เพราะคำว่าธรรมแปลว่า ทรง ทรงไว้ ทรงตัว
เองไว้ ทรงตัวเองไว้ในลักษณะโดยเฉพาะของมันเอง จึง
เรียกว่าธรรม ที่^๕นี้ธรรมก็คือสิ่ง^๕ทั้งปวง นี่เป็นข้อแรก เป็น
พวกแรก

ที่^๕นี้เราเขยิบขึ้นมาอีกนิดหนึ่งว่า สิ่ง^๕ทั้งปวงนั้นมีกฎ-
เกณฑ์ ที่^๕นี้มองดูที่กฎเกณฑ์ของสิ่ง^๕ทั้งปวง ก็พบว่าทุก ๆ
อย่าง ทุก ๆ ชนิด ทุก ๆ ระดับ มีกฎเกณฑ์ กฎเกณฑ์ของ
สิ่ง^๕ทั้งปวงนั้นก็เรียกว่าธรรมอีกเหมือนกัน ไม่เรียกว่าอย่าง
อื่น เป็นความจริงหรือเป็นสัจธรรมขึ้นมา ว่ามีกฎเกณฑ์
อย่าง^๕นั้นจริง นี่เรียกว่าธรรมแท้ ๆ มันเป็นอย่าง^๕นั้น มันเป็น
สภาพธรรมชาติอย่าง^๕นั้นและมีกฎเกณฑ์อย่าง^๕นั้น

ที่มนุษย์นั้นทำอะไรๆ ก็มนุษย์พอเข้าไปเกี่ยวกับสิ่ง
 เหล่านี้^{๕๔}ชอบแยกแยะว่า นี่เป็นกุศลธรรม นี่เป็นอกุศลธรรม
 นี่เป็นอภัยกถา^{๕๕} ที่ยังบอกไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล
 นี้ก็เพราะว่าเอาตามใจมนุษย์ชอบนั่นเอง มนุษย์มองเห็นว่า
 อย่างไรดี น่าปรารถนาถือว่าเป็นกุศลธรรม อย่างไรไม่
 น่าปรารถนาถือว่าเป็นอกุศลธรรม อย่างที่บอกไม่ได้ก็เรียกว่า
 อภัยกถา นี่มันคือความคิดความนึกความรู้สึกของมนุษย์
 เท่านั้นที่ไปบัญญัติว่าดี ว่าชั่ว ว่าไม่รู้ว่าเป็นดีหรือชั่ว^{๕๖}ขึ้นมา
 แล้วก็เลยติด ติดที่ตนถูกใจหรือพอใจ เพราะฉะนั้น
 ความหมายของคำว่า “ธรรม” จึงเกิดเป็นว่ามีกุศลธรรม
 อกุศลธรรม อภัยกถาธรรมอะไรขึ้นมา แต่ในที่นี้ก็ไม่ใช่
 พ้นจากสิ่งทั้งปวง ฉะนั้นจึงว่าสิ่งทั้งปวงก็ดี กฎเกณฑ์ของ
 สิ่งทั้งปวงก็ดี หรือประเภทของสิ่งทั้งปวง ที่จำแนกเป็น
 ประเภทต่าง ๆ ก็ดี เรียกว่า “ธรรม” นี้คือความหมายพหุ
 ฐานระดับพื้นฐานอันที่สุด อันนี้ยังไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติ
 โดยตรง แต่ว่าเป็นรากฐานของวิชาหรือของทฤษฎีที่จะเกิด
 การปฏิบัติ

ที่ขึ้นมาถึงคำว่า “ธรรม” ที่ใช้กันอยู่ในยุคที่มนุษย์มีความก้าวหน้าในทางจิตหรือในทางวัฒนธรรม พอสมควรแล้ว คำว่า “ธรรม” มีความหมายพิเศษออกมา แยกมาว่า “หน้าที่” Duty หรือหน้าที่นั้น

ถ้าเราไปเปิดหนังสือคิคิขันนารี สันสกฤตหรือภาษาโบราณในอินเดีย โดยเฉพาะที่ไม่เกี่ยวกับศาสนาใดศาสนาหนึ่งโดยเฉพาะ คือว่าเป็นคำธรรมดาสามัญคล้าย ๆ กับว่าเป็นจริยธรรมสากล ใช้ได้แก่คนทุกคนแล้ว เขาแปลคำว่า “ธรรม” ใหม่ว่า Duty หรือหน้าที่ และมีก่อนพุทธกาล คือในสมัยพุทธกาลก็ยังมีการใช้คำว่า “ธรรม” ซึ่งแปลว่าหน้าที่ เพราะฉะนั้นคำว่า “ธรรม” เกิดมีความหมายที่แคบเข้ามา และเป็นไปในรูปของการปฏิบัติยิ่งขึ้น

คำว่า “หน้าที่” หมายความว่า หน้าที่ที่ทุกสิ่งจะต้องประพฤติหรือต้องกระทำ หรือว่าหน้าที่ที่เราต้องประพฤติต้องกระทำต่อทุก ๆ สิ่ง เมื่อคำว่า “ธรรม” หมายถึงสิ่งทุกสิ่ง ไม่ยกเว้นอะไร ๆ แล้ว ก็หมายความว่า เราต้องรู้ว่าเรามีหน้าที่อย่างไรบ้าง ที่จะประพฤติต่อสิ่งทุกสิ่งนั้น ๆ ฉะนั้นหน้าที่นั้นเองเรียกว่า “ธรรม” ในที่นี้

พุทธทาสภิกขุ

294.3144

พ 367 8

๔๕

จะเน้นคำว่า “ธรรม” ในกรณีทั่วไปจึงใช้ได้ทั้งในทางศาสนา ทางปรัชญา ทางจริยธรรม อะไรก็ตาม นี่มีคำแปลว่า “หน้าที่”

แม้ที่สุดแต่เราจะเปิดหนังสือสันสกฤต ชนิดที่ว่านำขยะเขยงอย่างหนังสือช็อกกามสูตรอย่างนี้ บรรทัดแรกจะพบว่า การประกอบกรรมระหว่างเพศเป็นการประพฤติธรรม เพราะว่ามันเป็นหน้าที่ที่จะต้องทำให้ถูกต้อง เพราะฉะนั้นสูตรนี้จึงถูกเขียนขึ้นอย่างนี้ หมายความว่าธรรมนั้นคือหน้าที่ และหน้าที่นั้นไม่ยกเว้นอะไรหมด

เพราะฉะนั้นขอให้ ๆ ความเป็นธรรมว่า ทุกชีวิตที่มี Sense มีความรู้สึกแล้ว จะต้องสำนึกในหน้าที่ จะต้องประพฤติหน้าที่ เช่นว่าสัตว์เดรัจฉานก็มีธรรมสำหรับเดรัจฉาน แม้เป็นสุนัขก็ต้องรู้หน้าที่และประพฤติหน้าที่ แล้วเจ้าของกรัก อย่างนี้เป็นต้น หรือไม่ว่ามันจะประพฤติหน้าที่ไปเที่ยวหาอาหารกินรู้จักระมัดระวังตัวอย่างนี้ ก็เรียกว่าหน้าที่

ที่ต่ำลงไปถึงต้นไม้ เมื่อจะต้องรู้จักหาแสงแดด หาอาหาร ต่อสู่อันตราย ซึ่งเป็นหน้าที่ของมัน ก็เรียกว่าเป็นหน้าที่ของต้นไม้

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ

ฉะนั้นจึงเห็นว่าคำว่า “ธรรม” นี้ ในความหมายที่เรียกว่าหน้าที่ เป็นของธรรมชาติโดยแท้ ไม่ใช่คนบัญญัติ เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติโดยแท้ ว่าสิ่งมีชีวิตหรือมีความรู้สึกนั้น จะต้องทำหน้าที่ และจะต้องรับรู้ต่อความมีหน้าที่ ฉะนั้นทุกคนจะต้องทำหน้าที่ คือประพฤติธรรมหรือทำหน้าที่ เพราะฉะนั้นการทำหน้าที่ของตัวนั้นแหละ คือการ ประพฤติธรรม เป็นหลักทั่วไป ไม่ยกเว้น ในจริยธรรมระบบไหน ปรัชญา ระบบไหน หรือศาสนาระบบไหน

พุทธทาสภิกขุ : ที่พูดมาถึงคำว่า “หน้าที่” เมื่อมนุษย์เราเจริญมากขึ้น เจริญมากขึ้นในทางจิตใจ ในทางศาสนา จึงยอมรับเอาแต่เพียง หน้าที่ประเภทที่กำจัดความทุกข์ที่ละเอียด ที่ลึกซึ้งเท่านั้น เช่นพระพุทธศาสนาถือว่าหน้าที่ที่จะทำให้ทำลายโลภะ โทสะ โมหะ นี่เป็นหน้าที่ แล้วก็บรรลุนิพพาน นี่ผลที่สุดของหน้าที่ เพราะหน้าที่ต้องบรรลุนิพพาน จนกล่าวได้ว่ามนุษย์ทุกคนจะรู้สึกตัวหรือไม่รู้สึกตัวก็ตาม มีหน้าที่ที่จะต้องทำพระนิพพานให้แจ้งทั้งนั้น ถ้าเขาไม่รู้สึกก็เป็นความผิดของเขาเอง โดยธรรมชาติกำหนดไว้แล้ว ฉะนั้นจะต้องทำหน้าที่จะต้องประพฤติน้ำที่อันนี้

ฉะนั้นเราจึงมีคำว่า “ธรรม” ในความหมายที่สูงขึ้นมา คือว่าไม่ใช่กฎเกณฑ์ธรรมชาติธรรมดาทั่ว ๆ ไป ซึ่งมากมายมหาศาลเรียนไม่ไหวหรอก เอาแต่เพียงกฎเกณฑ์ที่มีหน้าที่อย่างไรแล้วปฏิบัติ เพราะฉะนั้นย่อมกล่าวได้ว่า แม้ชาวนาจะทำนา ก็เรียกว่าทำหน้าที่และเป็นกฎปฏิบัติธรรม เพราะได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าแม่แต่ต้นไม้ แม่แต่สัตว์ เจริญงาน แม่แต่ประกอบกรรมระหว่างเพศ นมฺมกฺกเป็นหน้าที่ไปหมด ฉะนั้นคนค้าขายที่ทำหน้าที่ของคนค้าขายถูกต้องบริสุทธิ์ ก็เรียกว่าประพฤติธรรม นี่ขอให้เข้าใจว่าเป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ และเป็นหลักธรรม

อาตมา จึงถือโอกาสขอร้องว่าช่วยกันทำความเข้าใจในข้อนี้ว่า ถ้าชาวนาเขารู้ว่าการทำนาคือการปฏิบัติธรรมแล้ว เขาจะสนุกสนาน จะอึดอ้อมอึดใจ จะพอใจในการทำนา ไม่ใช่ทำด้วยความจำเป็น ที่นเราบอกเขาว่าบุญอยู่ที่วัด ธรรมอยู่ที่วัด ต้องไปที่วัด ทำนาก็ทำเพื่อเอาไปแลกบุญที่วัด หรือไปแลกธรรมที่วัด อย่างนี้เขาก็มีเรื่องหลายผั๊กหลายฝ้าย แล้วก็ต้องทนมากเกินกว่าเหตุ แล้วไม่ใช่ความจริงด้วย

๑ ๑ ๔ ๕ ๑ ๑ ๕
 หน้าที่คือธรรม ธรรมคือหน้าที่ เพราะฉะนั้นชาว
 นาภิราม ชาวสวนภิราม ข้าราชการภิราม ผู้ปกครองภิราม
 ผู้ถูกปกครองภิราม แม้ที่สุดแต่ยาจกเข็ญใจภิราม ทำหน้าที่
 ของตัว นั่นคือการประพฤติธรรม

คำว่า “ธรรม” ในยุคก่อนพุทธกาล กระทั่งถึงยุค
 พุทธกาลนี้ มีความหมายว่าหน้าที่อย่างนี้ แล้วก็เขียนขึ้นมา
 ให้รัดกุมเข้ากับหน้าที่ของพุทธบริษัท ที่มุ่งหมายนิพพาน
 โดยเฉพาะนั้น เป็นอย่างไร

ที่นี้คำว่าธรรมในความหมายนี้แหละ เกิดแยกออกมา
 จากที่เป็นอกุศล พวกอกุศลที่เคยเรียกว่าธรรม หรือกฎ
 เกณฑ์ของอกุศลว่าอย่างไรนั้นเราไม่แตะต้อง เราไม่เกี่ยว
 ข้อง เรารู้ไว้สำหรับหลีกเลี่ยง แล้วเราก็แยกมาแต่ฝ่ายกุศล
 คือความถูกต้องหรือความดี เพราะฉะนั้นคำว่า “ธรรม”
 จึงมีความหมายรัดกุมเข้ามาว่า ปฏิบัติหน้าที่ในลักษณะที่
 ถูกต้อง

เพราะว่าคำ ๆ นี้ ถ้าจะเอาความหมายแล้ว มันมี
 หลายสิบคำ มันมีคำแปลหลายสิบคำ ไม่ใช่เพียงหลายคำ
 ที่เป็นภาษาอังกฤษ ลองนับดูตั้ง ๓๐—๔๐ คำ หมายถึง

พวก ๆ ไป หมายถึงธรรมชาติก็มี หมยถึงคำสอนหรือ
ศาสนาก็มี หมายถึงความจริงความถูกต้องก็มี หมายถึงธรรม-
ชาติเฉย ๆ ก็มี อย่างนี้

แต่ว่าพวกธโรโซฟีที่เขาสนใจจะรวมศาสนาทุกศาสนา
ให้เข้าเป็นศาสนาเดียวกันนี้ ได้บัญญัติคำว่า “ธรรม” ขนมา
ตรงกับหลักที่เราต้องการที่สุด ที่มีใช้อยู่ในพุทธศาสนา
หรือว่าก่อนพุทธศาสนาก็ตาม คือความหมายคำว่า “หน้าที่”
นั่นเอง คือเขาบัญญัติว่าธรรมนั้นคือ ระบบของการปฏิบัติ
โดยตรงกับมนุษย์ เหมาะสมกับมนุษย์ ทุกชนทุกตอน
แห่งวิวัฒนาการของเขา: a cause of conduct, right
for a man at his particular stages of his evolution.
“ระบบการประพฤติปฏิบัติ ที่เหมาะสำหรับมนุษย์ทุกชน ทุก
ตอน แห่งวิวัฒนาการของเขา” นี้ขอให้พวกเราโดยเฉพาะ
ยุวชนเข้าใจความหมายของคำว่า “ธรรม” ในลักษณะนี้
แล้ว จะชอบธรรม จะรักธรรม จะหันหน้าเข้าหาธรรม
มันแสดงความเป็นหน้าที่ที่อยู่ในตัว ว่าเป็นการปฏิบัติหน้าที่
ที่ถูกต้องสำหรับมนุษย์ทุกชนทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา
ตั้งแต่เกิดมาจนอยู่ออ้อยอยู่ในเบาะนี้แล้ว มันก็มีเป็น

วิวัฒนาการชนหนึ่ง เด็กนั้นจะต้องมีระบบประเพณีปฏิบัติ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง รู้สึกตัวก็ตาม ไม่รู้สึกตัวก็ตาม หรือว่า
 ธรรมชาติสอนให้ก็ตาม จะต้องรู้จักหน้าที่ที่ว่า จะกินอย่าง
 ไร จะถ่ายอย่างไร จะร้องให้อย่างไร หรือว่าจะพูดจา
 อย่างไร จะคั่นรนอนอย่างไรต่อไป จนเป็นเด็กที่คลานได้
 เดินได้ เป็นทุก ๆ ชัน ทุก ๆ ตอน เขาจะต้องประเพณี-
 ธรรมในความหมายนี้ กระทั่งเขาเป็นหนุ่มเป็นสาว ก็มีธรรมะ
 ของหนุ่มของสาวเป็นพ่อบ้านแม่เรือน ก็มีธรรมของพ่อบ้าน
 แม่เรือน แล้วก็เป็นคนเฒ่าคนแก่หรือเป็นนักบวชเป็นบรรพ
 ชิตต่อไป ที่นี้เด็กก็ตาม คนหนุ่มคนสาวก็ตาม พ่อบ้านแม่
 เรือนก็ตาม ชีวิตประจำวันอย่างไร ที่ออฟฟิศทำงานอย่างไร
 กลางถนนอย่างไร ในห้องน้ำอย่างไร ห้องส้วมอย่างไร เขา
 จะต้องประเพณีให้ถูกต้อง ตามระบบ ของสิ่งที่เรียกว่า
 เป็นความถูกต้อง

เพราะฉะนั้นธรรมในลักษณะนี้ จึงหมายถึงความถูก
 ต้องมันแคบเข้ามาเหลือเท่านี้แล้ว ไม่ได้กว้างขวางทั้งโลก
 ทั้งจักรวาลอย่างที่แรกแล้ว เหลือแต่ฝ่ายที่เป็นกุศล แล้ว
 เหลือแต่ที่เป็นความถูกต้อง แล้วก็เหลืออยู่แต่ว่าเฉพาะ

วิวัฒนาการชนชั้น ๆ ของเด็ก ของคนหนุ่มสาว ของผู้ใหญ่
 ของคนเฒ่าคนแก่ มันไม่มากมายอะไร ฉะนั้นจึงไม่เหลือ
 วิชาที่เราจะประพาศิธรรม

เราประพาศิธรรมนั่นแหละคือการทำหน้าที่ หรือ
 การทำหน้าที่นั่นแหละคือการปฏิบัติธรรม เลยเป็นสิ่งที่สา-
 กลใช้ได้แก่ทุกศาสนา แก่ทุกลัทธิปรัชญา ท่านผู้ใดทำหน้าที่
 ที่ของตนผู้นั้น^๕ชื่อว่าเป็นผู้ประพาศิธรรม ถ้าเขาทำได้ถูก
 ต้องและสมบูรณ์ ก็เรียกว่าประพาศิธรรมถูกต้องและสม-
 บูรณ์

อย่าได้รังเกียจว่าเป็นครอบครัวยามีภรรยาอย่างฆราวา-
 สแล้วไม่มีการปฏิบัติธรรม หรือว่าไม่มีการประพาศิ
 ธรรม ขอร้องว่าให้ประพาศิหน้าที่ระหว่างสามีภรรยาให้ถูก
 ต้อง ให้บริสุทธิ์ผุดผ่องให้สมบูรณ์ นั่นแหละคือการประพาศิ
 ธรรม แล้วเราจะกระโดดข้ามขั้นไปไม่ได้ นี่แหละขอยืนยัน
 ยัน ฉะนั้นจึงเป็นอย่างที่เขียนไว้ในคำนำของกามสูตร^๕นั้น
 ว่า การประกอบกรรมระหว่างเพศเป็นการปฏิบัติธรรม
 กระโดดข้ามไปไม่ได้ ต้องทำให้ถูกต้องให้สอปลู่ได้แล้ว

ขึ้นไป ฉะนั้นเราจึงทำหน้าที่ของเราให้ถูกต้องให้บริสุทธิ์
ผุดผ่องให้สมบูรณ์ เป็นการประพฤติธรรม

คำว่า “ธรรม” ในลักษณะนี้ จะเอามาใช้ได้กับการ
ที่เราจะสร้างตัวเราเอง หรือกับการที่เราจะสร้างประเทศชาติ
หรือที่เราจะสร้างโลก ช่วยกันสร้างโลกทั้งโลก เพราะ
ฉะนั้นเราช่วยกันบอกกันเสียใหม่ว่า เราปฏิบัติธรรมที่แท้
จริงในการทำงาน เพราะฉะนั้นงานจึงเป็นการปฏิบัติธรรม
ก็คือว่า เป็นงานเพื่องาน จึงจะว่าเป็นการปฏิบัติธรรมอยู่
ในงานนั้น ขอนี้เราต้องอาศัยการเปรียบเทียบ ว่าการทำ
งานเพื่องานนั้นเป็นอย่างไร แล้วการทำงานเพื่องานอื่น
เช่นเพื่อเงินนั้นเป็นอย่างไร การทำงานเพื่องานนั้นมันเป็น
การปฏิบัติธรรมบริสุทธิ์ผุดผ่อง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ แม้จริย-
ธรรมสากลเขาก็มีหลักอย่างนั้น เช่นว่า Duty for a duty's
sake, หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ นี้เป็น Summum
bonum ข้อหนึ่งของจริยธรรมสากล นั่นหมายความว่ามัน
งานเพื่องาน แล้วมันก็ถูกหลักธรรมชาติและของพระพุทธ
ศาสนา ว่าการปฏิบัติธรรม คือการทำงาน หรือทำงานนี้
เพื่อธรรม ทั้ผลมันเกิดขึ้นว่า ทำงานเพื่องานนี้ ได้บุญ

ค่าย ไต่เงินค่าย เพราะว่าถ้าทำงานแล้ว เงินมันไม่หนีไป
 ไหนเงินต้องได้ แต่ว่าไต่บุญค่าย เพราะเป็นการปฏิบัติ
 ธรรม แต่ว่าถ้าทำงานเพื่อเงินแล้วมันไต่แต่เงิน มันไม่เป็น
 หลักการปฏิบัติธรรมที่ไต่บุญค่าย ฉะนั้นถ้าเราจะยึดธรรม
 เป็นหลักเราจะต้องถือหลักว่า ทำงานเพื่องาน คือเพื่อปฏิบัติ
 ธรรม แล้วไต่เงินค่ายไต่บุญค่าย ถ้าเราจะพูดว่างานคือเงิน
 เงินคืองานนั้นเราจะต้องอธิบายกันให้ดี เพราะว่าถ้าแปลอนัต
 ต์เดียวกันเป็นงานเพื่อเงิน ถ้าว่างานกับเงินเป็นอันเดียวกันจะ
 ต้องว่างานนั้นเพื่องานแล้ว ถ้างานเพื่อเงินแล้วจะกระเด็น
 ไปในทางหลงเงินและบูชาเงิน จะเลยเป็นอนุคมคติที่ว่ากรรม-
 กรจะย่อยแย้งนายทุน นายทุนก็ไม่เผื่อแผ่ และแล้วลัทธิคอม
 มินิสต์ก็เกิดขึ้น นี่ถ้าว่างานเพื่องานมันไต่บุญค่าย และเงิน
 ก็ได้ค่าย แล้วนายทุนก็เผื่อแผ่ และกรรมกรก็สันโดษพอใจ
 ในการปฏิบัติธรรมของตัว คืองาน และไม่ย่อยแย้ง แล้วลัทธิ
 อย่างลัทธิคอมมิวนิสต์ก็ไม่อาจเกิดขึ้นในโลก เพราะฉะนั้นคำ
 ว่าทำงานเพื่องานกับทำงานเพื่ออย่างอื่นนั้น มันต่างกันอย่าง
 ตรงกันข้าม และเป็นไปตามหลักของคำว่า “ธรรม” คือหน้า
 ที่แล้ว หลักก็จะเกิดขึ้นว่าทำงานเพื่องาน ทำงานเพื่องานนั้น
 คือการปฏิบัติธรรม ฉะนั้นที่อาตมาว่า ขอร้องให้มีธรรม

แม้กระทั่งในห้องน้ำ ในห้องส้วม นี่ก็คือให้สำนึกถึงหน้าที่
 ที่ว่าตัวเกิดมาทำไม จะต้องประพฤติปฏิบัติอย่างไร จะ
 ต้องกระทำต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลายอย่างไร หรือว่าสุดท้าย
 จะทำงานนี้ทำเพื่ออะไร และแม้แต่งานที่จะต้องทำในห้อง
 ส้วมนั้น จะต้องทำให้ผู้ครองบริสุทธิ์สมบูรณ์ เพื่อจะได้
 เป็นมนุษย์ที่ทำหน้าที่ของมนุษย์อย่างสมบูรณ์ อย่างนี้เรียก
 ว่ามีธรรมอยู่ทุกกระเบียดนิ้ว ที่เนื้อที่ตัว เดินไปไหนอยู่ที่
 ไหน ก็มีธรรมอยู่ที่เนื้อที่ตัว แม้กระทั่งในห้องน้ำหรือห้อง
 ส้วม ก็ไม่ลืมอุคตมคคิตว่า มนุषยน์เกิดมาทำไม ฉะนั้นก็เลย
 อยากจะขอฝากไว้อีกหนึ่งคิดว่า ถ้าเราจะเปลี่ยนพูดเสียใหม่
 ว่า “ทำงานเพื่องานบันฑิตาสุข” นี้ เราจะประหยัดเวลาพูดได้
 สักสองสามวินาทีไม่ต้องวนไปวนมา ว่่างานคือเงินเงินคือ
 งานบันฑิตาสุข เราว่่างานเพื่องานบันฑิตาสุขเราก็ได้ผลเป็น
 ความหมายที่เป็นพุทธบริษัทด้วย แล้วประหยัดคำพูดได้สอง
 ประโยค นี่ประหยัดเวลาวันหนึ่ง ๆ ได้แยะเหมือนกัน ฉะนั้น
 จึงว่าระวังให้ดีถ้าเราจะโหวตกันด้วยมติสากลว่าทำงานเพื่อ-
 อะไร ในโลกนี้ เอามาประชุมกันทั้งโลก แล้วโหวตกัน
 เป็นมติสากลว่า ทำงานเพื่ออะไร แล้วใครจะยกมือข้าง

ไหน ว่าทำงานเพื่องานหรือว่าทำงานเพื่ออะไรกันแน่ นี่
เราเตรียมตัวไว้รับหน้า การ โหวตของ มติสภา กลบ้างอย่าให้
ประเทศไทย ซึ่งเป็นประเทศพุทธบริษัทนี้ ต้องได้
รับการเย้ยหยันว่า ไม่ถึงขนาดหรืออะไรทำนองนั้นเลย

อาตมาขอให้สนใจในคำว่า “ธรรม” กันในลักษณะ
อย่างนี้ คือการปฏิบัติหน้าที่ หรือการทำงานที่บริสุทธิ์นั้น
เอง คือ การปฏิบัติธรรม แม้ที่สุดว่าแจวเรือจ้าง แม้ที่
สุดแต่ว่าถีบสามล้อ ก็ขอให้เข้าใจอย่างถูกต้องว่า นั่นก็เป็น
การปฏิบัติธรรม ไม่ใช่คำนี้จะหลอกลวง หรือจะโฆษณา
ให้พระพุทธรเจ้า หรือจะโฆษณาให้ใครก็ไม่ใช่ แต่ว่าเป็น
ความจริง ขอยืนยันว่าเป็นความจริง และขอรับรองว่า ให้ช่วย
เอาไปคิด ไปวิพากษ์ไปวิจารณ์ ไปอะไรให้ถึงที่สุด ว่า
มันจริงหรือไม่ และถ้าเราถื้ออกมคติ^๕แล้ว หัวใจจะเย็น
เป็นสุข แม้กระทั่งชนชั้นกรรมกรหรือไม่ จะเต็มไปด้วย
บุญด้วยกุศลแก่ทั้งโลกหรือไม่

ทั้งนี้ พุทธบริษัทเรา อาตมาใช้คำว่า “พุทธบริษัท
เรา” (ขออภัย ขออภัยด้วยถ้าว่ามีที่ไม่ใช่พุทธบริษัทเรา) คือ
มาคำนึงถึงข้อที่ว่า พุทธบริษัทนี้มีอะไรเป็นเครื่องหมายว่า

พุทธบริษัท ไม่ใช่คนทั่วไปแล้ว อาตมาคิดว่าเปลี่ยนอุตมคติ
มาเป็นงานเพื่องานเสียเถอะ จะได้เป็นการเดินตามพระ-
พุทธเจ้าและพระสาวกอรหันตสาวก อาตมายืนยันว่า พระ
พุทธเจ้าท่านทำงานมากกว่าพวกเราทุกคน ทั้ง กลาง วัน และ
กลางคืน ท่านทำด้วยอะไร ท่านทำด้วยความสำนึกในหน้าที่
ที่ท่านไม่ได้หวังเงินเดือนที่ไหน ท่านไม่ได้หวังค้ำยกย่อง
สรรเสริญที่ไหน แล้วท่านยังประณามด้วยซ้ำไป แต่ว่าท่าน
สำนึกในหน้าที่ของท่าน และท่านทำงานทั้งวันทั้งคืน แล้ว
พระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้าก็เหมือนกัน ทำงานด้วย
อุตมคติอย่างเดียวกับพระพุทธเจ้า คือสำนึกในหน้าที่ แล้ว
ท่านก็เลยช่วยพวกเราได้ ที่นี้พวกเราเป็นสาวกของท่าน
เป็นพุทธบริษัท ก็ควรจะมียุติมคติเหมือนท่าน แล้วเราก็
จะได้มีอะไรที่เข้าร้องเข้ารอยกัน และที่สำคัญที่สุดนั้นคือ
เราจะได้มีสุขภาพในทางจิตที่ดี อาตมาอยากจะขอร้อง
ให้ช่วยๆ ให้ละเอียดสักหน่อยว่า ถ้าคนเรามีความกระหาย
กระวนกระวาย วิตกกังวลกระสับกระส่าย อยู่เสมอแล้ว
เราไม่เรียกว่ามีสุขภาพทางจิตที่ดี เราต้องอยู่ด้วยจิตว่าง ไม่
มีตัวเราที่เป็นความเห็นแก่ตัวเรา มีแต่สติปัญญา รู้ว่า

มันควรจะเคลื่อนไหวไปอย่างไร นี่เรียกว่า ถ้าทำงานมันก็
ทำด้วยสติปัญญา ที่สำนึกในหน้าที่ เรียกว่าทำงานด้วยจิต
ที่ปราศจากความรู้สึกตัวกู อย่างนั้นสุขภาพทางจิตดี มีสุขภาพ
ทางจิตดี กับมีสุขภาพทางจิตไม่ดีนั้นมันเป็นอย่างไบบ้าง ขอ
ให้ลองเทียบเคียงกันดูให้ดี โรงพยาบาลทางจิตนี้เกิดขึ้น
เพราะว่าคนขาดสุขภาพทางจิต ถ้าเรามีสุขภาพทางจิตกันดีแล้ว
เราปิดโรงพยาบาลประเภทนั้นได้ นี่ขอให้คำนึงถึงส่วนนี้เป็น
ส่วนใหญ่ ว่าเราเป็นพุทธบริษัทที่มีอุดมคติของพุทธบริษัท
อย่างไรอย่าได้เข้าใจว่าเราจะประณามอุดมคติที่ว่า งานคือเงิน
เงินคืองานอะไรทำนองนั้น นั่นก็เหมาะสมสำหรับผู้ที่จะ
ทำความเข้าใจในขั้นแรก และเรายังจะต้องยอมรับด้วยว่า
เราไม่ได้หมายความว่า อุดมคตินั้นทำงานเพื่อเงิน เพียงแต่
บอกให้รู้ว่า เงินคืองาน งานคือเงิน เป็นสิ่งเดียวกันขอ
ให้แปลความหมายให้ถูกต้องเสียใหม่ว่า ทำงานเพื่องานนั้น
เอง อย่าได้ไปหลงผิดเป็นทำงานเพื่อเงินเข้า แล้วจะเสื่อม
สุขภาพทางจิต และจะต้องเพิ่มโรงพยาบาลประเภทนั้น
แล้วลำบากมาก นี่แหละมันมีผลต่างกันอย่างนี้

ที่นั่นมาถึงที่ว่า เราคิดว่าให้ดีกว่า ก่อนนั้นนะชาวนาเขาเป็นพุทธบริษัทมากกว่าเดี๋ยวนี้ ชาวสวนกรรมกร อะไรต่าง ๆ ประชาชนพลเมืองประเทศไทยก็เป็นพุทธบริษัทมากกว่าเดี๋ยวนี้ ทำไมอาตมาถนัดถามกันอย่างนี้ ก็เพราะอาตมารู้สึกด้วยใจจริงว่า คนยุคก่อนเขาเยือกเย็นกว่านี้ ด้วยข้อที่ว่าทำงานเพื่องาน เราเห็นชาวนาชุดดินร้องเพลงสรวลเสเฮฮา กัน ด้วยความพอใจในงาน มากกว่าสมัยนี้ แล้วเมื่อก่อนกระดูกสันหลังของเราจะค่อมมากกว่าร้องให้ เดี่ยวนี้ชักจะร้องไห้มากขึ้น หน้าดำคร่ำเครียด เป็นกันมากขึ้น เพราะอุดมคติที่ว่า ไปหลงวัตถุนิยมอย่างวัฒนธรรมสมัยใหม่ ที่เป็นของต่างประเทศนั้นนะมากขึ้น สัมผัสพระพุทธเจ้า สัมผัสธรรม สัมผัสสงฆ์ เหมือนแต่กาลก่อนที่ว่าทำความดีนั้นคือทำหน้าที่ เมื่อกระดูกสันหลังของเราชักจะเสื่อมสุขภาพทางจิตอย่างนี้ คือพวกชาวนาที่มีมากที่สุดนี้นะเขาก็เกิดความระส่ำระสายขึ้นในประเทศชาติของเรา สรุปว่ามีอุดมคติอย่างนี้มันนำไปสู่ผลอย่างนี้

ที่ส่วนใหญ่เราเห็นว่าไม่ไหวแล้ว อย่างท่านอาจารย์ก็ถูกท้าว เขาไม่เลือน เขาไม่สมัครเลือน อาตมาชวนให้

เลื่อนว่าเลื่อนกันเถอะ เลื่อนมาเป็นงานเฟื่องงานกันเถอะ
อย่างงานเฟื่องวัตถุเลย อย่างงานเฟื่องอื่นเลย ที่ส่วนใหญ่เขา
ไม่เลื่อนจะทำอย่างไร ก็ยังขอร้องยืนยันว่า เราไม่ยอม
เราต้องเลื่อนให้จนได้ ใครจะไม่เลื่อนก็ตามใจ และว่าใครจะ
สนใจหรือไม่สนใจกระทำ แม้ว่าคนอื่นจะไม่สนใจกระทำกับ
พระธรรมนี้ละ เราก็จะสนใจ และเราจะยึดเอาพระธรรมซึ่ง
เป็นที่พึ่งอย่างเดียว และเป็นของสูงส่งอย่างเดียว นี่เป็นที่
พึ่ง เช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าท่านก็เคารพธรรม ที่ท่าน
ประกาศเอง ที่ท่านยืนยันเองว่าท่านเคารพธรรม สิ่งทีพระ
พุทธเจ้าก็เคารพแล้ว เราจะไม่เคารพอย่างไร ลองคิดดู
เถอะ ฉะนั้นเรายึดธรรมเป็นสรณะ ซึ่งพร้อมกันนั้นก็เป็น
การยึดพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์เป็นสรณะติดเนื่องกันอยู่ใน
ตัวเอง ฉะนั้นเรายินดีที่จะเป็นหรืออยู่หรือตายกับพระธรรม
เราจะยึดตามกฎเกณฑ์ของธรรมที่ว่า มีอยู่อย่างไร เราทำ
อย่างนั้นจนตลอดชีวิต แม้ว่าคนอื่นเขาจะไม่เอาด้วย เพราะ
ว่าเราไม่มีอะไรอื่นที่ดีไปกว่านั้นที่ควรทำ เราจะต้องอยู่กับ
พระธรรมเสมอไป ฉะนั้นเราจึงทำเนาทำตัวเป็นพระธรรม
เหมือนกับเครื่องจักรที่ว่า กลั่นกรองรัศมีของพระ ธรรมออก

มาเรื่อยไม่มีหยุด มันจะเป็นประโยชน์แก่ใครหรือไม่ก็ตาม
ใจเขาเถอะ เขาจะเอาหรือไม่เอาด้วยก็ตามใจเขาเถอะ แต่
เราจะต้องยึดมั่นในอุดมคติของธรรมอย่างนั้นเสมอไป ธรรมะ
คือหน้าที่ การปฏิบัติธรรมคือการปฏิบัติหน้าที่ การปฏิบัติ
หน้าที่ก็เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ ข้อนี้เป็นธรรมชาติที่บริ-
สุทธิ์แล้ว เป็นจิตที่ว่างจากความรู้สึกยึดถือว่าตัวตนแล้ว

ประเด็นที่หนึ่งของการบรรยายในวันนี้ ก็คือว่างาน
คือการปฏิบัติธรรม การทำงานนั้นแหละคือการปฏิบัติธรรม
ไม่ต้องแสวงหาที่อื่น ที่วัดก็ต้องทำงาน การถือศีลให้ท่าน
ทำสมาธิวิปัสสนาก็คือการทำงาน แต่ว่าการทำให้ท่าน
อยู่ที่บ้านที่ทำความบริสุทธิ์ใจ ด้วยการไม่มีความรู้สึก
ว่าตัวกู ว่าของกู ว่าเห็นแก่เงิน ว่าเห็นแก่วัตถุ เข้ามา
เกี่ยวข้องด้วย นั่นก็คือการปฏิบัติธรรม และนั่นก็คือการ
ทำงาน เพราะมันมีความหมายเหมือนกันหมด ว่าจงทำงาน
ตรงที่เพื่องาน เพื่อไม่มีตัวกู เพื่อไม่มีของกู แล้วก็กลายเป็น
ธรรมเสมอกัน ทั้งที่ไปนั่งวิปัสสนาอยู่ตามถ้ำตามเขา
และที่กำลังเลี้ยงหมูเลี้ยงไก่ขุดดินทำไร่อยู่ที่บ้าน ขอให้มียู
เป็นอยู่ ทำอยู่ ด้วยจิตใจที่ว่างจากตัวกู ไม่หวังวัตถุ ไม่

หวังอะไร ด้วยการทำงานเพื่องาน ทำงานคือการปฏิบัติ
ธรรมอย่างน^๕

นี่แหละเป็นประเด็นที่หนึ่ง ที่อาตมาขอร้องขอวิงวอน
ให้รับไปพิจารณาและวิพากษ์วิจารณ์ และมีข้อเคลือบ
แคลงอย่างไบบ้าง ขอให้ช่วยกันซักไซ้ ขอเชิญท่านอาจารย์
คึกฤทธิ์หรือใคร ช่วยทำความกระจ่างให้ถึงที่สุดในเรื่อง^๕
ด้วย

นายฉันทชัย กระแสสินธุ^๘ : พระคุณเจ้าที่เคารพ
พระคุณเจ้าใช้เวลาชื่อยาว พวกเราเข้าใจดีมาก แต่รู้สึกว่
นั้นเป็นข้อธรรมชั้นสูงของพระสมณะหรือของบรรพชิตเพศ
ที่พระคุณเจ้าพูดว่าทุกวันนี้เราขาดความสนใจในธรรม-
ระหว่างคนนั้น ต้องให้ธรรมก่อนอาหาร ผมรู้สึกว่าค่อนข้าง
จะลำบาก เพราะเหตุว่า คนเราเมื่อมีความหิวแล้วธรรมะไม่
เกิด ศีลธรรมไม่เกิด ความรับรู้ผิดชอบก็ไม่มี แม้แต่พระ
บรมศาสดาของเราเอง ก็ต้องหันมาบริโภคอาหาร ธรรม
อันบริสุทธิ์จึงจะเกิดขึ้นกับพระองค์ท่าน และที่ว่า หน้าที่
คือธรรมนั้น ถูกต้องแล้วครับ กระผมไม่สงสัย แต่ว่าหน้า
ที่ปฏิบัติธรรมทุกอย่าง ที่พระคุณเจ้าวิสันนามากระผมเข้า

ใจว่าเหมาะสำหรับบรรพชิต เพราะทุกวันนี้ แต่ละคนก็ทำ
หน้าที่ปฏิบัติธรรมด้วยกันทั้งนั้น แม้แต่บรรพชิตเองก็พยายามที่จะเป็นนักการเมือง ชาวนาพยายามที่จะเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด เด็ก ๆ ก็พยายามทำงานอย่างผู้ใหญ่ และกรรมกรก็พยายามอยากเป็นนายทุน ก็ทุกคนเมื่อไม่รู้จักหน้าที่กันเช่นนั้นแล้ว จะทำอย่างไรเล่า จึงจะให้ทุกคนหันมารู้จักหน้าที่ของตน จะว่าเพียงแต่ทำให้ ปฏิบัติธรรมเพื่อธรรม ปฏิบัติธรรมเพื่อหน้าที่ กระผมว่าออกจะรู้สึกลำบากสักหน่อยครับ เพราะเหตุว่าทุกคนในบัดนี้ มุ่งหมายที่จะทำงานเพื่อจะได้เงินทั้งสิ้น นี่ตามสามัญวิสัย และถ้อยคำที่ว่างานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุขนั้น กระผมก็เข้าใจว่าเป็นคำที่ถูกตอ้งในสมัยนี้ เพราะถ้าทุกคนไม่ทำงานแล้ว ใครจะได้เงินมาเลี้ยงชีพ นี่เป็นความเข้าใจอย่างธรรมดาของฆราวาสวิสัย และของผู้ที่ข้องอยู่ในโลก ไม่ใช่อย่างบรรพชิต เพราะบรรพชิตนั้น ท่านไม่ได้ปฏิบัติงานอย่างฆราวาส

กระผมอยากจะให้พระคุณเจ้าวิสัยนาโดยกว้างขวางว่า ทำใจนจึงจะแนะนำให้แก่ละบุคคล แม้แต่ที่นั่งอยู่ภายใน

ห้องโถงแห่งนี้ ได้รู้จักหน้าที่ปฏิบัติธรรมของตน เพื่อ
หน้าที่ที่ว่เหมาะสมแก่ฐานะ ทุกคนไม่แก่งแย่งหน้าที่ ทุกคน
ไม่มุ่งไปทำงานแห่งเดียวกัน อันนี้แหละครับ เป็นความ
ประสงค์ที่เราต้องการเป็นอย่างยิ่ง ถ้าทุกคนทำงานปฏิบัติ
หน้าที่เพื่อหน้าที่แล้ว เป็นปรมัตถเกินไปครับ กระผมอยาก
ได้คำที่สละสลวยและชัดเจนเพื่อพวกเราทุกคนที่อยู่ในแห่งนี้
ได้ซาบซึ้งยิ่งขึ้นไปอีกครับผม

พุทธทาสภิกขุ : อันนี้ก็เป็นปัญหา ที่เคยถูกถาม
มากที่สุดเหมือนกันว่า ถ้าหิวก็จะปฏิบัติธรรมไม่ได้ แะ
กระทั่งเมื่อสองสามวันนั้ผมพูดกันถึงเรื่องนี้ อาตมาเห็นว่า
ยังเข้าใจผิดกันอยู่มาก เราไม่ตายก่อนที่จะทำความเข้าใจใน
วัชรธรรม คือว่าให้เป็นผู้ที่ ถ้าหิวก็หิวด้วยความหิวที่ประกอบ
ด้วยธรรมดีกว่า คือว่าถ้าหิวก็ขอให้หิวด้วยความหิวที่ประ-
กอบด้วยธรรม เพราะฉะนั้นต้องสอนให้เขารู้จักหิว ถ้าไม่
ยังงั้นแล้วจะตกเป็นเหยื่อของวัตถุ ในคัมภีร์ของชาวคริสต์
มีว่า พระเยซูถูกซาตานทดลองว่า ให้เสกก้อนหินเหล่านี้
ที่มีเยอะเยอะ ให้เป็นขนมปัง จึงจะยอมรับว่าเป็นลูกพระ
เจ้า พระเยซูตอบว่า คนเราไม่ได้เป็นคนอยู่ได้เพราะขนม

บั้ง แต่ว่าเป็นคนอยู่ได้ด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งของพระ
 บิดา ไม่ใช่ว่าคนเราจะมีชีวิตเป็นคนอยู่ได้ด้วยการหาอาหาร แต่
 คนเรามีความเป็นคนอยู่ได้ด้วยการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งของ
 พระเจ้า นี่ขอให้เข้าใจให้ดี ว่าพระเยซูได้ปฏิเสธรัตถุหรือรูป
 ธรรมหรือว่าวัตถุนิยมนี้อย่างยิ่ง โดยไม่ถือว่าแม้จะมีอาหาร
 กินและมีชีวิตอยู่^๕ นี่ก็ความเป็นคน ถ้าว่าไม่มีการปฏิบัติ
 ตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าแล้ว ไม่มีความเป็นคน แล้วยอม
 ไม่มีความเป็นคน ฉะนั้นไม่สนใจที่จะมาสร้างขนมปัง สนใจ
 แต่ว่าพระบิดาได้สั่งว่าอย่างไร จะลงมือทำทันทีและเดี๋ยวนี้
 แม้แต่ศาสนาคริสต์ก็ยังมีหลักว่า ธรรมะก่อนขนมปังที่^๖พุท
 บริษัทรเราจะเป็นอย่างไร จะเอาขนมปังก่อนธรรมะหรือว่า
 ธรรมะก่อนขนมปัง มันเป็นเรื่องที่วากลัวเกินไปก็ได้ หวาค
 ระแวงในความกลัวตายมากเกินไปก็ได้ อาตมาจึงว่า ถ้าหิวก็
 ขอให้หิวด้วยความหิวที่ประกอบด้วยธรรมะ ถ้าเรารู้จักหิวใน
 ลักษณะเช่น^๗นี้ก็หมายความว่าเรามีธรรมะชนิดที่จะขจัดความ
 อคอยอยากได้ ธรรมต่างหากที่จะช่วยให้รับขมิ้นขมมันช่วยตัว
 เองไม่นอนรอความช่วยเหลือของผู้อื่น หรือว่าไม่ทำตนให้
 เป็นภาระของผู้อื่น นี่ความหมายที่ถูกตอง^๘นั้นมุ่งหมายอย่าง^๙นี้

ไม่ใช่มุ่งหมายว่า จะให้หยุดการทำอะไรทำนา หรือว่าหยุดการให้อาหารกันเสียแล้วไปพึ่งเทศน์ทั้งวันทั้งคืน ไม่มีความจำเป็นที่ว่าจะต้องพึ่งเทศน์ทั้งวันทั้งคืน อาจจะใช้เวลานิดเดียวก็ได้ แล้วถ้าเข้าใจแล้วใช้ได้ตลอดชีวิต ไม่ต้องไปทวดือกก็ได้โดยมีธรรมได้ในลักษณะอย่างนั้น เราช่วยให้เพื่อนมนุษย์ให้ชาวไทยของเรา รู้จักว่าการได้บุญที่สุดนั้น อยู่ที่การทำหน้าที่ แล้วเขาก็ขยันทำหน้าที่ แล้วเขาจะอดตายได้อย่างไรกันแม้ว่าเกิดอุบัติเหตุแทรกแซง ฝนฟ้าแล้ง หรืออะไรทำนองนี้ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติ เขาก็ยังไม่เดือดร้อน เขาก็ยังหัวเราะได้ จนกระทั่งตายไป นี่มันบ่มกันได้หมดอย่างนี้ นี่เรียกว่า เอาธรรมก่อนขนมปังคืออาหาร

และข้อที่ว่าเขาไม่สำนึกว่าหน้าที่ของเขาเป็นอย่างไรนั้น อาตมาก็ได้กล่าวแล้วว่ามนุษย์ในโลกนี้มีวิชาอยู่ตรงที่ไม่รู้ว่าเกิดมาเพื่ออะไร จึงได้เกิดมาเพื่อเป็นทาสของกิเลสตัณหาของอวิชานั้นเอง แล้วก็แย่งกันด้วยกิเลสตัณหานั้น นั่นคือการเบียดเบียน นี่ถ้าว่าเราสอนให้เขารู้ว่าเกิดมาเพื่ออะไร มีหน้าที่อย่างไร และการทำหน้าที่นั้นดีที่สุด คือว่าเป็นความดีสูงสุดของมนุษย์ ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่นั้น มันก็พ้นไปจาก

วิฤติกาณอื่นนั้น แล้วที่ทำงานเพื่องานนั้น อตมายนัยนั้น
 แล้วยินัยอื่นกว่าได้เงินด้วย ได้บุญด้วย ไม่เสื่อมสุขภาพ
 ทางจิตด้วย ขอให้กำหนดจดจำให้แม่นยำว่า ทำงานเพื่องาน
 นั้น ได้เงินด้วย ได้บุญด้วย ไม่เสื่อมสุขภาพทางจิตด้วย ถ้า
 ว่าทำงานเพื่อเงินแล้ว จะได้แต่เงินอย่างเดียว และจะ
 เพิ่มความเสื่อมทางสุขภาพจิต คือกิเลสตัณหาที่เฟ้อสมไม่
 รู้จักกับ ไม่รู้จักระงับนั้นด้วย เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่า
 เราสอนให้เขารู้จักหน้าที่ ที่พอเหมาะแก่ชนแก่ตอนแห่ง
 วิวัฒนาการของเขา คือภูมิคือชั้นสมรรถภาพของเขา และก็
 ทุกระดับทุกชั้นเป็นการปฏิบัติ ธรรมเสมอกันหมด แล้วก็
 ไม่ยากที่จะเข้าใจ แล้วก็ไม่ต้องต่อการที่ว่า เขาจะไม่มีเงินใช้
 เขามีเงินใช้ด้วย เขาจะได้บุญด้วย คือมีจิตใจดีด้วย ไม่
 เสื่อมสุขภาพทางจิตด้วย

อตมาตองขอตอบเพียงเท่านี้ เพราะว่าหมดเวลาเสีย
 แล้ว ยังเหลืออีกสองหัวข้อ ไม่ได้บรรยาย ต้องขอ
 อภัยที่ว่า (๒) ทำงานด้วยจิตว่าง หรือว่า (๒) หมวด
 ธรรมที่จะใช้ในการทำงานด้วยจิตว่างอย่างไร นี่เวลาหมด
 พอดีแล้ว ขอท่านอาจารย์คึกฤทธิ์สรุปข้อความเหล่านี้ด้วย

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช : ครับ ถ้ามีเวลากระผม

ก็อยากจะขอประทานสรุปคือว่า กระผมรู้สึกจับใจมาก ในการที่พระเดชพระคุณได้บรรยายมา • แล้วก็ได้รับความรู้เพิ่มเติมอีกมากมาย ข้อที่เคยสงสัยก็หมดสิ้นสงสัยไป ที่กระผมรู้สึกว่าประทับใจและก็เป็นการศึกษาที่ได้รับความแจ่มแจ้งเป็นอย่างยิ่ง ก็คือมาตรฐานของความคิดในทางศาสนาพุทธ อะไรเป็น Criterion อะไรเป็น Summum Bonum • คือเป็นความดีที่สูงสุด ผมเคยนึกอยู่เสมอ และก็เห็นจริง อย่างที่ท่านได้กล่าวว่าสิ่งที่เบ็นกุศล สิ่งที่เป็นอกุศล และสิ่งที่เบ็นอัพยากฤตนั้น คือในที่สุดก็อยู่ที่ใจมนุษย์ สิ่งใดที่ดีที่ชอบก็เรียกว่าเบ็นกุศล สิ่งที่ไม่ดีและไม่ชอบก็เรียกว่าเบ็นอกุศล สิ่งที่ยังไม่รู้ก็เรียกว่าเบ็นอัพยากฤตไปก่อน ต่อไปอาจจะไปรู้เข้าเกิดเบ็นกุศลหรือเบ็นอกุศลขึ้นมาก็ได้ เพราะฉะนั้นปัญหาเรื่องการหาสิ่งที่จะวัดว่าอะไรเบ็นความดี จึงเบ็นเรื่องที่ที่น่าสนใจและยุ่งยากอยู่เสมอ กระผมเองเพิ่งได้มาทราบในวันนี้ แล้วก็เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่งในที่พระเดชพระคุณได้แสดงมาว่า ในศาสนาพุทธเราเน้นสิ่งที่เป็นความดีสูงสุดที่พุทธบริษัทพึงกระทำคือกระทำตามหน้าที่ นี่สำหรับในทางทั่วไป สำหรับคนทุกคนที่นับถือพุทธศาสนา ไม่จำเป็นจะ

ต้องเป็นบรรพชิต จะเป็นชาวไร่ชาวนา จะเป็นข้าราชการ
จะเป็นทหารหรือในอาชีพใด ๆ ก็ตาม ตลอดจนถึงบรรพชิต
สิ่งที่เรียกว่าเป็นการกระทำความดีนั้น คือเป็นการกระทำหน้า
ที่โดยสมบูรณ์ และหน้าที่ชั้นสุดท้ายของพุทธบริษัทซึ่งอาจจะ
เป็นอีกเมื่อไหร่ หรือจะในชีวิตเราจะมีได้ทันหรือไม่ก็สุด
แล้วแต่ ก็คือมีหน้าที่ที่สุดคือทำพระนิพพานให้แจ้ง แต่ว่า
การกระทำหน้าที่ของทุกคน ไม่ว่าจะเป็นหน้าที่ของชาวนา
ของนักปกครอง ของข้าราชการหรือทหาร ก็เป็นส่วนหนึ่ง
ของการกระทำพระนิพพานให้แจ้งเท่านั้น เพราะเหตุว่าการ
กระทำหน้าที่ตามฐานะตามอาชีพของเรานั้น ย่อมทำให้เรา
เกิดความรู้ และความรู้ที่สำคัญที่สุด ก็คือเกิดความรู้ว่า เรา
เกิดมาทำไม และถ้าหากความรู้เช่นนั้นเกิดขึ้นแล้ว พระ
นิพพานย่อมแจ้ง นี่เป็นสิ่งที่ผมสามารถสรุปได้จากที่พระเดช
พระคุณได้กรุณาบรรยายในเวลาอันสั้น

ส่วนเรื่องจะ ทำงานเพื่อเงิน หรือเพื่องาน เพื่อหน้า
ที่นั้น กระผมมีความเห็นกว้างขวางอีกมาก คือขอรับตรง ๆ
เสียก่อนว่า ไม่เห็นด้วยกับสุภาษิต หรือไม่เห็นด้วยกับภาษิต
ที่ว่า งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข ประกาศให้
ทราบเสียเลยในที่นี้ (ผู้ฟังปรบมือ) คือว่าไม่จำเป็นจะต้อง

เป็นบรรพชิตหรือเป็นฆราวาส คือถ้าหากว่า ถ้าวางานคือเงินแล้ว อาจจะใช้น้ำที่การงานเพื่อหาเงินในทางที่ผิดก็ได้ หรือทำงานเพื่อเงินแล้ว อาจจะไม่ได้เงินพอจึงเกิดทุกข์ได้ หรือถ้าหากว่าถ้อยกันตรง ๆ ว่างานคือเงินแล้ว อาจจะเที่ยวหาหน้าที่หลายตำแหน่งแห่งหน แล้วเลยไม่ถูกสักหน้าที่หนึ่งก็ได้ (ผู้ฟังหัวเราะ) เป็นเรื่องผิดทั้งนั้น •

นี่เป็นที่กระผมสรุปได้ แล้วเรื่องอื่นก็มีข้อควรสรุปอีกมาก แต่ว่าอยากจะขอสรุปไว้แค่นี้ เพราะเวลาหมดลงแล้ว ขอขอบพระเดชพระคุณ

พุทธทาสภิกขุ : อาตมาก็ถือโอกาสลาท่านผู้ฟังไป
ขณรตไฟกลับเสียที

หัวข้อที่ ๒ การทำงานด้วยจิตว่าง (เราควรจะเข้าใจธรรมอย่างไร)

ณ หอประชุมคุรุสภา

เมื่อ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๗

พุทธทาสภิกขุ

บรรยาย

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช

ชักใช้ ขยายความ และสรุป

พุทธทาสภิกขุ : ท่านที่สนใจในธรรมทั้งหลาย ซึ่งมี
ท่านรัฐมนตรีเป็นประธาน !

อาตมาได้รับคำขอร้องให้มาบรรยายธรรมะ ในรูป
ของธรรมสากัจฉา คือจะมีการ ชักใช้ในทุกแง่ทุกมุม เท่าที่
จะทำได้ เพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้งนั่นเอง ไม่ใช่เป็นเรื่องโต
การม ที่มักจะเข้าใจกันโดยมาก ฉะนั้นขอให้ตั้งใจฟังให้มาก
ขึ้นเป็นพิเศษ เรื่องที่จะอภิปรายนี้ ทางเจ้าหน้าที่กำหนดให้

หัวข้อว่า “ท่านเข้าใจธรรมะอย่างไร” แต่คำว่า “ท่าน”
 นี้ เราไม่ทราบว่าจะหมายถึงใครแน่ ถ้าหมายถึงท่านทั้งหลาย
 ที่เป็นผู้ฟัง อาตมาและอาจารย์คึกฤทธิ์ ก็คงไม่สามารถจะ
 กล่าวอะไรได้ เพราะเป็นเรื่องของท่านผู้ฟัง ถ้าหมายถึงฝ่าย
 ผู้บรรยาย อาตมากับอาจารย์คึกฤทธิ์ ก็จะแสดงความคิดเห็น
 ส่วนตัว อาตมามีความคิดเห็นอย่างไร ก็จะบรรยายออกมา
 อาจารย์คึกฤทธิ์ก็จะซักไซ้ในข้อที่ควร คือทำความกระจ่าง
 ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่อยากจะให้เรื่องหมายถึงพวกเราทั้งหมด
 ว่าเข้าใจธรรมะอย่างไร คือเป็นหัวข้อใหม่ว่า “เราควรจะ
 เข้าใจธรรมะอย่างไร”

ข้อแรกอยากจะกล่าวว่า เมื่ออาตมาไปแสดงธรรมะที่
 ไหน อาตมาก็จะถูกหาว่า โฆษณาชวนเชื่อให้แก่พระ-
 ธรรม หรือแก่พระศาสนาเกินไป อย่างกับว่าจะโฆษณา
 ขายสินค้า เกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็ขอให้ทราบไว้ก่อนว่า พระ-
 ธรรมนั้นวิเศษอย่างยิ่ง จนไม่ต้องโฆษณาชวนเชื่อ แต่พวก
 เราต่างหากที่มีจิตเสื่อมทรามลงทุกที จนต้องใช้การโฆษณา
 ชวนเชื่อมากขึ้น แม้แต่เรื่องที่เป็นการบุญการกุศลบริสุทธิ์-
 ยุติธรรม ก็ยังต้องใช้โฆษณาชวนเชื่อและใช้มากขึ้น เช่นกิจ-

การลูกเสือ กิจการสภาอากาศ หรืออะไรทำนองนี้ ก็ยังต้องมี
 การโฆษณาไปในรูปชวนเชื่อด้วยเล่ห์กลอุบาย มากขึ้น ทุกที่
 นี้แสดงว่าพวกเรามาจิตใจไกลออกไปจากความ เหมาะสมที่
 จะเข้าใจธรรมะส่วนสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมะ หรือแม้เรื่องที่กระเด็น
 ไปในทางลามกอนาจาร เป็นอบายมุข ก็มีโฆษณาชวนเชื่อ
 กันรุนแรงยิ่งขึ้น นี่เป็นการกลบเกลื่อน และดึงความสนใจใน
 ธรรมะให้หันเหไปหมด และมันก็ถึงเวลาแล้ว ที่เราจะต้องมี
 การโฆษณาชวนเชื่อให้แก่ธรรมะเสียบ้าง เพื่อจะต่อสู้หรือตั้ง
 กันไว้ให้เหมาะสม ฉะนั้นจะถือว่าเป็นการโฆษณาชวนเชื่อให้
 แก่พระศาสนาอาตมาก็ยอม โลกเรากำลังไร้ที่พึ่งยิ่งขึ้นทุกที่
 การโฆษณาชวนเชื่อก็แสดงความเห็นแก่ตัวมากขึ้น คุณคล้ายๆ
 กับว่าบรรยากาศในโลกนี้ เต็มไปด้วยการโฆษณาชวนเชื่อ
 ที่ใช้โวหารมุสาวาทไม่โดยตรงก็โดยอ้อม ซึ่งเอาประโยชน์
 ส่วนตัวเป็นหลัก มองดูแล้วเป็นบรรยากาศแห่งการเบียด
 เบียดด้วยวาจาและเจตนาซึ่งเป็นการเบียดเบียนที่ลึกลับ เบียด
 เบียดทางจิตใจ การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่ของคนเรา
 ธรรมะคือหน้าที่บริสุทธิ์มนุษย์ควรจะทำ แต่การเบียดเบียน
 นี้ไม่ใช่หน้าที่แน่ มันผิดหน้าที่ มันไม่ใช่ธรรมะ หรือถ้าว่ามี

ธรรมะก็เป็นธรรมะฝ่ายตรงกันข้าม ก็เป็นธรรมะของโจร ธรรมะของคนพาลชน การเบียดเบียนไม่ใช่ธรรมะที่เรา ประสงค์ ฉะนั้นเราจึงว่า คนกำลังไร้ธรรมะ เขามีคุณธรรม ของความเป็นมนุษย์เสื่อมลง อาตมาอยากจะสรุปสั้น ๆ ว่า เรามี คุณภาพทางจิตใจที่จะเข้าใจธรรมะนั้นเสื่อมลง แม้ทาง ฝ่ายวัตถุจะเจริญมากขึ้น วิชาความรู้ทางค่าน้ำหนัก้าวหน้า แต่คุณธรรมที่จะทำอะไรให้ตรงตามหน้าที่ ให้คงเส้นคงวา นั้น มันเสื่อมลง จนไม่เหมาะที่จะเข้าใจธรรมะยิ่งขึ้นทุกที ปัญหาฉันจึงหนักตรงที่ว่า จะทำอย่างไรจึงจะทำให้คนเข้าใจ ธรรมะได้ดี เด็ก ๆ อนุชนรุ่นนี้ หรือต่อไปพร้อมจะเข้าใจ ธรรมะยิ่งขึ้นทุกทีหรือไม่ การศึกษาเล่าเรียนของเขาเหมาะ ที่จะทำให้เขาเข้าใจธรรมะได้หรือไม่ นี่เป็นข้อหนึ่งที่อาตมา อยากจะขอฝากไว้ให้เราเตือนเด็ก ๆ ของเรา

ในโลกนี้ ใช้กระดาษพิมพ์หน้าหนังสือวันหนึ่งถึง หลายหมื่นตัน ก็แปลว่าหนังสือมีอิทธิพลมาก แต่สิ่งที่พิมพ์ ออกมานั้นเป็นเรื่องราวธรรมะสักก็เปอร์เซ็นต์ ส่วนมากเป็น ไปในทางยั่วให้ลุ่มหลงวัตถุ หมายความว่า ส่วนที่ยั่วไม่ให้ สนใจธรรมะนั้นมีมากเหลือเกิน จนกระทั่งสิ่งเหล่านี้หมิ่นห่อ

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
 บรรยายากหรือจิตใจของมนุษย์ทั้งโลก แล้วจะเข้าใจธรรมะ
 ได้อย่างไร ยิ่งไปกว่านั้น อาตมาอยากจะกล่าวว่า การเรียน
 ธรรมะหรือการเรียนบาลี ตามวิถีดาวอารามของเรา^๕ ผ่าน
 ไปได้โดยไม่ต้องสนใจธรรมะเลยก็ได้ โดยไม่เข้าใจธรรมะ
 เลยก็ได้ ข้อน^๕ขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ช่วยอธิบายอย่างละเอียด
 สักหน่อย คณะสงฆ์เรายังอยู่ในสภาพที่น่าตกใจ คือว่ากิจ
 การของคณะสงฆ์ก้าวหน้าไป แต่ในทางที่จะทำให้เรื่องราว
 เพิ่มมากขึ้น มุ่งหมายประโยชน์อย่างอื่น นอกจากการเข้าใจ
 ธรรมะเสียแล้ว คือพระ^๕นี้อาจมีความรู้ไปประกอบอาชีพได้
 โดยไม่ต้องสนใจธรรมะ โดยไม่ต้องเข้าใจธรรมะอย่างถูกต้อง
 ละเอียดละออก็ได้ เรื่องมันเป็นอย่างนี้ สรุปได้ว่า พวก
 เราทั้งหลายกำลังเข้าใจธรรมะในลักษณะที่ น่าชื่นใจ หรือ
 น่าวิตกน่าเป็นห่วง ขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ช่วยอธิบายใน
 ส่วน^๕นี้ เพื่อความเข้าใจอันดีกันเสียก่อน.

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : กระผมเห็นด้วยตามที่ท่านได้
 บรรยายมา รู้สึกว่าทุกวันนี้คนเราก็ก็น่าจะไม่เข้าใจธรรมะ หรือ
 เข้าใจในสิ่งที่ ความจริงไม่ใช่ธรรมะ สำหรับการโฆษณาชวน
 เชื้อในทางโลก คนทำมาหากิน ก็ต้องโฆษณาขายสินค้า

ต่าง ๆ อย่างนี้เป็นเรื่องธรรมดา กระผมไม่ตั้งใจ ให้ใคร
 กล่าวมาว่าวัดของเราทุกวันนี้มีการโฆษณาอยู่มาก การเรียน
 บาติเรียนธรรมะในวัดนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องเกี่ยวกับ ธรรมะ
 เลยก็ได้ นี่กระผมก็เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง กระผมไม่อยากจะ
 ให้ใครทำอะไรกล่าว กระผมพูดเองดีกว่า เพราะใครทำอะไรยังสื
 เดียวกันอยู่ พูดไปก็จะไม่ดี ที่ใครทำอะไรถูกหาว่าพูดโฆษณา
 ขวนเชื่อให้คนเห็นธรรมะหรือโฆษณาชวนเชื่อให้แก่พระ-
 ธรรมมากเกินไบนั่น ก็เห็นจะเป็นเพียงคนหนึ่งหรือสองคน
 พูด มันยังไม่เป็นความจริง ถ้าหากใครทำอะไรโฆษณาจริง ก็
 จะมีคนได้ยินและมีคนเชื่อถือไปตามคำโฆษณานั้น แต่ผล
 ปรากฏว่าคนก็ยังไม่เข้าใจธรรมะ เพราะฉะนั้น ถ้าโฆษณา
 จริงก็ยังโฆษณาไม่เก่ง สู้คนอื่นเขาไม่ได้ เพราะว่าคนส่วน
 มากก็ยังไม่รู้ธรรมะ แต่ที่เขาโฆษณาธรรมะกันอยู่ทุกวันนี้
 ผมรู้สึกว่าเป็นลักษณะของการค้าอยู่มาก คือผู้โฆษณาธรรมะ
 นั้น ก่อน โฆษณาย่อมดูลักษณะ ของ ตลาด ก่อน ว่าต้องการ
 อะไร แล้วก็เอาสิ่งนั้นมาโฆษณาซื้อขายให้ คนที่อยู่ในวัด
 ทุกวันนี้ เมื่อรู้ว่าตลาดทั่ว ๆ ไปเขาต้องการค้นหาอุปาทาน
 ก็นำเอาสิ่งที่อ้างว่าเป็นธรรมะ แต่ความจริงเต็มไปด้วยตัณ-

หาอุปาทาน เอามาเสนอให้ เอามายื่นให้ เป็นต้นว่า เทศนา
 สั่งสอนในเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เทศนาทางวิทยุ
 และทางอื่นในเรื่องสวรรค์ เรื่องเทวดาเกี่ยวพาราสักัน เป็น
 เรื่องสนุกสนานครึกครื้น ฟังกันทั่วประเทศ ตลอดจน
 กระทั่งพูดไปถึงเรื่องที่จะเป็นจริงไปไม่ได้ เป็นเรื่องที่แม้แต่
 เด็ก ๆ ก็อาจจะเถียงได้ กระผมรู้สึกว่าการโฆษณาธรรมะ
 ทุกวันนี้ที่ทำการอยู่นั้น ยังไม่รอบคอบนัก มันอาจทำให้
 ประชาชนทั่วไปหมดความสนใจ หมดความเลื่อมใสใน
 ธรรมะ แล้วเมื่อคนเห็นว่าธรรมะผิด นี้ว่าธรรมะที่ได้ยิน
 จากวัด จากวิทยุกระจายเสียง จากหน้าหนังสือพิมพ์นั้นไม่
 เป็นเรื่องที่น่าสนใจ เป็นแต่เรื่องพินๆที่เป็นไปไม่ได้หรือสง-
 สยได้หรือเป็นเรื่องที่แย้งได้อย่างนั้นแล้ว คนทั่ว ๆ ไปที่ไม่ได้
 ศึกษาธรรมะโดยตรง ก็ย่อมจะหมดความสนใจ เห็นว่าธรรมะ
 นั้นเองเป็นสิ่งไร้ประโยชน์ เป็นสิ่งที่ไม่มีสาระ สู้ชีวิตธรรมดา
 อย่างทางโลก สู้การทำมาหากินตามปรกติไม่ได้ ยกตัวอย่าง
 เป็นต้นว่า ถ้าวัดใดวัดหนึ่งจะโฆษณาพระเครื่องราง หรือรูป
 หลวงพ่อต่าง ๆ ว่าใครได้ไปบูชา แล้วจะเกิดหมื่นพันเขา
 ทำให้เกิดทรัพย์สินสมบัติมาก อย่างนี้มีคนเชื่อได้มาก แต่เป็น

ความเลื่อมใสศรัทธา ที่ไม่คำนึงถึงเหตุผล แต่มีคนอีกมากมาย
ที่เดียวเห็นว่า ถ้าอยากได้เงินทอง หรือทำให้ทรัพย์สินมบัติ
เจริญแล้ว น่าจะมีทางอื่นที่ดีกว่านั้น น่าจะเป็นการทำงาน
ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตด้วยความเพียร หรือคนอื่นพวกหนึ่ง
ก็อาจเห็นว่า ถ้าอยากได้สัจธรรมมาก ๆ ก็คิดโกงเอาดีกว่า
ไม่จำเป็นจะต้องไปบูชาพระพุทธรูป หรือรูปพระสงฆ์องค์
ใด แต่ว่าทุกวัน^๕นั้นทางวัดหนักไปในทางโฆษณาเช่น^๕ นั้นทำ
ให้เกิดผล^๕ขึ้นไม่น่าปรารถนา กระผมก็เคย^๕ก็เคย^๕อยู่เสมอเหมือน
กันว่า ทางวัดใช้วิธีการของโลกมากไป คนอยากพึ่งอะไร
ก็มักจะส่งเสริมในสิ่งที่เขาอยากพึ่ง อย่างคนที่มัตถนหาอยู่^๕
ก็ไปสอนในทางที่จะให้เขามีมัตถนหา^๕มากขึ้น คนที่มีอุปาทานอยู่^๕
แทนที่จะสอนไปในทางตัดอุปาทาน กลับสอนให้มีอุปา-
ทานเพิ่ม^๕ขึ้น หรือบางทีก็มีการทรงเจ้าเข้าผีหรืออะไรต่าง ๆ
ไปเลยก็เดียว ซึ่งมันก็เป็นเรื่องของมัตถนหาอุปาทาน^๕ทั้งนั้น
แล้วก็เรียกให้คนเข้ามาเลื่อมใสได้มาก กระผมไม่เข้าใจว่าที่
ท่านทำไปอย่างนั้นทำเพื่ออะไร แต่เมื่อสืบสวนไปก็ได้อความ
ว่าท่านทำไปเพื่อหาเงิน อ้างว่าหาเงินเข้าวัด จึงทำให้คิดต่อ
ไปว่าวัด^๕นั้นมีประโยชน์สำหรับอะไร ว่า คือถ้าวัดเป็นสถาน

ที่^๕ตั้งของธรรมะสำหรับเผยแพร่ธรรมะในทางที่ถูกแล้ว คุณนั้น
 จะขัดกันในการที่จะใช้วิธีซึ่งไม่ใช่ธรรมะ คือเราไปล่อให้
 เขาติดเพื่อจะเอาสตางค์เขา แทนที่จะเป็นสถานที่แห่งความ
 หลุดพ้น วัตถุประสงค์^๕เป็นสถานที่ของความติดของความหลง
 นั้นเอง ไม่ใช่เป็นที่^๕ตั้งแห่งวิมุตติ กระผมพูดอย่าง^๕นี้ จะหาว่า
 รุนแรงไปก็สุดแล้วแต่ เท่าที่สังเกตดูทุกวันนี้ ก็รู้สึกมันเป็น
 อย่าง^๕นั้น มีการโฆษณาพระพุทธรูปบ้าง พระเครื่องรางบ้าง
 รูปบุคคลบ้าง มีการโฆษณาแก่งแย่งแข่งดีกันเหมือนสินค้า
 ทุกวันนี้ส่งเสริมการเรียนวิปัสสนากันมาก เข้าสำนักวิปัสสนา
 ต่างๆ กัน แล้วออกมา็นินทา^๕กัน วิปัสสนา^๕นั้นไม่ดี สู้
 วิปัสสนา^๕ไม่ได้ สำนัก^๕ดีกว่าสำนักโน้น นินทา^๕กันไปถึง
 เรื่องส่วนตัวบุคคลผู้เป็นครูบาอาจารย์ กระผมเองไม่อยู่สำนัก
 วิปัสสนาไหนจึงรู้อย่าง^๕นี้ เพราะได้รับคำนิทาทุกสำนักใครๆ
 ก็มาหาผมแล้วก็นินทาให้ฟังหมด ว่าเป็นอย่าง^๕นั้นอย่าง^๕นี้
 มีรายละเอียดซึ่งผมไม่อยากจะพูด เมื่อนั่งวิปัสสนาเพื่อออก
 เทียนินทา^๕กัน แล้วอย่าง^๕นี้ ผมก็เห็นว่าวิปัสสนา^๕นั้นจะเป็น
 ทางส่งเสริมธรรมะ หรือทำให้คนเข้าใจธรรมะได้อย่างไร

ปัญหาทุกวันนี้เป็นอย่างนี้ ขอให้ทำได้โปรดบรรยายต่อไป
ดีกว่า ถ้ากระผมพูดต่อไปเดี๋ยวก็พูดเสียคนเดียวเท่านั้นเอง

พุทธทาสภิกขุ: ข้อต่อไปที่อาตมาอยากจะให้สนใจ
ก็คือ เรื่องอุปสรรคของการเข้าใจธรรมะ เดียวกันที่เรา
พูดกันว่าสนใจธรรมะหรืออยากศึกษาธรรมะนั้น เราสนใจ
กันแต่ในแง่ของหลักทฤษฎี แล้วก็ตัดสินใจไปจนเลยขอบเขต
ที่จำเป็น ทั้งนี้ เพราะว่าศึกษากันในส่วนทฤษฎี มันสนุก
มีเรื่องที่จะถกเถียงกันได้มาก แล้วก็มีทางที่จะได้เกียรติ ได้
ชื่อเสียงว่าเก่งอย่างนั้นเก่งอย่างนี้ มากกว่าที่จะนั่งพิจารณา
ธรรมะแท้จริงโดยตรง มันจึงดังไปโดยไม่รู้สีก้าว ให้ไป
หลงติดศึกษาในฝ่ายทฤษฎี ไม่เกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติ ยก
ตัวอย่าง เช่นอภิธรรม อภิธรรมนี้เป็นเรื่องหลักทฤษฎี
ล้วน ๆ ไม่แสดงวิธีปฏิบัติ ถ้าจะเปรียบเทียบกับเหมือนกับ
เราค้นคว้าสูตรหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ จนสร้างมนุษย์ขึ้นมา
ได้ใหม่เสียเองดี หรือว่าเราจะศึกษาแต่เฉพาะวิธีปฏิบัติสำ-
หรับมนุษย์ที่เกิดอยู่แล้ว นี่ให้พันทุกข้อดี ลองเปรียบเทียบ
กันดูเถิดว่าอย่างไหนมันน่าสนใจกว่า ชวนให้เกิดความสนใจมาก
กว่ากัน คนย่อมคิดว่า การคิดสร้างมนุษย์กันขึ้นมาใหม่นี้ น่า

สนุกกว่า น่าอัศจรรย์กว่า ส่วนวิธีที่จะปฏิบัติเพื่อให้นมนุษย์ที่
 เกิดแล้วต่ำ ๆ นี้โอชะความทุกข์ให้ได้นั้น ดูเป็นเรื่อง
 ธรรมดาไป แต่แล้วอันไหนมันควรจะทำกว่ากัน อันไหน
 จะเป็นสิ่งที่พึงแก่เราได้มากกว่ากัน ตามข้อเท็จจริงเราจะเห็น
 ได้ว่า ในส่วนวินัยเราก็ดลลงแรงกันมาก ในส่วนพระสูตรเรา
 ก็พยายามหลังสวดท่องบ่น ในส่วนอภิธรรมเราก็ดลลง
 เดียงกัน นี่มันเป็นไปมากจนถึงกับล้มดูธรรมะที่เนื้อที่ตัว ล้ม
 ทำเนื้อที่ตัวให้เป็นธรรมะ นี่เป็นอุปสรรคที่จะทำให้ไม่เข้าใจ
 ใจธรรมะอย่างถูกต้อง ในที่สุดกลายเป็นเพียงทำอย่างตาม ๆ
 กันไปหมด จนกล่าวว่า เราถือศาสนาเหมือนกันเหมือนอย่างลูกปู
 คือมันเดินอย่างแม่ปู จึงไม่ประสงค์จะเข้าใจธรรมะกันอย่าง
 สมบูรณ์ เราถือศาสนากันในลักษณะที่ทำการค้า อย่างอา-
 จารย์ก็กฤถว่า ฉะนั้นถ้าจะศึกษาธรรมะจะเป็นไปในลัก-
 ษณะอย่างนั้นไม่ได้ แต่ว่าถ้าถือศาสนาตามธรรมเนียม ก็เป็น
 อย่างนั้นได้เป็นอย่างดีได้ ถือเป็นอย่างการค้าชนิดหนึ่งได้
 สรุปความว่า เตียวเราสนใจธรรมะกันแต่ในแง่ของทฤษฎี
 แล้วมันออกไปเลยขอบเขตความจำเป็น จนกระทั่ง
 พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม นั้นเองมากลายเป็นเครื่อง

มื่อสำหรับ ทำความเนิ่นช้าถ่วงเวลาให้แก่เรา ในการที่จะให้
เข้าใจธรรมะอย่างถูกต้องสมบูรณ์ ข้อเท็จจริงข้อนี้ อาจารย์
คึกฤทธิ์มีความเห็นอย่างไร อาตมาขอรับรองให้อภิปรายอีก
ครั้งหนึ่ง

ม. ร. ว. คึกฤทธิ์ : กระผมก็เห็นอย่างโต้งๆ ว่า ถ้า
โต้งๆ พูดอย่างนี้กระผมก็เห็นด้วยทุกที กระผมเห็นว่า เหตุ
ของปัญหาต่าง ๆ นั้น มันมาจากการ ขาดความเข้าใจใน
วัตถุประสงค์ ว่าเราศึกษาธรรมะเพื่ออะไรและเราวัตรธรรมะ
เพื่ออะไร บุคคลทั่วไปไม่สนใจในแง่เหล่านั้น มักจะเข้าใจ
ง่ายเกินไป เป็นต้นว่า เข้าใจว่าศาสนาทุกศาสนา มีวัตถุประสงค์
แต่เพียงจะสอนให้คนทำดี เพราะฉะนั้นศาสนา
ก็เหมือนกันหมด นับถือศาสนาไหนก็ได้ เอาศาสนามารวม
เป็นศาสนาเดียวกันก็ได้ มีความเข้าใจอย่างนี้อยู่ในเวลานี้
แล้วก็ประชุมกันแล้ว คล้าย ๆ กับว่า มันไม่มีความสำคัญ
อะไร ศาสนาก็เป็นเรื่องของการสั่งสอนให้คนทำความดี
เหมือนกัน จะมันแตกต่างกันอยู่ทำไม ใครชวนไปประชุม
ศาสนาที่ไหน ก็ไปร่วมกับเขาได้ นี่แสดงว่า คนเรายังขาด
การเข้าใจธรรมอยู่มาก แล้วก็ไม่เข้าใจว่า เราศึกษาธรรมะ

เพื่ออะไร หรือรู้ธรรมะเพื่ออะไร และด้วยเหตุ^๕ตนเอง เมื่อ
 ขาดความรู้ในวัตถุประสงค์ที่แท้จริงแล้ว พอไปเกี่ยวข้องกับ
 ธรรมะเข้า ก็ไปถือเอาตัวอุปกรณ์^๖ ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง หรือเข้าใจผิดว่าพระสูตรก็คือธรรมะ เมื่อเรียนพระสูตร ก็จะต้อง
 ท่องจำให้ได้ แล้วก็หมกมุ่นไปในทางท่องจำอย่างที่ได้เท่าว่า
 เมื่อถือศีล ก็พยายามถือศีลให้เคร่งแข่งกัน เพื่อจะให้เห็นว่า
 ใครเก่งกว่ากัน หรือมีจะนั้น ก็กลับไปอีกทางหนึ่ง คือถ้า
 ไม่สามารถรักษาศีลให้เคร่งได้ ก็ไม่รักษามันเลย อ้างว่าเรียน
 พระอภิธรรมดีกว่า ลึกซึ้งกว่า ถ้าชำนาญทางปรมัตถ์แล้ว
 ไม่ต้องถือศีลก็ได้ กินข้าวเย็นก็ได้ ฉะนั้นวิปัสสนาตัวแข็ง
 บ้างทุกทีนี้ อย่างนั้นก็มันก็หย่อนกันไปคนละทาง ศึกษาพระ
 อภิธรรม ก็เพื่อจะได้เรียนศัพท์สูง ๆ เรียนนับจำนวนจิต
 ที่กองอะไรก็กอง ว่ากันเป็นกอง ๆ มาคุยกันเล่นว่าอะไร
 มากอะไรน้อย อย่างนี้กระผมก็เห็นว่า ศึกษาอภิธรรมเพื่อ
 อภิธรรม ศึกษาพระสูตรเพื่อพระสูตร แล้วรักษาศีลเพื่อศีล
 มันไม่ใช่เพื่อธรรมะ แล้วก็ไม่ใช่เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์
 ซึ่งควรจะเป็นวัตถุประสงค์ที่แท้จริง ด้วยเหตุที่เราขาดความ
 เข้าใจในวัตถุประสงค์ เพราะฉะนั้นการศึกษามันก็ผิดพลาด

ไปได้มาก ตลอดจนในชีวิตประจำวัน เมื่อเรายังไม่เข้าใจ
ในวัตถุประสงค์ของธรรมะ เราก็เอาธรรมะไปวางไว้เป็น
ที่ ๆ ไม่ได้เอาธรรมะให้เข้ามาแทรกซึมอยู่ในตัว ไม่เอา
ธรรมะมาใช้ในการชีวิตประจำวัน เห็นธรรมะเป็นเรื่องของโอ-
กาสของสถานที่ เป็นต้นว่าไปวัดก็ควรจะไปพุทกัณเรื่อง
ธรรมะ ควรจะไปฟังพระท่านแสดงธรรม แล้วก็ไปถือศีล
ออกจากประตูดอกก็หมกมุ่นที่รับศีลไว้ ส่วนข้อความแห่ง
ธรรมะที่จะสอนให้รู้นั้น มีอยู่ครบถ้วนในชีวิตประจำวัน ถ้า
จะมองดูชีวิตทุกวันด้วยสายตาแห่งธรรมะแล้ว เราจะเห็นได้
ว่าธรรมะนั้นเป็นเครื่องที่จะทำให้เราหลุดพ้นจากทุกข์ได้-
เสมอ ไม่ว่าจะมองอะไรในชีวิตหรือการงานของเราทุกวัน
ถ้ามองด้วยธรรมะ หรือเอาธรรมะมาประกอบอยู่เรื่อย ๆ
มีธรรมะอยู่ในตัวเรา หรือดูธรรมะจากตัวเราแล้ว ความพ้น
ทุกข์มันก็จะเพิ่มขึ้น คือเราสามารถปลดความทุกข์จากตัวเรา
ได้วันละเล็กละน้อยเรื่อยไป เพราะเหตุที่เราไม่ทราบถึงวัตถุประสงค์
ของธรรมะ เพราะนึกว่าเข้าวัดเพื่อเอาบุญ เรียน
ศาสนาเพื่อจะได้เป็นคนดี แต่จะดียังไรก็ไม่ทราบ ตลอด
จนกระทั่งทำบุญหรือทำดีก็เพื่อหวังผลดี เป็นต้นว่า เป็น

ข้าราชการก็ทำดีเข้าไว้ ก็ยากไต่เงินเดือนขึ้น อยากได้ตำแหน่งสูง นึกว่านั่นเป็นผลของความดี เมื่อไม่ได้เข้าแล้ว ก็โหมนัสไป ไม่มีอะไรจะหักห้ามได้ บางทีก็เลยเลิกทำความดีเอาเลย เหล่านี้ก็เพราะเหตุขาดความเข้าใจ ในความหมายของธรรมะเป็นประการแรก ประการที่สองก็คือขาดความเข้าใจในวัตถุประสงค์ของธรรมะ ประการที่สามคือไม่เข้าใจด้วยซ้ำว่าความดีในธรรมะนั้นหมายความว่าอะไร ถ้าหากจะสอนธรรมะกันต่อไป ผมเห็นว่าควรจะต้องสอนกันให้มันถูกต้องก็คือควรจะต้องกันเสียก่อนว่า ในศาสนาพุทธนี้ความดีคืออะไร อะไรคือความดีสูงสุดในศาสนาพุทธ ถ้าเราไม่สอนอย่างนั้นแล้ว เราไม่สามารถจะวัดความดีได้ ทุกวันนี้มีแต่สอนให้คนทำดี แต่ไม่รู้ว่าความดีคืออะไร ดีอย่างไร ดีแค่ไหน เมื่อไม่มีใครสอน คนก็ไม่เข้าใจ เลยเข้าใจความดีผิดถือว่าความดีคือวัตุที่จับต้องได้ นึกว่าจะไปสวรรค์วิมาน นึกว่าเป็นชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นรถยนต์คันใหญ่ เป็นเงินจำนวนมาก เป็นสายตะพาย ถึงจะเกิดเหตุในชีวิต ให้เห็นว่าของเหล่านั้นไม่ใช่ความดี เป็นของที่พาเราไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ ความเสียหายต่าง ๆ แม้เห็นกันอยู่ตำตาก็ไม่

มีใครเชื่อ ทั้งหมดนั้นก็เพราะเรื่องไม่เข้าใจธรรมะที่โตแท้ว่า
มาแล้วกระผมมีความเห็นอย่างนี้

พุทธทาสภิกขุ: อาตมายังข้องใจอยู่ว่า เมื่อเขาเข
ออกไปมากอย่างนี้แล้วมีหวังอยู่บ้างไหมที่ว่าเราจะทำความ
เข้าใจกับเขา ให้เข้าใจธรรมะอย่างถูกต้องได้ เพื่อเขาจะต้ง
ค้นคว้าต่อไป

ม. ร. ว. คึกฤทธิ์: อ้าว ! นี่ท่านถามกระผมเสียแล้ว
หรือ ความจริงมันเป็นเรื่องของโตแท้เพราะเป็นสมณะ กระ
ผมเองเป็นฆราวาส ผมรู้ด้วยตนเองของผมเองก็พอแล้ว กระ
ผมไม่มีหน้าที่จะไปสอนใคร ใครจะทำอะไรก็ทำไป ผมไม่
มีหน้าที่ประกาศธรรม ผมบวชประเดี๋ยวเดียวผมก็สึกออกมา
แล้ว ก็เป็นหน้าที่ของกระผมเอง ที่จะทำพระนิพพานให้
แจ้งแก่ตัวเอง เท่าที่กระผมเห็นว่าควรจะเป็น ถ้าทำได้ผม
ก็พอใจ ส่วนใครจะตกนรกหมกไหม้อย่างไร ผมรู้สึกว่
ไม่ใช่เรื่องของผม กระผมอยากจะกราบเรียนถามโตแท้ว่า
โตแท้ซึ่งมีหน้าที่ทำพระนิพพานให้แจ้งแก่ผู้อื่นนั้น โตแท้
จะทำอย่างไร

พุทธทาสภิกขุ: อาตมาขอใช้อีกนิกหนึ่งว่า ในฐานะ

ที่อาจารย์ คึกฤทธิ์ รู้จักโลก รู้จักประชาชน รู้จักสังคม
กว้างขวาง พอที่จะมองเห็นว่าสังคมที่เขาวอกไปมากอย่าง
นี้ เรามีทางที่จะทำความเข้าใจกับเขาได้หรือไม่

ม. ร. ว. คึกฤทธิ์ : ทางต้องมีเสมอครับ หรืออย่าง
น้อยก็ต้องมีความหวัง เพราะระบบการศึกษาทั่วไปก็น้อม
นำใจคน ให้มองเหตุมองผลมากยิ่งขึ้นทุกวัน การเชื่อถือ
หรือเลื่อมใสไปในสิ่งที่ไม่สามารถจะพิสูจน์ด้วยเหตุผลได้นั้น
ก็อาจจะมึนน้อยลงทุกวัน กระผมเห็นว่าควรจะมีองค์กรใด
หรือวงการในศาสนา ที่ควรจะตั้งหลักเกณฑ์ที่ใครจะแย้ง
ไม่ได้ ขึ้นมาเสียทีหนึ่ง ว่าเรานับถือพระพุทธศาสนานี้เพื่อ
อะไร เรานับถืออะไร ทุกวันนี้นักจะนับถืออะไรเราก็ไม่
แน่ คนที่อ้างว่านับถือศาสนาพุทธนะ เขานับถือตั้งแต่พระ
พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เจ้าพ่อกวนอู ตลอดไปจน
หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ เขานับถือได้หมด นับถืออะไร นับ
ถือเพื่ออะไร นิยามของประเทศไทยก็ไม่ได้บอก นั่งเฉย ๆ
กันอย่างนั้นแหละ ไปถามท่านองค์นี้ ก็บอกว่านับถือเพื่อ
อย่างนั้น ไปถามองค์โน้นก็ว่าเพื่ออย่างนั้น เสรีภาพในการ
แสดงความคิดเห็นของศาสนาเรามีมากเหลือเกิน เอายุคที่ไม่

ได้ แล้วแต่รัก แล้วแต่คณะ แล้วแต่กุฏิ ต่างคนต่างจะ
สอนกันไป เอาเป็นแน่ไม่ได้ กระผมแต่ก่อนเคยคิดว่าจะ
ฟังพระ สงสัยอะไรก็ไปถามพระ ยิ่งคบกับพระมาก ยิ่ง
เห็นว่าความคิดแตกแยกกันมาก จนไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร
กระผมเองไม่ยากเลือกที่รักผลักที่ชัง ทุกวันนั้นก็โต้แย้ง
ถ้อยพระโดยไม่ถามท่าน เห็นท่านก็ไหว้ทำบุญไปอย่างนั้น
แหละ ไม่ถามอะไรท่านแล้ว ถามมากก็ปวดศีรษะทุกที
ท่านพูดแตกต่างกันไปหมด เพราะฉะนั้น ควรจะต้องตั้ง
หลักเสียที่ว่า เรานับถือศาสนาพุทธเพื่ออะไร ตลอดจนวาง
หลักลงไปด้วย ที่เรียกว่าความดีคือความดีอะไร อะไรเป็น
ความดีสูงสุด ที่เรียกว่ารู้ศาสนาพุทธรู้อย่างไร ถึงจะถือว่า
รู้ มีเขตไหนเป็นจุดจบ สำเร็จที่ตรงไหน อันนั้นไม่เคยมี
ใครบอก นั่งทำวิปัสสนาเกือบตาย ก็ไม่รู้ว่าจะทำแล้วหรือยัง
คือไม่รู้อะไรเลยทั้งนั้น ให้คนเข้าใจแก่นนั้นก่อน ผมว่ามี
ทางสอนกันได้ แต่ต้องเป็นคนที่มีอำนาจหน้าที่ แล้วเมื่อ
ถ้อยอย่างไร ก็ควรจะถ้อยเหมือนกันเสียทีหนึ่ง เรื่องแปลศีล
ผิดกัน เข้าใจผิดกันนั้นกระผมไม่ว่า มันเป็นเรื่องภาพของ
บุคคลที่จะเชื่อถือ แต่ในหลักทฤษฎีของพระพุทธศาสนา

กว้าง ๆ ที่เรียกว่าวงการของพระพุทธศาสนานี้^๕ ควรจะมี
 หลักเกณฑ์ที่ใครจะเถียงไม่ได้เกี่ยวกับธรรมะเสียที่ ควรจะ
 มีทฤษฎี ควรจะเป็นที่พึ่งของฆราวาส คือเขาถามอะไรให้
 ตอบตรงกันได้ในหลักการใหญ่ ๆ เข้าวัดไหนให้ได้คำตอบ
 อย่างเดียวกันเสียก่อนเท่านั้น เวลานี้แต่ละวัด เข้าไปไม่
 ตรงกันสักวัดหนึ่ง กระผมก็ไม่ทราบจะอย่างไร อย่าง
 กระผมไปสวนโมกข์ ไปกราบเรียนถามใต้เท้าว่า ทำบุญเพื่อ
 อะไร ท่านก็คงบอกว่าทำบุญเพื่อกำจัดกิเลส เพื่อความรอด
 พัน ถ้าไปเชียงใหม่ ไปถามหลวงปู่องค์อื่นเข้า ท่านก็
 ตอบว่า ทำบุญแล้วได้ชั้นสวรรค์ชั้นนิมานสูงต่งเจ็ดโยชน์
 สิบโยชน์ ตักบาตรข้าวทัพพีเดียว ตายแล้วเกิดเป็นเทวดา
 มีนางฟ้าเป็นบริวารแปดหมื่นสี่พัน คำกำไรเกินควรใส่ผมให้
 อย่างนั้น ในที่สุดผมก็ตั้งหลักศาสนาของผมขึ้นมาเอง เวลา
 นี้จะเรียกว่ากระผมนับถือศาสนาใหม่ก็ได้ เป็นศาสนาพุทธ
 ที่กำหนดเอาเองตามความเข้าใจของกระผมเอง แล้วก็นับ
 ถือของกระผมคนเดียว ไม่สอนให้ใครทั้งนั้น

พุทธทาสภิกขุ: เป็นอันว่า เราจะต้องทำความเข้าใจ
 ในหลักพระพุทธศาสนาหรือธรรมะ ให้เป็นอันเดียวกัน

เสียก่อน มิฉะนั้นเราจะประสบปัญหายุ่งยากอย่างอาจารย์
 กีกฤทธิว่า แต่ละสำนักแต่ละคณาจารย์ มักจะเพ่งเล็งไปใน
 แง่ใดแง่หนึ่ง ส่วนใดส่วนหนึ่ง ตามความเห็นของตัว จึง
 ทำความลำบากให้แก่สังคม หัวข้อเรื่องของเรานั้นมีอยู่ว่า
 “เราหรือท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจธรรมะอย่างไร” กันับ
 ว่าเป็นหัวข้อที่เหมาะสมแล้ว เกี่ยวกับข้อนี้ อาตมาขอชัก
 ชวนให้สนใจกับคำว่า “ธรรมะ” กันกันเสียก่อน เราจะ
 ต้องเข้าใจความหมายของคำว่าธรรมะนี้ให้ตลอดจริง ๆ แต่
 ว่าในชั้นแรกที่สุดนี้ อาตมาขอกล่าวสักกิตหนึ่งว่า ธรรมะที่
 สามารถจะเอามาอธิบายหรืออธิบายกันได้นั้น มันยังไม่ใช่
 ธรรมะที่แท้จริง ไม่ใช่ธรรมะที่สูงที่สุด ธรรมะตัวจริงและสูง
 สุดนั้นสุดวิสัยที่คนจะเอามาพูดอธิบายได้ เพราะเป็นลักษณะ
 ที่เรียกว่าเฉพาะตน เหมือนกับว่ารสหวานรสเค็มนี้ ไม่อาจ
 จะเอามาอธิบายให้คนอื่นเข้าใจกันได้ เว้นแต่จะให้เขาชิมมัน
 จริง ๆ ฉะนั้น จึงถือได้ว่า ธรรมะที่อาจนำมาพูดได้นี้ จึงยัง
 ไม่ใช่ธรรมะที่สูงที่สุด อาตมาขอให้อาจารย์กีกฤทธิช่วยวินิจฉัย
 หลักที่ว่ามันมันเป็นจริงอย่างนี้หรือเปล่า

ม. ร. ว. กีกฤทธิ: เรื่องนี้กระผมไม่มีความสงสัย

ธรรมะที่แท้จริงนั้นเป็นเรื่องที่สอนกันไม่ได้ เป็นเรื่องที่มีผู้ใด
 ประสบแล้ว ก็ย่อมจะอธิบายไม่ได้ เพราะธรรมชาติของคน
 เป็นธรรมชาติที่เกินคำพูดของมนุษย์ เป็นธรรมชาติที่หาอะไร
 เปรียบเทียบกันได้ แล้วก็ เป็นธรรมะที่กว้างขวางเกินกว่ากาย
 วาจาของมนุษย์ ที่มีขอบเขตจำกัดจะแสดงออกมาได้ เมื่อผู้
 ใดบรรลุถึงธรรมะขั้นนั้นแล้ว ก็ย่อมจะแสดงไม่ได้ แต่ทว่า
 ก่อนที่จะถึงธรรมะขั้นนั้นจำเป็นจะต้องปูพื้น ต้องวางแนว
 วางทางอย่างที่เราพุทธเจ้าได้ทรงกระทำมาแล้ว ถ้าเรายัง
 เมตตาต่อคนอื่นที่จะให้เขาถึงธรรมะเช่นนั้น ก็จะต้องวาง
 แนวทางให้เขาปฏิบัติ หรือสอนธรรมะแก่เขาถึงจะไม่ใช่-
 ธรรมะแท้ แต่ก็ เป็นธรรมะที่จะนำไปสู่ธรรมะแท้ อย่าไป
 สอนธรรมะที่จะนำเขาให้ห่างออกไปเลย อย่าไปสอนธรรมะ
 ที่จะเป็นกำแพงขวางกั้น อย่างที่เราได้พูดมาแล้วในตอน
 ต้น ว่าถ้าจะสอนธรรมะ ก็ควรจะคัดเลือกว่า จะเป็นอุป-
 สรรคแก่การที่จะเข้าถึงธรรมะแท้หรือไม่ ถ้าสั่งสอนไปเพื่อ
 ส่งเสริมกิเลสตัณหาอุปาทานแล้ว เหล่านั้นเป็นอุปสรรค
 เราไม่ควรจะสอนเขาเลย

พุทธทาสภิกขุ: เป็นอันว่าอาตมา และอาจารย์ก็-

ฤทธิ์ มีความรู้สึกตรงกันในเรื่องที่ว่า เดียวกันเราจะพดกันหรือ
อภิปรายกันแต่ในธรรมะในส่วนที่พอจะพูดได้ ที่นั้นเราจะพิ-
จารณากันในความหมายของคำว่าธรรมะ ให้เป็นที่ยึดเสียที่
ว่าธรรมะอันไหนกันแน่ ที่ควรแล้วที่จะทำความเข้าใจ เพื่อ
ให้เกิดความสนใจ แล้วมีการปฏิบัติ

ข้อที่หนึ่ง ธรรมะนั้นนักคอสั่งทั้งปวงไม่ยกเว้น
อะไรหมด จะเป็นรูปธรรม เป็นนามธรรม เป็นตัวการ
กระทำ เป็นผลของการกระทำ จะมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งหรือ
ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เทียงแต่ถาวรหรือไม่เทียงแต่ถาวรก็
ตาม สิ่งทุกสิ่งนั้นแหละคือธรรมะ ข้อที่สอง สิ่งทุกสิ่ง
เหล่านั้นมกฏเกณฑ์ในตัวเอง ดังนั้นตัวกฎของสิ่ง
ทั้งปวงก็คือธรรมะ ธรรมะข้อที่หนึ่งนั้นหมายถึง “ธรรม-
ชาติ” ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้นอะไรหมด แม้แต่พระ
นิพพานก็จัดเป็นธรรมชาติ อย่างหนึ่ง ส่วนข้อที่สองก็เป็น
กฎของสิ่งทั้งปวง ซึ่งเราเรียกว่า “ธรรมคา” คือความเป็น
ธรรมชาตินั่นเอง ข้อที่สาม ธรรมะกคอกหน้าทจะต้อง
กระทำต่อกันระหว่างสิ่งทั้งปวง ให้ถูกต้องตามกฎ
เกณฑ์นั้น ๆ เพื่อย่อมชวตอยู่ได้โดยผาสุก อาตมาขอ

กล่าวยืนยันว่าเท่าที่ได้ศึกษาสอบสวนมาทั้งหมด จับใจความ
ของคำว่าธรรมะได้เพียง ๓ ความหมายนั่นเท่านั้น

สรุปทั้งสามข้อนี้ว่า ธรรมะคือสิ่งที่ต้องรู้ ต้องปฏิบัติ
หรือต้องมี เพื่อไม่ให้สิ่งทั้งปวงเกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา นี่เป็น
การกล่าวตามความมุ่งหมายของศาสนา เท่าที่มันเกี่ยวข้องกับ
มนุษย์ และตามความมุ่งหมายของพระศาสดาผู้สอนศาสนา
แล้วในที่สุดเราจะพบว่า การกระทำนั้นไปสิ้นสุดลงตรงที่ว่า
มีธรรมะนั่นก็คือ การไม่มีอุปาทานแม้ในธรรมะนั้น การมี
ธรรมะจริงมีธรรมะสูงส่งนั่น ก็คือไม่มีความยึดมั่นถือมั่น
แม้ในธรรมะนั้น เช่นอุปาทานว่าธรรมะคือตัวเราหรือของ
เราแปลว่าด้วยความคิดว่าเป็นตัวเราหรือของเรา เสียให้หมด
ในสิ่งทั้งปวง ในกฎเกณฑ์ของสิ่งทั้งปวง แม้ในหน้าที่ที่เรา
ประพฤติต่อสิ่งทั้งปวง หรือว่าในผลแห่งการปฏิบัติ ที่นี้เราก็
กลายเป็นผู้ ที่มีจิตว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรา ที่
ยึดมั่นถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน นั่นคือธรรมะที่ไปจนถึงที่สุดเรา
ต้องเข้าใจธรรมะถึงขั้นนั้นจึงจะเอาตัวรอดได้ ถ้ายังไม่ถึงขั้น
นั้นก็เอาตัวไม่รอด หรือว่ายังต่ำเกินไปกว่าที่จะเรียกว่า รู้จักพระ
พุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เราต้องเข้าใจธรรมะ

ถึงขนาดที่ ไม่มีอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นว่า มีอะไรเป็นของ
เรา แม้ตัวธรรมะเอง หรือแม้แต่ในมรรคผลนิพพานที่จะพึง
ได้ นี่แหละ มันจะยากหรือง่ายจะสั้นหรือยาวจะลึกหรือตื้น
อย่างไร ก็ขอได้โปรดพิจารณาด้วยความระมัดระวัง แต่
เมื่อต้องการให้อาตมากล่าวว่ ธรรมะคืออะไร มีความ
หมายที่แท้จริงอย่างไรแล้ว ต้องเป็นอย่างนี้ แล้วอาตมาก็
เชื่อว่าท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจในลักษณะอย่างนี้ จึงจะ
ประหยัดเวลาและเข้าใจธรรมะได้ทันแก่เวลาของชีวิต เพื่อ
ให้เดินถูกทางของธรรมะได้ ถ้าไม่อย่างนั้นแล้ว จะต้อง
แกว่งไปแกว่งมาไปอีกนาน บางทีจะตายเสียก่อนที่จะเข้าใจ-
ธรรมะได้ หลักเกณฑ์ที่กล่าวนี้ อาจารย์คึกฤทธิ์ มีความ
เห็นอย่างไร

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช : กระผมไม่มีความเห็น
ครับ ตามที่ได้ทราบว่า กระผมก็ไม่มีอะไรเพิ่มเติม กระผม
ก็เข้าใจอย่างนั้น ที่พยายามพูดมาก็อยากจะให้คนเข้าใจอย่าง
นั้น อย่างที่ได้ทำได้ดีกรุณาว่ามา ธรรมะก็แปลว่าธรรมชาติ
คือทุกสิ่งทุกอย่างที่เราพบเราเห็น นอกวัดในวัด แม้แต่
พระนิพพานเองก็เป็นธรรมะทั้งนั้น และไม่ว่าจะเป็นอย่างไร

มันก็มีกฎเกณฑ์ในตัวของมันเอง คือตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อม
 ต้องดับ แล้วของทุกอย่างมันต้องมีความสัมพันธ์กันจะนั้น
 ก็ต้องมีหน้าที่ต่อกันและกัน ถ้าเราจะอยู่กับคน เราก็คือหน้าที่
 ที่จะต้องปฏิบัติต่อคนอื่น จึงจะอยู่ได้ด้วยความสุข แต่ว่า
 แค่นั้นมันก็เป็นอย่างต่ำถ้าเป็นอย่างสูงขึ้นไปอีกก็ต้องพยายาม
 ทำหน้าที่ต่อตัวเรา จึงจะถึงความผาสุกที่สูงสุด ความผาสุก
 ที่สูงสุดนั่นก็คือ การหมดอุปาทานความยึดถือมั่น แม้แต่
 ในธรรมะนั้น ๆ แต่ทำอะไรจึงจะให้คนเขาเชื่อได้

พุทธทาสภิกขุ : เป็นอันว่าอาตมาและอาจารย์
 คึกฤทธิ์ ยืนยันในข้อเดียวกันว่าธรรมะคือสิ่งที่ได้กล่าวมา
 แล้ว เรื่อง “จิตว่าง” จึงเป็นประเด็นสำคัญที่จะอภิปราย
 ในวันนี้ เป็นอันว่าอาจารย์คึกฤทธิ์ได้ยอมรับแล้วว่า คำว่า
 “จิตว่าง” นั้นไม่ใช่คำเหลวไหล เป็นยอดสุดของพระพุทธ
 ศาสนา เป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา ที่ทุก
 คนจะต้องประพฤติปฏิบัติ จนให้ถึงความเป็นผู้มีจิตว่างนั้น
 ก่อนไปอาตมาขอให้ข้อคิดอันหนึ่งที่สำคัญมาก เพราะจะทำให้
 ให้เราชวนกันสนใจพระพุทธศาสนาโดยไม่ประมาท หรือ
 โดยเร็ว อาตมาจะให้หลักที่จำได้ง่าย ๆ ก่อนว่า “ยิ่งศึกษา

พุทธศาสนา จะยังไม^๕รู้พุทธศาสนา” โดยเฉพาะก็ชาว
 ต่างประเทศ เพราะคำว่าศาสนาน^๕ั้น เขาเล็งถึงแต่หลักวิชา
 หรือหลักทฤษฎี รวมทั้งพิธี^๕รีตอง เราต้องศึกษาโลกหรือ
 ศึกษาความทุกข^๕ จึงจะยังรู้พุทธศาสนา พระพุทธเจ้าท่าน
 ใช้คำ ๆ เดียวกัน โลกคือทุกข^๕ ทุกข^๕คือโลก หรือชีวิตก็คือ
 โลก พระไตรปิฎก^๕ทั้งหมดไม่อาจจะช่วยให้เข้าใจพระพุท-
 ศาสนา การที่ชาวต่างประเทศ มีความเห็นว่า ศึกษาพระ
 ไตรปิฎกให้หมด ทั้งฝ่ายเถรวาท และฝ่ายมหายาน แล้ว
 ยังแถมศึกษาวิชา^๕ทั้งหมดเกี่ยวกับประเทศอินเดีย เช่น ศิลปะ
 วัฒนธรรม ศาสนาของอินเดีย^๕ทั้งหมด ยังไม่มีทางรู้พุท-
 ศาสนา ยังจะวนเวียนอยู่ในป่ารกป่าพงอะไร^๕อันหนึ่งเท่านั้น
 ในที่สุดก็เลิกรากันไปเอง วั^๕เอนไว้แต่จะศึกษาโลกหรือชีวิต
 หรือความทุกข^๕ คือตัวเองในขอบเขตที่ยาวประมาณว่าหนึ่ง^๕
 เท่านั้น เราจึงจะรู้พุทธศาสนา หรือรู้ธรรมะ ^๕เดี๋ยวเรา
 พวก^๕นั้นหลงเรียนพุทธศาสนา โดยเรียนพระไตรปิฎก^๕ทั้งหมด
 เรียนเรื่องของประเทศอินเดีย^๕ทั้งหมด โดยหวังว่าจะรู้ธรรมะ
 หรือจะรู้พุทธศาสนา อาตมายืนยันว่ายัง^๕ทำอย่างนั้นยังไม^๕รู้
 พุทธศาสนา ขอให้ศึกษาสิ่งที่เกิด^๕ขึ้นแก่^๕เนื้อ^๕แก่^๕ตัว มองดู

เข้าไปในเนื้อในตัวจริง ๆ ว่าเป็นทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่น ในวินาทีที่เราไม่มีความยึดมั่นถือมั่น เราไม่มีความทุกข์เลยอย่างนี้ยิ่งมองมากเท่าไร ก็จะเข้าใจพุทธศาสนาหรือธรรมะโดยตรง และโดยเร็วยิ่งขึ้นเท่านั้น เกี่ยวกับความข้อ^๕อาจารย์คึกฤทธิ์ มีความเห็นอย่างไร

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ถ้าท่านสอนพุทธศาสนาอย่างนี้ กระผมว่าต้องสอนสองคนกับผมดีกว่า คือต้อง คนไม่ยึดสอนคนไม่ยึดนะครับ ถ้าไปสอนคนที่เขายังยึดเขาจะเข้าใจผิด เพราะ “จิตว่าง” ท่านหมายถึงการไม่มีอุปาทาน แต่คำว่าว่างมันแปลได้กว้างขวางเหลือเกิน มันว่างจากอะไร ถ้าพูดว่าจิตไม่ยึด ก็น่าจะเข้าใจได้ดีกว่า เพราะว่างอาจจะหมายถึงการไม่นึกคิดอะไรเลยก็ได้ คำว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง” ถ้าคนธรรมดาเขาได้ยินแล้ว เขาจะว่าเมื่อจิตว่างแล้วเขาจะ去做อะไรได้ มันต้องมีแนวอะไรบ้าง ถ้าพูดกับกระผมสั้น ๆ ก็เข้าใจ ไม่มีปัญหาอะไรทั้งนั้น เพราะเมื่อท่านพูดไปกระผมก็นึกตามไป แต่ถ้าสอนคนที่มึนอะไร ๆ อยู่บ้าง หรือคนที่เขาไม่ค่อยจะสนใจแล้ว เห็นจะมีความลำบาก นอกจากนั้น คำพูดเป็นต้นว่า “ยังศึกษาพุทธศาสนา ก็จะ

ยังไม่รู้จักพระพุทธศาสนา” นั้น บางคนที่ไม่เคยได้ยินได้
ฟังเข้า ก็ตกใจเสียแล้ว วีนหีนเลย เขาหาว่าท่านพุทธทาส
เอาอะไรมาพูดก็ไม่รู้ บาปกรรมแท้ ๆ มันเป็นเรื่องที่คนไทย
ไม่ค่อยจะคุ้นหู อย่างนี้จะต้องไปสอนญี่ปุ่น คือพูดเหมือน
ศาสนานิกายเซ็น มันลำบากอีกครับขอประทานโทษ กระผม
ขอกราบเรียนตรง ๆ ว่า กระผมชักจะไม่ค่อยเห็นด้วยเท่าไร
แล้วตอนนั้น ที่ท่านกล่าวว่ายิ่งศึกษาโลกหรือศึกษาความทุกข์
มาก ๆ จึงจะยิ่งรู้พระพุทธศาสนา ข้อนี้กระผมสงสัย คือได้
เคยเห็นมามากแล้ว คนที่ศึกษาโลกศึกษาความทุกข์ โดย
ไม่คำนึงถึงพระพุทธศาสนาเลยนั้น ส่วนมากมักจะเข้าใจผิด
เตลิดไปใหญ่ทีเดียว กระผมอยากจะขอประทานเสนอว่า คน
ที่จะศึกษาโลกและความทุกข์ แล้วให้รู้จักโลกและความ
ทุกข์ ตลอดจนรู้จักพระพุทธศาสนา^{นี้} จะต้องมีความเข้าใจของ
พระพุทธศาสนาอยู่ในใจบ้าง คืออย่างน้อยก็ต้องรู้ว่าศึกษา
เพื่อให้หมดความยึดมั่น เพื่อให้หมดอุปาทาน ถ้าคนนั้น^{นี้}มี
ความยึดถืออยู่ในใจเสียแล้ว เป็นต้นว่า เชื่อว่ามีพระเจ้า ผม
ว่าเขาศึกษาโลกและศึกษาความทุกข์ให้จนตาย ก็ไม่หลุดพ้น
ไม่มีวันเข้าใจธรรมะได้ แต่ถ้าศึกษาโลกด้วยทรรณะของ

พระพุทธศาสนา อย่างนั้นก็จะรู้จักโลกยิ่งขึ้น เมื่อรู้จักโลก
 ยิ่งขึ้น รู้จักความทุกข์ยิ่งขึ้นแล้ว เมื่อนั้นก็จะรู้จักพระพุทธศาสนา
 กว้างขวางขึ้น ข้อแรกกระผมเห็นด้วยที่ว่า ถ้ามาศึกษา
 พุทธศาสนาอย่างที่เขาศึกษากันอยู่ทุกวันนี้ ก็ไม่มีวันจะได้รู้
 จักพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษามากขึ้น ก็เพียงได้เป็นเจ้าของ
 กุณ ได้พัศยศ ได้เปรียญหลายประโยค แต่ก็ไม่แน่ว่าจะ
 รู้จักพระพุทธศาสนานัก ข้อหลังที่ว่า ศึกษาโลกและความ
 ทุกข์นั้น มันต้องมีจิตใจอยู่ในแนวของพระพุทธศาสนาด้วย
 ถ้ายึดถือศาสนาอื่นละก็ลำบากแน่ คือถ้าศึกษาโลกโดยหวัง
 ว่าโลกนี่จะเป็นความสุข ยิ่งพบทุกข์เท่าไร มันยังไม่แลเห็นว่า
 โลกนี้เป็นทุกข์ มันยังเกิดโทมนัส มันยังเกิดความเคียดแค้น
 มันยังเกิดความไม่พอใจ แล้วก็ไม่มีวันที่จะหมดทุกข์ได้ มัน
 ยิ่งทุกข์มากขึ้นไปอีก ถ้าเรารู้แนวของพระพุทธศาสนาแล้ว
 ศึกษาโลกในแนวนั้น กระผมว่าบางทีจะดีกว่า ส่วนเรื่อง
 พระไตรปิฎก ที่ว่าศึกษามากไปแล้ว ยังไม่รู้พระพุท-
 ทธศาสนานี้ กระผมไม่พูดหรอกครับ พูดไปเสียวกเขาจะ
 มาตำหนิหยาบ ๆ คาย ๆ อีก เพราะเคยถูกตำมาแล้ว

พุทธทาสภิกขุ : อาตมาพอใจที่ได้พบข้อเท็จจริง
ดังที่อาจารย์ศีกฤทธิ^๕ว่า ท่านผู้ฟังทั้งหลายลองพิจารณาดู ข้อ
เท็จจริงที่เกี่ยวกับพุทธบริษัทชาวไทยนั้นเป็นอย่างไร ในกรณี
ที่เกี่ยวกับการศึกษาและการรู้พุทธศาสนา ข้อที่อาตมาว่ายัง
ศึกษาพุทธศาสนา^๕ยังไม่รู้พระพุทธานัน^๕ หมายความว่ามัน
ยังทำให้เลอะและหลงไหลในความ ในรสอร่อยของความรู้
ในรสอร่อยของความนึกความคิดของการใช้เหตุผลตามหลัก
ปรัชญาตรรกวิทยา หรืออะไร ๆ มากขึ้น พระพุทธานัน^๕ในที่
นี้เรามีได้หมายถึงความรู้ แต่เราหมายถึงตัวธรรมะแท้ที่ทำลาย
ความยึดมั่นถือมั่น ยิ่งศึกษาพระไตรปิฎกก็ยังสนุก จนคน
โบราณยุคหนึ่งเรียกพระไตรปิฎกว่านางฟ้า (วณิ) ^๕ทั้งสวย
อะไรสารพัดอย่าง เป็นที่ลุ่มหลงของนักศึกษา สามารถที่จะ
ผูกมัดจิตใจของนักศึกษานี้ให้มัวเมาในนางฟ้า^๕ได้ อาตมา
ได้เคยประสบมาแล้ว ส่วนวิชาเกี่ยวกับประเทศอินเดีย ที่
ฝรั่งเขาจะต้องเรียนก่อนที่จะรู้จักพุทธศาสนานี้^๕ อาตมา
เห็นว่ายิ่งไปกันใหญ่ ไม่เข้ามาสู่จุดศูนย์กลางของพระพุทธ-
ศาสนา โดยเขาเข้าใจว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาของอินเดีย
ศาสนาหนึ่ง อาตมาขอยืนยันว่ายังไม่มีหวัง โดยเฉพาะคน

ที่ยังไม่รู้จักพุทธศาสนาเลย ถ้าอยากรู้พุทธศาสนาให้เร็ว ๆ ก็ต้องทำตามวิธีที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสสอนไว้ อย่างที่เรียกว่า ทำวิปัสสนา แต่ขอให้มันเป็นวิปัสสนาจริง ๆ อย่าให้เป็นวิปัสสนา เก๊ ที่เป็นอะไรต่ออะไร ออกไปเสียแล้ว ก็รู้กันอยู่ดีแล้ว ว่ามันให้ผลอย่างไร เคี้ยว^๕ก็ปรากฏผลมาก^๕จน กลายเป็นเมฆ หมอกปิดบังพระพุทธศาสนายิ่ง^๕ขึ้น เขาควรลองทำตามวิธีที่พระพุทธเจ้าสอน โดยควบคุมพฤติกรรมของจิตไว้ในขณะที่ตา ได้เห็นรูป หู ได้ฟังเสียง จมูก ได้ดมกลิ่น ลิ้น ได้ลิ้มรส เหล่า^๕นี้เป็นต้น ให้เป็นไปในทางของสติปัญญา อย่าให้เผลอเอียง ไปในทางของกิเลสตัณหาอุปาทานอย่าง^๕นี้ ไม่ก็ชั่วโม่งหรือไม่ ก็วันไม่ก็เดือน ก็จะเข้าถึงตัวธรรมะ ตัวพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าท่านมีให้ ขอภัยที่ต้องใช้คำอย่าง ไม่ใช่ตัวธรรมะ หรือพระพุทธศาสนา ที่เขียนเพิ่มเติมกัน^๕ขึ้นมาเรื่อย ๆ โดย พระอรรถกถาจารย์ในระยะหลัง ๆ ซึ่งกลายเป็นพระไตรปิฎก หรือเป็นคัมภีร์อะไร ๆ ทำนอง^๕นี้

ฉะนั้น อย่าได้เข้าใจว่า พวกชาวต่างประเทศจะเรียน พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ฝ่ายมหายาน หรือศึกษาวิชาเกี่ยว แก่อันใดหมดแล้ว เขาจะรู้จักพุทธศาสนา แล้วจะมาสอน

เราอย่าง^{นี้} ข้อน^{นี้}ไม่ต้องห่วง ถ้ายังหลงอยู่ในสวนดอกไม้ที่
กว้างขวางอย่าง^{นี้}แล้ว ก็ไม่มีวันจะพบหัวใจของธรรมะหรือ
ของพระพุทธศาสนา ขอให้เข้าใจว่า ยิ่งศึกษาพระพุทธศาสนา
ยิ่งไม่รู้พุทธศาสนา” นั้น มีความหมายอย่าง^{นี้} แล้วข้อที่
ว่าให้ดูที่ตัวทุกข์หรือโลกหรือชีวิต^{นี้} เรามีความหมายเฉพาะ
พระพุทธเจ้าท่านตรัสคำว่าโลกกับคำว่าทุกข์^{นี้} แทนกัน หมายถึง
ถึงปัญหาต่าง ๆ ที่มันเกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา ตัวโลกแท้ ๆ ^{นี้}
มันไม่เป็นทุกข์เป็นสุข แต่ถ้าเมื่อใดมีความยึดมั่นถือมั่นใน
โลก^{นี้} ในลักษณะว่าตัวเราหรือของเราแล้ว เมื่อนั้นโลก^{นี้}จะ
เป็นทุกข์ขึ้นมาทันที โลก^{นี้}จะหมายถึงอะไร ๆ ก็ได้ หมายถึง
ทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงเกียรติยศชื่อเสียง ทรัพย์สมบัติ บุตร
ภรรยา ในวงแคบ ๆ อย่าง^{นี้}ก็ได้ ยึดมั่นเมื่อไรย่อมมีความ
ทุกข์เมื่อ^{นั้น} ไม่ยึดมั่นเมื่อไรไม่มีความทุกข์เมื่อ^{นั้น} อัน^{นี้}ไป
เรียนในเวลาอื่นไม่ได้ นอกจากเรียนเอาเวลาที่มีความทุกข์
เท่านั้น มันต้องใช้เวลามีความทุกข์^{นั้น}แหละ เป็นวินาที
ทอง เป็นนาทีเพชร ที่วิเศษสุด ที่จะศึกษาพระพุทธศาสนา
ดูความทุกข์^{นี้}เป็นอย่างไร มาจากอะไร และความตรงกัน
ข้ามของมันคืออะไร แล้ววิธีปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความตรงกัน

ข้ามันปฏิบัติอย่างไร (อริยสัจ ๔ ประการ) นี่เป็นหลักใน
พระพุทธศาสนา ยิ่งมองดูในวัฏชีวิตในความทุกข์ ครอบงำของ
จิตที่เป็นไปด้วยตัณหาอุปาทานนั้นแหละ คือตัวที่จะต้องมอง
ให้เห็นชัดและทำความเข้าใจ นี่เรียกว่า “ยิ่งทุกข์ ยิ่งจะ
รู้จักทุกข์และรู้ธรรมชาติของพระพุทธศาสนา” ขอให้ถือว่าทุกข์
มีความหมายอย่างนี้ เป็นความหมายบัญญัติไว้เฉพาะ ทุกข์
ต่อเมื่อยึดมั่นถือมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว ก็จะไม่มีความ
เป็นทุกข์ ความเกิดแก่เจ็บตายก็เหมือนกัน ถ้าไม่ถูกยึดมั่น
ถือมั่นแล้ว ก็ไม่เป็นทุกข์ขึ้นมาได้ เพราะฉะนั้นถ้าเราได้นิ
ยบสวดที่ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์นั้น อย่าได้
ทักท้วงเอาทันทีว่า กิริยาที่เกิดแก่เจ็บตายนี้เป็นทุกข์ พระพุทธ
เจ้าท่านได้ตรัสสรุปไว้ตอนท้ายว่า เบญจขันธ์ถูกยึดมั่นถือ
มั่นต่างหากที่เป็นตัวทุกข์ ความทุกข์หรือตัวโลกนี้ ถ้าไม่ถูก
ยึดมั่นแล้วก็ไม่เป็นทุกข์ พอยึดมั่นเมื่อใดก็เป็นทุกข์เมื่อนั้น ดู
กันไนแง่ ทุกคราวที่มันจะเกิดความยึดมั่นถือมั่น คือทุกคราว
ที่ตากระทบรูป หูกระทบเสียง ฯ ล ฯ ไปตามลำดับ นี่เป็น
วิธีเฉพาะสำหรับศึกษาพระพุทธศาสนา และจะเข้าใจธรรมชาติ
ได้เร็วที่สุด จึงว่าให้ศึกษาที่ความทุกข์ในลักษณะเช่นนี้ ในวิธี

อย่างนี้ ในความหมายอย่างนี้ จะยังรู้พุทธศาสนาโดยเร็วที่สุด ขอให้ชักชวนกันศึกษาพุทธศาสนา ในลักษณะอย่างนี้ เช่นนี้ และช่วยกันบอกกล่าวเพื่อนฝูง ที่ไม่รู้จักพุทธศาสนา หรือเป็นชาวต่างประเทศว่า ถ้าอยากรู้พระพุทธศาสนาโดยตรงและโดยเร็วแล้ว ก็ขอให้ทำอย่างนี้ พระไตรปิฎกหรือวิชาที่เกี่ยวกับประเทศอินเดียนี้ยังช่วยไม่ได้ จึงสรุปว่า ยังศึกษาพระพุทธศาสนายังไม่รู้พระพุทธศาสนา ยังศึกษาโลกหรือความทุกข์ในลักษณะที่กำลังกล่าวนี้ จึงจะรู้พุทธศาสนา และจะมีทางชนะทุกข์ เป็นอันว่าเราเขยิบใกล้เข้ามาในหัวข้อที่ว่า “จะเข้าใจพระพุทธศาสนากันอย่างไร” คำว่าศาสนานี้ เราใช้กันพื้นเพื่อ สมัยพุทธกาลท่านใช้คำว่าธรรมะ แต่สมัยเราปัจจุบันนี้ เราใช้คำว่าศาสนา ถ้าให้ถูกแล้วต้องเล็งถึงสิ่งเดียวกัน แต่เกี่ยวความหมายของศาสนานั้นเจออออกไป ๆ มาก ทำให้เกิดความลำบากขึ้น

ทีนี้เราก็มามีถึงสิ่งที่เรียกว่าหัวใจของธรรมะ หรือจะเรียกว่าหัวใจของพระพุทธศาสนาก็ได้ คำ ๆ นี้ เราตั้งกันขึ้นเอง คิดขึ้นเองในเมืองไทยนี้ เพราะว่าในสมัยพุทธกาลนั้น พุทธศาสนาเป็นหัวใจล้วน ๆ อยู่แล้ว แต่พอมาถึงยุคนี้

เนื้อหนึ่งกระพือเปลือกมันออกมาออกไป จนไม่รู้หัวใจ
 ของธรรมะนั้นมันอยู่ไหน เราจึงต้องพิจารณากันเสียใหม่ว่า
 อะไรเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา โดยทั่วไปในวงของ
 พุทธบริษัท ถ้าถามว่า อะไรเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา
 ส่วนมากตอบกันว่า พระโอวาทปาฏิโมกข์ คือที่สอนว่าอย่าทำ
 ชั่วทุกอย่าง จงทำความดีทุกอย่าง และทำจิตให้บริสุทธิ์สน
 เริง นี่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา บางคนก็ว่าคำของพระ
 อัสสิ ที่ถูกจารึกในแผ่นอิฐทั้งในอินเดียและในเมืองไทย มาก
 ที่สุดเช่นในนครปฐมนี้ ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา
 คือมีเรื่องอยู่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประกาศพระพุทธศาสนา
 ใหม่ ๆ มีคนถามพระอัสสิว่า ธรรมะของสมณโคตมนี้ว่าอย่าง
 ไร พระอัสสิท่านตอบว่า “สิ่งเหล่าใดเกิดมา เพราะมีเหตุ
 ทำให้เกิด พระตถาคตเจ้าแสดงเหตุของสิ่งเหล่านั้น พร้อม
 ๕ ทั้งแสดงความดับสิ้นเชิงของสิ่งเหล่านั้น เพราะหมดเหตุ”
 บางคนก็บอกว่า อริยสัจสี่ประการ เป็นหัวใจของ พระพุทธ-
 ศาสนา คือเรื่องทุกข์ เรื่องที่มาของความทุกข์ สภาพที่ไม่มี
 ความทุกข์เลย และวิธีปฏิบัติที่จะให้ถึงสภาพที่จะไม่มีความ
 ทุกข์

ส่วนอาตมานั้น ขอเอาพุทธภาษิตอันหนึ่ง คือเมื่อมีผู้
 ไปถามพระพุทธเจ้าว่า คำสอนทั้งหมด ทั้งสิ้นสรุปให้เป็นประ
 โยคสั้น ๆ ประโยคเดียวจะได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าท่านว่าได้
 กล่าวคือ “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” นั่นคือทง
 หหมดของพระพุทธศาสนา ถ้าได้ยินข้อนี้ก็ว่าได้ยินทั้งหมด
 ถ้าได้ปฏิบัติข้อนี้ก็ว่าได้ปฏิบัติทั้งหมด ถ้าได้รับผลจากข้อนี้
 ก็ได้รับผลทั้งหมด ที่นเราก็จะพิจารณาว่าหลักอันไหนควรจะ
 เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่ว่าอย่าทำชั่ว ให้ทำแต่ความดี
 ทำจิตให้บริสุทธิ์นั้น ก็ถูกเหมือนกัน แต่ยังมีได้บอกว่าการกระ
 ทำจิตให้บริสุทธิ์นั้นทำอย่างไร ส่วนคาถาพระอัสสชิที่ว่า สิ่งเหล่า
 ใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตท่านชี้เหตุที่เป็นแดนเกิดของ
 สิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งความดับและวิธีทำความดับให้แก่สิ่งเหล่า
 นั้นนั้นหมายถึงทุกข ทุกขนั้นยอมมีเหตุ แล้วความดับของมันก็มีอยู่
 นกยังไม่ปรากฏชี้ว่าแสดงอย่างไร มันจึงเป็นเพียงแง่หนึ่งที
 บอกว่าเราจะต้องดับเหตุหรือจะต้องถือเหตุผลกันแล้ว จะต้อง
 ดับที่เหตุจึงจะดับผลได้ทำนองนี้ ส่วนเรื่องอริยสัจจน ต้องศึกษา
 ถึง ๔ เรื่องแต่ละเรื่องก็กว้างขวาง อาตมาจึงไม่ชอบที่จะถือว่า
 เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะว่าเรื่องมันมาก จึงคิดใจ

อย่างยิ่งในพระพุทธภาษิตที่พระองค์ตรัสว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” อาตมาเห็นว่านี่แหละเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาโดยเหตุที่ว่าเมื่อเราพิจารณาอยู่จนเห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นเท่านั้น มันก็พอแล้ว การไม่ยึดมั่นถือมั่นก็คือการไม่ไปหลงสำคัญผิดว่า นั่นเป็น ตัวเรา หรือของเรา เมื่อเราไม่ยึดมั่นว่าอะไรเป็นตัวเราหรือของเราแล้ว อะไร ๆ มีหมดเอง อย่างที่พระพุทธเจ้าท่านว่า คือศีลจะมีเอง สมบัติจะมีเอง ปัญญาจะมีเองด้วยการไม่มีการยึดมั่นถือมั่นคนเราขาดศีลเพราะไปยึดมั่นอะไรเข้า ไม่มีสมบัติเพราะไปยึดมั่น ถือมั่นอะไรเข้า ไม่มีปัญญา ใจที่สุขก่นั่นแหละคือตัวยึดมั่นอย่างยิ่ง ฉะนั้น จึงให้ทำแต่เพียงอย่างเดียว เรียนก็เรียนอย่างเดียว ปฏิบัติก็ปฏิบัติอย่างเดียวได้ผลมากจากสิ่ง ๆ เดียวนี้ คือระมัดระวังจิต ในขณะที่ได้ยินเสียง คมกลืน ลมรสประจำวัน อย่าให้กระแสนจิตเป็นไปในทางยึดมั่นถือมั่น สิ่งใดว่าเป็นตัวเราหรือของเราเข้า แล้วจิตที่ไม่ยึดมั่นนั้นจะเป็นจิตที่สมบูรณ์ด้วยสติปัญญา และสมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ ในขณะที่จิตว่างเท่านั้นแหละ คนเราจะมีสติปัญญาและมีสัมปชัญญะ ในขณะที่จิตวุ่นเรามีตัณหาอุปาทานนี้เป็นของตรงกันข้ามเสมอ จิตว่างก็หมายถึงจิตไม่มีอุปาทาน

ไม่มีความเห็นแก่ตัว แต่แจ่มใสเยือกเย็นอยู่ด้วยสติปัญญา และสติสัมปชัญญะ นี่คือการที่เรียกว่าจิตว่างตามหลักของพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงถือว่า หัวใจข้อเดียวสั้น ๆ ของพระพุทธศาสนาคือ การกำจัดให้ว่างจากความยึดมั่นถือมั่น ว่าเป็นตัวเราหรือของเรา นึกถึงความที่พระพุทธองค์ท่านสรุปว่าเป็นคำสอนทั้งหมดของพระองค์ ซึ่งเราเรียกกันว่าหมดพระไตรปิฎก ฉะนั้นที่พุทธมาทั้งหมดนี้ ก็เพื่อจะชำระอะไรเป็นหัวใจของธรรมะในคำสั้น ๆ หรือประโยคสั้น ๆ ที่จะเข้าใจได้ทันทีแก่มหาชนทั่วไป ที่ไม่ต้องการ ศึกษามากมาย ได้มรรคผลนิพพาน ก็เพราะไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดนั่นเอง การที่เรามีหลักของการปฏิบัติธรรมในประโยคสั้น ๆ อย่างนี้ จะเป็นที่ยึดพอเหมาะสม แก่สังคมในยุคปัจจุบันนี้ หรืออย่างไร ขออาจารย์กึกกัฏฐ์ได้วินิจฉัย

ม.ร.ว. คึกกัฏฐ์ : ฟังท่านอธิบายกระผมก็เข้าใจครับ แต่จะถือว่ามันง่ายอย่างใดเท่าว่านั่นมันยังไม่ง่าย คือจะไปอธิบายให้ลูกเด็กเล็กแดงหรือ ชาวบ้าน ฟังเห็นจะลำบาก เพียงแต่คำตาของพระอัสสิ ก็อธิบายกันหลายวันทีเดียว ผมเคยอธิบายมาแล้ว ไม่ใช่เข้าใจง่าย ๆ เลย ถือว่าเป็นคนไม่

ยึดแล้วก็เข้าใจง่ายเหลือเกิน ที่^๕คนไม่^๕จะไป^๕พูดกับ^๕คนที่^๕เขา^๕ยี้^๕คน^๕ มัน^๕ลำบาก^๕จริง ๆ กระทบ^๕ ก็^๕ทรง^๕ไม่^๕เห็น^๕เหมือน^๕กัน^๕ ความ^๕จริง^๕กระทบ^๕ก็^๕เข้าใจ^๕เพราะ^๕ถ้า^๕ับ^๕ธรรมะ^๕ข้อ^๕นี้^๕เพียง^๕ข้อ^๕เดียว^๕ ก็^๕หมด^๕อุปาทาน^๕ได้^๕ แต่^๕ความ^๕จริง^๕นั้น^๕ธรรมะ^๕ของ^๕พระ^๕พุทธ^๕เจ้า^๕ ทุก^๕ข้อ^๕ ถ้า^๕มี^๕ปัญญา^๕จะ^๕พิจารณา^๕ไป^๕ใน^๕ทาง^๕ตัด^๕อุปาทาน^๕ก็^๕ได้^๕ทุก^๕ข้อ^๕ แต่^๕ถ้า^๕ยึด^๕เพียง^๕ข้อ^๕เดียว^๕เพื่อ^๕ความ^๕ง่าย^๕ความ^๕สะดวก^๕ก็^๕พอ^๕จะ^๕ทำ^๕ได้^๕ การ^๕พิจารณา^๕ความ^๕ทุก^๕ข้อ^๕อย่าง^๕ไร^๕ก็^๕ตาม^๕ ถ้า^๕ไม่^๕รู้จัก^๕คำสั่ง^๕สอน^๕ ของ^๕พระ^๕พุทธ^๕เจ้า^๕แล้ว^๕ก็^๕จะ^๕ไม่^๕รอด^๕จะ^๕ไม่^๕รู้จัก^๕โลก^๕จริง ๆ ผม^๕พบ^๕ คน^๕มาก^๕ ที่^๕เขา^๕เกิด^๕ใน^๕ศาสนา^๕อื่น^๕ไม่^๕รู้จัก^๕พระ^๕พุทธ^๕ พระ^๕ธรรม^๕ พระ^๕สงฆ์^๕ เขา^๕เป็น^๕คน^๕ที่^๕มี^๕สัณณะ^๕อย่าง^๕อื่น^๕ พูด^๕กัน^๕อย่าง^๕ไร^๕เขา^๕ ก็^๕ไม่^๕รู้^๕เรื่อง^๕ เมื่อ^๕เขา^๕มา^๕ศึกษา^๕พุทธ^๕ศาสนา^๕ สัณณะ^๕เก่า^๕ของ^๕เขา^๕ อุปาทาน^๕เก่า^๕ของ^๕เขา^๕ก็^๕ยัง^๕แฝง^๕อยู่ อย่าง^๕ดี^๕ที่^๕สุด^๕ เขากัน^๕นับ^๕ถือ^๕พระ^๕ พุทธ^๕เจ้า^๕เป็น^๕พระ^๕ผู้^๕เป็น^๕เจ้า^๕ เขากัน^๕เห็น^๕ว่า^๕พระ^๕สงฆ์^๕เป็น^๕ผู้^๕ติด^๕ต่อ^๕ ระหว่าง^๕พระ^๕ผู้^๕เป็น^๕เจ้า^๕กับ^๕มนุษย์^๕ ไม่ใช่^๕ผู้^๕ที่^๕พยายาม^๕จะ^๕หลีก^๕จาก^๕ โลก^๕ มัน^๕เป็น^๕เรื่อง^๕ยาก^๕ กระทบ^๕ยอม^๕รับ^๕ตรง^๕ ๆ ว่า^๕ถ้า^๕ไม่^๕มี^๕ใคร^๕มา^๕ สอน^๕ก่อน^๕ ก็^๕คง^๕จะ^๕มอง^๕อะไร^๕ไม่^๕ออก^๕ ทุก^๕วัน^๕นี้^๕ที่^๕มอง^๕เห็น^๕โลก^๕ เข้า^๕ใจ^๕โลก^๕ รู้^๕ความ^๕ทุก^๕ข์^๕ ก็^๕เพราะ^๕มี^๕ศรัทธา^๕เป็น^๕เบือง^๕ต้น^๕ว่า^๕พระ^๕ พุทธ^๕เจ้า^๕ตรัส^๕ดี^๕ตรัส^๕รู้^๕ชอบ^๕ตรัส^๕รู้^๕ความ^๕จริง^๕ แล้ว^๕ก็^๕พยายาม^๕รู้^๕

ศึกษาว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร และพยายามมองโลกใน
ทรรศนะนั้น ไม่เคยถามว่าคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าผิด
หรือถูกไม่เคยถามตัวเองว่าพระพุทธเจ้าทำนตรัสรู้จริงหรือ
เปล่าเชื่อเสียก่อนในเบื้องต้นคือมีศรัทธาอย่างที่ท่านสอนให้มี
ศรัทธาแล้วต่อไปก็ทำความเข้าใจในศาสนาพุทธ คือไม่
พยายามคิดอะไรให้มันวอกออกไปนอกพุทธศาสนา ข้อนั้นจะว่า
เป็นอุปาทานมันก็เป็นกรรมานึ่งพูดกันที่นี้ก็มีอุปาทานกันอยู่
คือมีความยึดกันอยู่ คือมีอุปาทานใน พระพุทธพระธรรม
พระสงฆ์ซึ่งก็คงไม่บาปไม่กรรมอะไรนัก พระไตรปิฎก
ก็เช่นเดียวกันมันก็มีวิธีศึกษาหลายทางแล้วแต่ว่าเราจะศึกษา
พระไตรปิฎก ในฐานะอะไร ถ้าศึกษาในฐานะเป็น
วรรณคดีมันก็ติดได้ เพราะเหตุว่า พระไตรปิฎกเป็น
หนังสือไพเราะจริง ๆ ในทางอรรถรสก็สูง ถ้าจะศึกษา
ในทางเหตุผล พระไตรปิฎกก็มีสาระมีเหตุผลมากมาย
เหลือเกิน ถ้าศึกษาในทางอักษรศาสตร์ ก็เป็นภาษา
โบราณที่น่าสนใจ พระไตรปิฎกก็เป็นเรื่องที่ฟังไม่ได้อีกนั้น
แหละ จะไปลืมเสียก็ไม่ได้ ธรรมะของพระพุทธเจ้าที่เรา
รู้จักอยู่ทุกวันนี้ก็มาจากพระไตรปิฎก จริงอยู่พระไตรปิฎก
อาจมีสิ่งที่ผิด แต่ของเราที่เห็นว่าถูกก็อยู่ในพระไตรปิฎก

นั่นเอง แล้วใครจะเป็นคนชี้ว่าพระไตรปิฎกหน้าไหนถูก หน้าไหนผิด ถ้ารับก็ต้องรับทั้งเล่ม ถ้าไม่รับก็ไม่รับเลย แต่ถ้าไม่รับเลยของดีที่อยู่ในนั้นเราก็จะไม่มี กระผมถืออย่างนี้ เพราะฉะนั้น อย่างที่ได้ทำกรุณาว่ามานั้นก็ถูกทุกประการ กระผมไม่เถียงเลย แต่ว่าขั้นแรกเห็นจะต้องให้มีศรัทธาก่อน คือยึดถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะก่อน เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ดีตรัสรู้ชอบ แล้วก็เชื่อด้วยว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือทุกข์ โสภุสสํ นิโรธ มรรค เหล่านั้น เป็นความจริงที่เชื่อถือได้ทุกประการ เพราะไม่เชื่ออย่างนั้นแล้ว กระผมคิดว่าไม่มีทางที่จะเข้าใจธรรมะได้ มีแต่จะทุกข์ มีแต่จะยึด จะคั่นร่นขวนขวาย อย่างไม่มีการสิ้นสุด คนที่จะตรัสรู้ได้โดยไม่คำนึงถึงพระพุทธศาสนา คนที่รู้โลก รู้ทุกข์ ได้ด้วยตนเอง โดยไม่รู้จักพระพุทธศาสนามาก่อนเลยนั้น ก็คงมีคน ๆ เดียวเท่านั้น คือพระพุทธเจ้า คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่นต้องไปตามแนวที่พระองค์ได้วางไว้ กระผมเชื่ออย่างนี้จะผิดถูกอย่างไร ก็ขอกราบเรียนถามใต้เท้าด้วย

พุทธทาสภิกขุ : อาตมาเข้าใจแล้วว่าที่เรายังเข้าใจไขว่กันอยู่นั้นคืออย่างไร ที่ว่าหัวใจของพระพุทธศาสนา คือหลักพุทธภาษิตข้อที่กล่าวแล้วนั้น หมายความว่า จะเลือกเอา

หลักที่มีประโยชน์ที่สุด หรือว่าครอบคลุมความหมายทั้งหมดไว้มาถือเป็นหลัก แม้แต่สำหรับจะเชื่อ จริงอยู่เราต้องอาศัยความเชื่อเป็นพื้นฐาน แต่อาตมาบอกไว้ เพื่อประหยัดเวลาแก่ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติ ความเชื่อนั้นเอามาระดมทุมไปที่หัวใจของพุทธศาสนา แล้วจะเป็นความเชื่อที่ถูกต้องที่สุด กว้างขวางที่สุด สมบูรณ์ที่สุด เพราะได้รวบรวมพระพุทธพระธรรม พระสงฆ์ ศีลสมาธิปัญญา หรืออะไรทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเอาไว้ในประโยคนี้ ข้อนั้นหมายความว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทถาจรณน กคภาวะ หรือบุคคลที่ปราศจากกิเลสอันถ่วงหนั้น หัวใจของพระพุทธเจ้าก็คือภาวะที่ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะท่านตรัสรู้และทำลายความยึดมั่นถือมั่น พระพุทธเจ้าองค์แท้ คือภาวะแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่น ส่วนร่างกายนั้นเหมือนกับบุคคลทั่วไป หัวใจของพระธรรมนั้นก็คือภาวะของความไม่ยึดมั่น พระธรรมส่วนที่เป็นปริยัติสำหรับศึกษาเล่าเรียน ก็ให้เรียนเฉพาะเรื่องที่จะทำลายความยึดมั่นถือมั่น พระธรรมในส่วนปฏิบัติก็ให้ปฏิบัติ ในลักษณะที่จะทำลายความยึดมั่นถือมั่นและพระธรรมในส่วน ปฏิเวธ คือผลที่ได้ ก็ขอให้เป็นมรรคผลนิพพาน คือทำลายความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ตาม

ส่วนจนหมดสิ้นเชิง ฉะนั้นเรามุ่งจุดลงไปที่การทำลายความ
 ยึดมั่นถือมั่น นั่นแหละคือเราได้น้อมเอาพระพุทธ พระ
 ธรรม พระสงฆ์ ที่แท้จริง มาฝังไว้ในจิตใจเราอย่างถูกต้อง
 เรามีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง โดยความเชื่อ
 ตามได้ด้วยลักษณะอย่างนี้ เป็นอันว่าเราไม่ต้องนับถือพระพุทธ
 พระธรรม พระสงฆ์ที่เป็นเพียงวัตถุ เป็นเพียงเสียงเป็นเพียง
 สิ่งของ ซึ่งเป็นการเนิ่นนานเสียเวลา ทำลายเวลาของเราให้
 เปลี่ยนไป แม้ว่าเราจะต้องผ่านวัตถุเหล่านั้นก่อน ก็ให้ผ่าน
 ไปโดยเร็ว ไปยังจุดที่เป็นองค์จริงของพระพุทธ พระธรรม
 พระสงฆ์ คือภาวะที่ทำลายความยึดมั่นถือมั่น แล้วก็มี
 พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ในตัวเราจริง ๆ แล้วก็เชื่อได้
 จริง เชื่อได้ด้วยตัวเอง โดยไม่เชื่อตามผู้อื่น เห็นความยึดมั่น
 ถือมั่นว่าเป็นภาวะแห่งความทุกข์ เห็นว่าการทำลายความยึด
 มั่นถือมั่นนั้นเป็นการทำความดับทุกข์แล้วคือสมาธิ ปัญญา ก็มี
 ครบถ้วนอยู่ในตัวเอง การขาดศีล ก็เพราะมีความยึดมั่นถือมั่น
 ในของรัก ในของไม่รัก แล้วทำตามอำนาจแห่งความรักหรือ
 ความไม่รัก สมาธิฟุ้งซ่านเลื่อนลอยเป็นนิเวศต่าง ๆ นานา ก็
 เพราะการไปยึดมั่นถือมั่น ถ้ามองเห็นสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือ
 มั่น จิตก็จะสงบว่างไปเองเป็นสมาธิเอง การเพ่งพิจารณา

อยู่เสมอว่า ไม่มีสิ่งอะไรที่น่ายึดมั่นถือมั่นอยู่เสมอ ๆ คือตัว
ปัญญาสูงสุดที่พระพุทธเจ้าประสงค์ให้เรา มี ฉะนั้น เราจึง
มีศีลสมาธิปัญญาครบถ้วนบริบูรณ์ ตามความต้องการของ
พุทธศาสนาด้วยการไม่ยึดมั่นถือมั่น

ถ้าจะพูดถึงตัวพระไตรปิฎก เราก็เห็นได้ชัดว่าพระ-
ไตรปิฎกทุกคำพูด มุ่งไปยังการทำลายความยึดมั่นถือมั่นทั้ง
นั้น แม้ในเรื่องอริยสัจสี่ประการ ก็เห็นได้ชัดว่า ความ
ทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ ก็คือผลของการยึดมั่นถือมั่น นี้
เราก็ได้อริยสัจสองข้อเต็ม ๆ แล้ว จะมองเห็นชัดต่อไปว่า
เมื่อไม่มีความยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละ คือไม่มีตัณหา นั้นแหละ
คือนิโรธ กล่าวคือความดับทุกข์ การกระทำทุกอย่างทุกประ-
การที่เป็นไปด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้น ก็คือตัวมรรค แม้
ท่านจะจำแนกไว้เป็น ๘ องค์ มันก็ล้วนแต่มุ่งหมายที่จะ
ทำลายความยึดมั่นถือมั่น กล่าวคือความสำคัญผิดอย่างใด
อย่างหนึ่งว่าเป็นตัวเรา หรือของเราเสมอ ก็ขอให้เอาข้อแรก
คือสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบความเข้าใจถูกต้อง) นั้นเป็น
หลักใหญ่ มันต้องเห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น
ถือมั่นเสียก่อน จึงจะเป็นสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์ ต่อขึ้นไปก็

จะถูกต้องในเรื่องต่าง ๆ ต่อไปเองจนครบแปดองค์ พระพุทธเจ้าตรัสว่าสัมมาทิฐิต้องมาก่อน คือเห็นสิ่งทั้งปวงตามที่เป็นอย่างจริง ว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเราว่าเป็นของเรา จึงมีอริยสัจอีกสองข้อครบเป็นสี่ และเป็นอริยสัจที่รวมอยู่ในคำ ๆ เดียวคือ “สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” ฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ กิตติ การปฏิบัติศีลสมาธิปัญญา กิตติ การปฏิบัติอื่น ๆ ทั้งหมดก็ตาม ล้วนแต่ขยายออกไปจากส่วนนี้ ปริยัติหรือพระไตรปิฎกก็เป็นเรื่องนี้ เป็นคำบรรยายในลักษณะที่ไพเราะกว้างขวางที่สุดของเรื่องนี้ ฉะนั้น จึงขอให้พวกเราที่ประสงค์จะเข้าใจธรรมะโดยเร็ว จงเล็งถึงหลักนี้ไว้ในฐานะที่เป็นหัวใจของธรรมะ อาตมา เห็นด้วยกับอาจารย์คึกฤทธิ์ ว่ามันยากหรือมันลึกซึ้งแก่คนทั่วไป แต่ว่าถ้าเราไม่ยอมแพ้ และหาหนทางจนสุดความสามารถของเรา ก็จะต้องมีหนทางที่สะดวกที่ทำได้และเหมาะสมสำหรับชนทั่วไป ที่จะประพฤติปฏิบัติให้ตรงจุด แล้วเขาก็จะได้พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้อริยสัจพร้อมกันไปคราวเดียวโดยไม่รู้สึกรู้สั ฉะนั้น ขอให้สนใจเป็นพิเศษ ในประโยคที่ว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวง

ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” ถ้ายังเห็นว่ามันยาวไปก็พูดได้สั้น ๆ ว่า “จิตว่าง” (สัพพัญญู) นี่แหละคือหัวใจของธรรมะ หรือหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะการหมดความยึดมั่นถือมั่นนี้เป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา

อาตมามีระบบปฏิบัติอันหนึ่ง ซึ่งเตรียมขึ้นสำหรับคนทั่ว ๆ ไปจะเข้าใจได้ ปฏิบัติได้ อาตมาได้เผชิญกับปัญหาเรื่องการอธิบายคำว่า “จิตว่าง” (สัพพัญญู) นี้มามาก หลายปีแล้ว และก็ได้พบ路子ทางที่จะอธิบายเพิ่มขึ้นเสมอ ๆ จึงมีมานะพยายามที่จะอธิบายให้ลุล่วงไปให้จนได้ เพื่อประหยัดเวลาของเพื่อนมนุษย์ให้เข้าใจพุทธศาสนาได้อย่างรวบรัดถูกต้องและสมบูรณ์จริง ๆ เพราะเขาหาว่ากล่าวคำที่เขาเข้าใจไม่ได้มานานแล้ว จึงขอให้ระวังฟังให้ดี ระบบนี้มีหัวข้อปฏิบัติคือว่าให้ทำงานด้วยจิตว่าง ให้ทำงานให้ความว่าง กินอาหารของความว่าง อยู่ด้วยความว่าง ส่วนความตายนั้นไม่มีไปเสียตั้งแต่ที่แรกแล้ว

ทำงานด้วยจิตว่าง

ที่เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่างนั้น ก็คือเราทำงานตามหน้าที่ของเรา ทุกอย่างทุกประการ ด้วยจิตที่ไม่มีความเห็น

แก้ตัว ไม่มีความรู้สึกที่โน้มไปในทางที่มีตัวเราหรือของเรา และไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นสิ่งหนึ่งสิ่งใดไว้ว่า เป็นตัวเรา หรือของเรา อย่างนี้เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่าง ว่างจากอะไร ว่างจากความรู้สึกว่า มีตัวเราหรือของเรา ว่างจากความคิด เห็นแก้ตัวเอง เพราะตัวเรานั้นมันไม่ใช่เป็นตัวเราจริง มัน เป็นเพียงมายา แต่อย่าดูถูกสิ่งที่ เป็นเพียงมายานะ สิ่งที่เป็น มายานี้มันให้รู้สึกดูเหมือนว่ามีตัวตน เป็นสิ่งเป็นก้อน เป็นอะไรจริง ๆ แต่ที่จริงนั้นเป็นเพียงมายาหรือเป็นเพียง ความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิด ด้วยอวิชชา มีลักษณะเป็น อุปาทาน เรียกว่าความยึดมั่นถือมั่น เราต้องทำงานด้วยจิตที่ มีความรู้สึกไม่เห็นแก้ตัวอย่างนี้ จึงจะเรียกว่าทำงานด้วยจิต ว่าง แต่ในขณะที่เดียวกันนั้น จิตว่างนี้ ก็เต็มไปด้วยสติ- สัมปชัญญะและสติปัฏฐา ขอให้แยกออกเป็นสองคำ คือ คำหนึ่งเป็นสติสัมปชัญญะ และอีกคำหนึ่งก็คือสติปัฏฐา สองคำนี้เป็นเกลอกัน สติสัมปชัญญะมันทำให้รอบคอบใน การกระทำ สติปัฏฐามันทำให้ฉลาดในการกระทำ นี่เป็น ตัวสำคัญของหลักปฏิบัติ พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า สติเท่านั้น ที่จะช่วยให้รอดได้ สติสัมปชัญญะและสติปัฏฐาอยู่ร่วมกัน

อุปาทานไม่ได้ มีในขณะเดียวกันไม่ได้ แม้ว่าจิตของเรา
จะเปลี่ยนแปลง เดียวเป็นอย่างนั้น เดียวเป็นอย่างนี้ แต่มัน
ก็มีอยู่ในขณะเดียวกันไม่ได้ ถ้ามีอุปาทานก็ไม่มีสติปัญญา
ถ้ามีสติสัมปชัญญะ มีสติปัญญา ก็ไม่มีอุปาทาน ขณะที่
จิตว่างจากอุปาทาน ในขณะนั้นจิตก็จะเต็มไปด้วยสติปัญญา
และสติสัมปชัญญะ เราจะทำงานตามหน้าที่ไหนก็ตามถ้ามี
ความรู้สึกปราศจากตัวเราหรือของเรา กล่าวคือ ไม่มีความ
เห็นแก่ตัวแล้วอย่างนี้เรียกว่า “จิตว่าง” (สุญญตา) แต่คน
ส่วนมากไม่เข้าใจอย่างนี้ เขาเข้าใจว่าจิตว่างก็คือจิตที่ไม่มี
อะไร เหมือนอย่างท่อนไม้บ้าง หรือว่าทำอะไรไปเหมือน
อย่างคนละเมอ อย่างนั้นมันไม่ใช่ คำว่า “ว่าง” มันมีหลาย
ความหมาย คำว่า ว่าง หรือ สุญญ นี้ ที่เป็นนิมิตตาภิภูก็มี
เป็นสัมมาทิฏฐิก็มี แต่ถ้าเป็นไปตามหลักของพระพุทธศาสนา
แล้ว ต้องมีความหมายว่าว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือ
ของเรา ซึ่งเป็นเพียงความเข้าใจผิดเพราะอุปาทาน ถ้าไม่มี
ความเห็นแก่ตัวแล้วจะเรียกว่าอะไร มันก็ต้องเรียกว่าว่าง
จากตัวเรา แต่ในขณะเมื่อว่างจากตัวเรา นั้นก็คือเรื่องของ
สติปัญญา ธรรมะอย่างที่พวกพุทธศาสนานิกายเซ็นเขารวบ

รักเอาว่า พุทธะคือความว่าง ธรรมะคือความว่าง เขา
 หมายถึง “ว่าง” อย่างนี้ เมื่อไถ่จากคามยัคมั่นถ้อมัน
 เมื่อนั้นก็เป็นพุทธะ เป็นธรรมะที่พึงประสงค์ นี่เป็นหลัก
 พระพุทธศาสนาที่ใช้ได้ ในฝ่ายนิกายเซ็น ก็เป็นอย่างเดียว
 กับที่มีอยู่ในฝ่ายเถรวาท “ว่าง” นี้หมายความว่า ว่างจาก
 ความรู้สึกเห็นแก่ตัวทุกชนิด เมื่อจะทำการงาน งานก็จะดี
 ขอยกตัวอย่างเช่นชาวนา ทำนาด้วยจิตว่าง หมายความว่า
 ไถนาอยู่กลางแดดเหงื่อไหลไคลย้อย แต่จิตใจของเขาว่าง
 ไม่ยัคมั่นถ้อมันว่ามีอะไรเป็นของตน เขาก็ร้องเพลงพลาง
 ไถนาไปพลาง อย่างนี้เรียกว่าทำนาด้วย “จิตว่าง” มันเลย
 เพลิดเพลินในการไถนา ถ้าเห็นเป็นการปฏิบัติธรรมะไป
 ในตัวด้วยยิ่งสนุกใหญ่ จิตก็ยิ่งว่างใหญ่ จึงทำนาได้ด้วยความ
 สบายใจ ไม่ได้คึกคึกน้อมไปในทางว่าไปขโมยดีกว่ารวดเร็ว
 กว่า อย่างนี้เป็นต้น หรือว่าคนแจวเรือจ้างกลางแดดกลาง
 ฝน ทวนลมทวนน้ำ ถ้า “จิตว่าง” ซึ่งหมายความว่าไม่มี
 ความ คึกคึก ที่น้อม ไปในทางที่เกี่ยวกับตัวเขาหรือของเขา
 เช่นเขาเป็นคนจน เขาเป็นคนรวย มีแต่ความสำนึกว่านี่
 เป็นงานของเขา หรือแม้แต่จะนึกว่านี่เป็นผลกรรมของเขา

ก็ยังได้ อย่าให้เลยไปถึงว่าต้องน้อยเนื้อต่ำใจ แล้วการแจวเรือจ้างก็ไม่เป็นทุกข์ทรมาน หรือเป็นนรกหมกไหม้อยู่ในใจ กลับสนุกสนานขึ้นบาน ร้องเพลงไปพลางแจวเรือไปพลาง กรรมกรอย่างอื่นก็เหมือนกัน ต้องมีหลักอย่างหนึ่งจึงจะเรียกว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง” แม้เรื่องการยิงปืนให้แม่น หรือขว้างให้แม่น เขาก็ต้องเตรียมจิตให้ว่าง ถ้าจิตเต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัวจืด เช่นเราจะยิงให้ถูกเพื่อให้ได้รับเกียรติได้รับรางวัล ถ้ายังผิดคนจะชากันอย่างนั้นแล้ว ไม่มีทางที่จะยิงได้แม่นย่ำ เขาต้องสำรวจจิตและขจัดความเห็นแก่ตัวจืดนี้ ออกไปให้หมด เหลือแต่สติสัมปชัญญะกับสติปัญญา อย่างที่ว่า แล้วจะขว้างแม่นหรือยิงแม่นเป็นอัตโนมัติไปในตัว อย่างปาฏิหาริย์ เพราะทำไปด้วยจิตว่างจากความรู้สึกว่าเป็นตัวเขาหรือของเขา ถ้ามีความรู้สึกเห็นแก่ตัวจืดแล้ว ใจมันเกิดสั่น แล้วก็สั่นมาถึงกาย มือมันก็สั่นถึงเมื่อนักเรียนจะเขียนคำตอบ สอบไล่ ก็ต้องเตรียมให้จิตว่าง คือลืมเรื่องเกี่ยวกับตัวตนหมด ให้เหลือแต่สติสัมปชัญญะและสติปัญญา แล้วการตอบข้อสอบก็จะทำได้ดีผิดธรรมดา อย่างนี้เรียกว่าสอบไล่ด้วย “จิตว่าง” จริงอยู่เด็ก ๆ หวังสอบไล่

เพื่อเอาผล ย่อมมีความเห็นแก่ตัว แต่ในขณะที่เขียนสอบนัน
ไม่ควรจะมีความนึกคิตอย่างนั้น ให้มีแต่สติสัมปชัญญะและ
สติปัญญา ซึ่งเรียกว่า “จิตว่าง” แล้วเขาก็สอบไล่ได้
ดีกว่าธรรมดา เรียนก็เก่ง จำได้เก่ง ตัดสินใจเก่ง แม้แต่
เรื่องที่จะต้องทะเลาะวิวาทกัน ถึงโรงถึงศาล ก็ควรจะทำ
กันไปด้วย “จิตว่าง” เพราะถ้าทำด้วย “จิตวุ่น” แล้วจะ
มีคัมภ์ จะเสียเปรียบเขา ถ้ามี “จิตว่าง” แล้วจะพบลู่ทางที่ดี
จะสุขุมรอบคอบและจะเป็นฝ่ายได้เปรียบ

แม้การร้องเพลงบางประเภทก็เป็นไปแบบ “จิตว่าง”
ได้ คือไม่ได้เป็นไปแบบ “จิตวุ่น” ฉะนั้น คนตรีบริสุทธ
ไม่มีคำร้องอะไร เช่นผิวปากเล่นอย่างนั้น ก็ยังเป็น “จิต
ว่าง” อยู่ ถึงแม้ว่าจะร้องเพลง ถ้าปราศจากความยึดมั่น
ถือมั่นในตัวตน หรือของตน ก็ยังร้องเพลงด้วย “จิตว่าง”
ยิ่งกว่านั้นคนตรีบางชนิดที่บริสุทธ์ ยังจะช่วยให้ “จิตว่าง”
คลายความหมกมุ่นกังวลใจ ความวุ่นค่อย ๆ จางออก ๆ จน
เป็นจิตว่างได้ในที่สุด ฉะนั้น การร้องเพลงหรือการผิวปาก
ชนิดนั้น อย่าได้เข้าใจว่าเป็นเรื่องของกิเลสตัณหาไปหมด
บางครั้งกลับจะเป็นอุบายอันหนึ่ง ที่จะทำให้จิตว่าง แล้วเราก็

จะตั้งตัวได้ แต่ถ้ำร้องเพลงด้วยกิเลสตัณหา มันก็ต้องเป็น
เรื่องจิตวุ่นแน่ ๆ ยิ่งมีความมุ่งหมายไปในทางเพศด้วยแล้ว
มันก็ยังไปกันใหญ่ แต่อย่าเหมาะว่าการร้องเพลงหรือดนตรีจะ
ทำให้จิตวุ่นไปหมด ศิลปะบริสุทธิ์นั้นมีคุณสมบัติสนับสนุนความ
มีจิตว่าง ส่วนศิลปะไม่บริสุทธิ์นั้นย่อมจะสนับสนุนกิเลส
ตัณหาแน่นอน ฉะนั้น อย่าได้โทษศิลปะหรือยกย่องศิลปะ
ไปโดยส่วนเดียว ต้องแยกไปว่ามันเป็นศิลปะที่ทำให้ “จิต
ว่าง” หรือ “จิตวุ่น” ฉะนั้น อย่าไปว่าเมื่อเห็นใครเขาร้อง
เพลง ฟังเพลงหรือผิวปาก โดยเห็นว่าเป็นกิเลสตัณหาไปเสีย
หมด ต้องดูถึงภายในจิตใจของเขาว่ากำลังเป็นไปอย่างไร
ฉะนั้นผู้ใดใจวุ่นเพราะกำลังโกรธใคร จะผิวปากหรือร้องเพลง
ให้หายความตึงเครียด ก็ยังเป็นการกระทำที่ถูกต้องตามหลัก

ทำงานให้ความว่าง

ที่ว่า ‘ทำงานให้ความว่าง’ นั้น ท่านผู้ฟังคงจะงง
แน่นอน ไม่ได้ทำงานให้ตัวเองหรือเอาเอง ไม่ได้ทำงาน
ให้ครอบครัว ไม่ได้ทำงานให้ประเทศชาติศาสนาอะไรหมด
แต่ทำงานให้ความว่าง นี่เป็นการกล่าวที่กระโดดไปสู่ปลาย
ทาง แต่ยังมีความหมายที่ลึกลงมา ทำนองเดียวกับ

ทำงานด้วยความว่าง ได้กล่าวมาแล้วว่าธรรมะคือความว่าง (สุญญตา) ความว่างนี้คือสิ่งสูงสุด เป็นหลักที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า ทุกสิ่งทุกอย่างนั้นไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เพราะมันไม่มีตัวตน มันเป็นเรื่องว่างไปหมด โลกนี้ทั้งโลกรวมทั้งตัวเรา ครอบครัวของเรา ประเทศชาติของเรา มันเป็นเพียงสังขาร ของปรุงแต่ง เป็นธรรมชาติ เป็นรูปธรรมนามธรรม โดยเนื้อแท้แล้ว มันไม่ใช่ตัวตน ฉะนั้น การทำงานให้ใครหรืออะไร มันก็เป็นการทำงานให้ความว่างอยู่ในตัวแล้ว เพราะฉะนั้น การทำงานให้ความว่าง ก็คือทำให้พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสิ่งสูงสุด ที่มนุษย์ควรจะได้รับ ถ้าเราทำงานเพื่อนั้น เพื่อน นั้นก็ยังเป็นเรื่องต่ำอยู่ ยิ่งเพื่อเงินด้วยแล้วยิ่งเลวใหญ่ ถ้าทำงานเพื่อนานเพื่อนานที่ ก็ยังนับว่าสูงพอใช้ แต่ต้องไม่ยึดมั่นถือมั่นในหน้าที่ด้วย การทำงานเพื่อนานนั้นก็ถือว่าให้ความว่าง คำว่า “ความว่าง” (สุญญตา) คำนี้ มีความหมายเฉพาะในตัวเองเป็นคำพิเศษ เมื่อทำงานด้วยจิตว่างแล้ว การทำงานนั้นก็กลายเป็นการทำงานเพื่อความว่างไปด้วย ผลก็ไม่ไปไหนเสีย ย่อมจะตกแก่ผู้ทำนั่นเอง จึงไม่ต้องกลัวว่าจะไม่มีอะไรกิน

ไม่มีอะไรใช้ ถึงแม้จะได้ผลมากมายอย่างไร เราก็มิได้
ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น จึงกลายเป็นการทำงานให้
ความว่าง

กินอาหารของความว่าง

ทีนี้ถ้าถามว่าแล้วจะเอาอะไรกิน ขอตอบว่า “กิน
อาหารของความว่าง” มันก็คือกินอาหารของธรรมะ กิน
อาหารของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่เราเรียกว่ากิน
อาหารของ “ความว่าง” ซึ่งมีความหมายเฉพาะเป็นพิเศษ
ฉะนั้นเราก็น่าจะมีอาหารกิน ทั้งๆ ที่ทำงานด้วยจิตว่าง ทำงาน
ให้ความว่าง เราก็น่าจะมีอาหารกินจากความว่างมันเป็นอาหาร
ที่บริสุทธิ์ ไม่ประกอบด้วยโทษทำความเจริญให้แก่เราโดยแท้

อยู่ด้วยความว่าง

ถัดไปที่ว่า “อยู่ด้วยความว่าง” นี้ก็คือ การมีชีวิตมี
ลมหายใจอยู่ โดยไม่รู้สึกรู้ว่ามีตัวเรา ไม่มีอะไรเป็นของเรา
ส่วนข้อที่ว่า “ความตายนั้น ไม่มีมาตั้งแต่ที่แรก” ก็หมายความว่า
เมื่อทำงานด้วยจิตว่าง ทำงานให้ความว่าง กินอาหาร
ของความว่างแล้ว มันก็ไม่มีตัวเราเสียตั้งแต่ที่แรกแล้ว แล้ว
ความตายมันก็ไม่มีตั้งแต่ที่แรกด้วย ปัญหาเรื่องความตายจึง

ไม่มี จะมีก็เรียกว่า ความตาย คือ ความว่างตลอดกาลนั้นเองอย่าง นั้นมันดีกว่าความตายชนิดที่สกปรกเน่าเหม็นน่าเกลียดน่าสังเวช อาตมาไม่อาจวินิจฉัยด้วยตนเองว่าการกล่าวแบบนี้ คนจะเข้าใจและพอรับเอาได้หรือไม่ แต่ก็ยังไม่ท้อถอย ยังพยายามจะทำให้เข้าใจให้จงได้

การมีชีวิตอยู่อย่างแบบนี้กับวชนนี้ เข้าใจได้ง่าย กระทำได้ง่าย อาตมาเคยสอนภิกษุที่อยู่ด้วยกันว่า เราจงกินอาหารของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่กินอาหารของเราหรือของชาวบ้าน และเขยิบต่อไปว่า พระพุทธเจ้าตัวจริงนั้นก็คือ ธรรมะ ธรรมะตัวจริงนั้น ก็คือความว่าง (สុญญตา) พระภิกษุก็พอจะเข้าใจกันได้ ส่วนฆราวาสทั่ว ๆ ไปนั้น อาตมาก็ไม่แน่ใจ จึงขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ ได้อภิปรายอีกครั้งหนึ่งก่อน

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์: ถ้าอยู่ในภิกขุภาวะ ก็คงได้ อย่างได้เท่าว่า ไม่ขัดข้องอะไร ตั้งแต่ฟังๆ ได้เท่ามา ก็เห็นว่า ได้ทำแสดงสัจธรรมที่กว้างขวาง อย่างกับพระมหาสมุทร พอถึงความมุ่งหมายของการพ้นทุกข์ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การตัดอุปาทานให้พ้นไป นั้นเป็นความจริงที่ไม่มีใครปฏิเสธได้

แต่พอมาถึงตอนที่ว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง ทำงานเพื่อความว่าง กินอาหารของความว่าง อยู่ด้วยควมว่าง” ตอนนั้นฟังดูเหมือนอย่างว่าทำได้ ทำพยายามทนในมหาสมุทรลงไปในชั้น ไบเล็ก ๆ มันใสไม่ลง มันล้นไปหมด สัจธรรมที่ได้ทำประกาศนั้น มันเป็นเรื่องกว้างขวางใหญ่โตเหลือเกิน มันเป็นสภาพของจิตของพระอรหันต์ ชาวบ้านสามัญเขากำมาหา กินกันตามปรกติจะนำธรรมะที่ใหญ่โตนั้น ใส่ลงไปไปด้วยแก้ว ไบเล็กเท่านี้ ใส่ไปเท่าไรมันก็ไม่ลง คือ ถ้ายังทำงานอยู่แล้ว จิตมันว่างไม่ได้ กระผมยังถือว่าอย่างนี้ ที่ได้ทำกล่าวในตอนท้าย ได้ทำเองก็ยอมรับว่าถ้าบวชเป็นพระก็พูดกันง่ายใน เรื่องเหล่านี้ จะหนักที่โบราณเขาว่า ถ้าบวชแล้วได้บรรลุเป็น พระอรหันต์แล้วไม่บวช ก็จะต้องตาย ภายในเจ็ดวันนั้น กระผมเชื่อ แต่ถ้าพระภิกษุสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่าน อยู่ไปได้ไม่เป็นอะไร กระผมเชื่อ เพราะภาวะของพระภิกษุ นั้นสะดวกที่จะปฏิบัติธรรมอย่างนี้ ถ้าบวชแล้วจะเอามาปฏิบัติ กระผมเห็นว่ายังขัดข้องเหลือเกิน ทั้งนี้ไม่ใช่หมายความว่า ธรรมะนั้นผิดเชื่อถือไม่ได้ แต่ตรงกันข้าม กระผมเห็นว่าถูกต้องที่สุด ที่ปัญหาอยู่ที่ว่าคนที่อยู่ในฆราวาสวิสัยจะพึงปฏิบัติแก่

ไหน ที่ใต้เท้ากล่าวมานั้น เป็นกิจกรรมของพระอรหันต์
 ของพระพุทธเจ้า ๕ ของที่ฆราวาสควรจะทำนั้น ถ้าจะทำให้
 เหมือนกัน กระผมเห็นว่าจะไปไม่ไหว ไปไม่ได้ คือประ
 การแรก การที่จะทำงานด้วยจิตว่างจากความเห็นแก่ตัวนั้น
 กระผมยังนึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไร คือถ้าทำงานแล้วไม่
 ถือว่างานนั้นเป็นงาน ไม่ถือว่าตัวเราเป็นผู้รับประโยชน์ของ
 งาน หรือไม่ถือว่าผู้อื่นเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของงาน ไม่
 ถือว่าชาติบ้านเมืองเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของงานแล้ว ก็ไม่
 ทราบว่าจะทำไปทำไมเหมือนกัน เราควรจะคิดทำลายมัน
 เสียด้วยซ้ำ จะไปทำมันทำไม ถ้าจิตว่างจากความเห็นแก่ตัว
 แล้วคนก็ไม่ทำงาน ถ้ากระผมทำตัวให้ปราศจากอุปาทานได้
 จริงแล้ว ก็จะไปขอบรรพชากับใต้เท้า ไม่มานั่งทำงานให้
 มันเสียเวลาอยู่หรอกครับ ที่นี้เพราะมันยังไปไม่ไหว จึงได้
 มานั่งเป็นฆราวาส ยังตัดอุปาทานไม่หมด การทำงานมัน
 เป็นสภาพของการยึดมั่น ถ้าใครยังละอุปาทานไม่ถึงขนาด
 ก็ยังต้องทำงานกันต่อไป มันเป็นส่วนหนึ่งของทุกข์ ถ้าจะ
 ให้ทำงานด้วยจิตว่าง กระผมก็ยังมองไม่เห็นทาง นี่ผมอาจ
 จะใจคอกับแคบหรือดวงตายังไม่เห็นธรรม ยังนึกไม่ออก

จริง ๆ ส่วนเรื่องสติสัมปชัญญะหรือสติปัญญาที่ดี กระผมนึก
ว่าสตินั้นก็หมายถึงการระลึกได้ว่า ของทุกอย่างไม่ใช่ตัว
ใช้ตน จับอะไรขึ้นมาก็คือเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ไม่ใช่ของ
ผมทั้งนั้น ถ้ามีสติอย่างนั้นแล้วก็ทำงานไม่ได้อีก นี่จะไปค้า
ไปขายอะไรก็ไม่อยากไป นอนดีกว่า กระผมกราบเรียนด้วยความ
เคารพจริง ๆ กระผมมันยังไม่เข้าใจ แล้วก็อยากเข้าใจ
ใจ แต่มันก็อยู่อย่างนี้ แต่ถ้าได้ทำบอกว่า ทั้งหมดนี้ต้อง
การจะพ้นทุกข์ ต้องการจะทำให้จิตว่างเพื่อบวชต่อไปแล้ว
กระผมเชื่อ แต่ถ้าได้ทำสอนอย่างนี้ เสร็จแล้วว่า ให้เอง
กลับบ้านไปทำงานและจิตต้องว่างๆ นะลูกนะ กระผมทำไม่ได้
นี่แหละครับเป็นการพูดของฆราวาสกับพระ มันเป็นคนละ
โลกกันอย่างนี้ กระผมก็อยากขอประทาน กราบเรียนถาม
ความรู้ต่อไปว่า จะให้ทำอย่างไรกันแน่

พุทธทาสภิกขุ : อาตมายังสงสัยอยู่นิดหนึ่ง ขอถาม
ว่า ถ้าสมมุติว่า เราเทนาหงมหาสมุทรลงไปในถังใบเล็ก ๆ
นี้ มันล้นได้ แต่ที่มันเหลืออยู่ในถังนั้นนะ มันเป็นน้ำ
อย่างเดียวกับที่ล้นไปหรือเปล่า

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : เป็นน้าอย่างเดียวกันครับ แต่
 ผลมันไม่เหมือนกัน ปริมาณมันไม่เหมือนกัน ถ้าใครฟัง
 เรื่องนี้ไปแล้ว อย่างตึจริง ๆ ใจที่ “จิตว่าง” อย่างที่ได้-
 ทำพุนั้น มันก็ไม่ใช่จิตว่าง มันเป็นอุปาทานนั่นเอง แต่
 มันว่างจากกิเลสชนิด ๆ หน่อย ๆ เท่านั้น พุทฺธิในทางตรรกวิทยา
 มันไม่เข้า ผลมีได้ ทางปฏิบัติมันผมรับ ถ้าเช่นนั้นไม่ต้อง
 เทศน์เรื่องนั้นก็ได้อีก เทศน์เรื่องการการทำบุญกุศลทานกัน
 จนในที่สุดแม้แต่สอนกันง่าย ๆ ว่า ทำบุญแล้วได้ขึ้นสวรรค์
 ก็ได้ เป็นการให้ทำดีเหมือนกัน มานั่งพูดให้มันวุ่น
 นอกกลุ่มนอกทางไปทำไม นี่ไม่ใช่แปลว่าให้ทำนอกกลุ่มนอก
 ทางดอก คือว่าการเทศน์ให้คนทำดีอย่างธรรมดาสัมมัญชา
 ก็มีอยู่

พุทธทาสภิกขุ : เตียนสมาธิจับได้แล้ว ที่ว่า
 ให้ทำงานด้วยจิตว่าง อย่าให้เจือด้วยความรู้สึกว่าตัวเราหรือ
 ของเรานั้น หมายความว่าในขณะที่ลงมือทำงานนั้นต้องมีจิต
 ว่างไม่เห็นแก่ตัว ส่วนสติปัญญา ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีที่เรา
 มีประเทศชาติศาสนา เรามีหน้าที่ที่จะต้องทำต่อประเทศ-
 ชาติศาสนา ทำงานเพื่อหน้าที่นั้น มันมีแล้ว มีก่อนแต่ลง

มือทำ ซึ่งจะเรียกว่าเป็น อุปาทานที่เป็นไปในฝ่ายดีก็ได้ แล้ว
 อุปาทานในฝ่ายดีนี้ ไม่ได้ถูกกำหนดขึ้นโดยส่วนเดียว ยอม
 ให้ทุกคนมีอุปาทานในฝ่ายดีเป็นทุนสำรองไปเรื่อย ๆ แต่ให้
 พยายามให้สูงขึ้น ๆ พอถึงที่สุดของทางฝ่ายดี มันก็เข้าเรื่อง
 เหนือดี หรือ “ความว่าง” (สุญญตา) นี่เอง วิธีปฏิบัติ
 เฉพาะหน้า^{๕๕๕}ก็มียุ่ว่า ในขณะที่ลงมือทำ ๆ นั้นอย่าได้มีจิต
 วุ่น มีความรู้สึกตั้งแต่ที่แรกว่าอะไรควรจะทำ และจะทำ
 อย่างไร ทำอะไร เพียงไหน ^{๕๕๖}นี้มีได้ คิดนึกได้ แต่กัด้วยสติ
 ปัญญาอีกนั่นแหละ อย่าได้คิดด้วยจิตที่หมกมุ่นอยู่ด้วยความ
 รู้สึกเห็นแก่ตัวจัด หรือว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา เพราะ
 มันจะมากไปบ้าง น้อยไปบ้าง ผิดความจริงไปหมด ที่ทำ
 ด้วยสติปัญญาบริสุทธิ์ ว้างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราของเรา^{๕๕๗}
 ก็คิดได้ว่า เราจะทำงานอย่างไร เรามีฐานะอย่างนี้ มีสภา-
 วะอย่างนี้ จะต้องทำอะไรเป็นประจำวัน มีอาชีพอย่างไร มี
 ประโยชน์ส่วนรวมอย่างไร นึกคิดไปได้ แต่ก็ยังกล่าวได้ว่า
 ยังมีจิตว่างอยู่เหมือนกัน ความสำคัญอยู่ที่ว่า ขณะที่ลงมือ
 ทำ ก็ให้เหลือแต่สติปัญญา และสติสัมปชัญญะอย่างทีกล่าว
 สติในพระพุทธศาสนาหมายถึงสติปัฏฐาน คุณความรู้สึกไว้

เสมออย่าเผลอตัว มีสติอยู่เสมอว่าไม่มีอะไรเป็นตัวตนหรือ
 ของตนแล้วทำงานโดยสตินั้น ในขณะที่จิตจะเจเลี้ยววนลาคที่-
 สุดว่องไวที่สุด อาตมาจึงว่าน่าจะลองเอาไปกิดพิจารณาดู และ
 ลองพยายามทำดู ให้การพยายามทำนั้นแหละเป็นเครื่องวัดตัด
 สิ้นว่า จะทำได้หรือไม่ได้เพียงใด เพราะว่าบางทีอาจจะได้
 ของวิเศษที่สุด จากปริมาณที่มากที่สุด เหมือนกับน้ำที่ขัง
 อยู่ในถังใบเล็ก ๆ ที่เราเทให้ท่วมมหาสมุทรก็ได้ อาตมา-
 มีความมุ่งหมายอย่างนี้ จึงขอฝากไว้ให้คิดต่อไปด้วย อาจจะ
 เข้าใจไม่ได้ในวันนี้ แต่อาจจะเข้าใจได้ในวันหน้า หลั-
 กธรรมส่วนลึกนี้ เราต้องมีความมุ่งหมายว่า ผู้ศึกษาค้นคว้า
 กันวัน ๆ ก็เพื่อความเข้าใจในห้าปีหรือสิบปีข้างหน้า ซึ่งจะ
 ได้โดยแน่นอน แต่ถ้าเรายังรอไว้ไม่เอามาพูดกัน มันก็
 ต้องรอไปอีก สิบ ปี จึงจะได้ลงมือ แล้วก็ต้องรอไปอีกสิบ
 ปีจึงจะเข้าใจได้ ฉะนั้นขอให้กล้าเอาธรรมะที่เข้าใจไม่ได้เวลา
 นี้ ไปขบไปคิด เพื่อประโยชน์แก่ความเข้าใจ ในห้าปีหรือ
 สิบปีข้างหน้า แล้วเรื่อง “จิตว่าง” หรือเรื่องทำงานด้วย
 จิตว่างนี้ ก็รวมอยู่ในพวกนี้ด้วย นี่เรียกว่าอาตมาพยายามที่
 จะบอกกล่าวท่านทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจ

ธรรมในลักษณะอย่างนี้ เพื่อประหยัดเวลา หรือเพื่อให้
ได้ผลทันตาเห็น เพราะเรามีหัวข้อว่า “ควรเข้าใจธรรมะ
อย่างไร” อาตมาเสนอว่าควรจะเข้าใจธรรมะอย่างนี้ ที่อา-
จารย์คึกฤทธิ์^{๕๕๕} พุทฺธกัมมเหตุผล ควรที่จะเอาไปคิดไปนึก ปรับ
ปรุงแล้วสะสม ให้เข้ารูปจนพอที่จะได้รับประโยชน์ แม้
ในปริมาตรเท่ากับน้ำปิบเดียวจากมหาสมุทร ก็ขออย่าได้ท้อ
ถอย จงพยายามศึกษาคำว่า “ว่าง” หรือ “จิตว่าง”
(สัพพัญญู) ซึ่งเป็นหลักสำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา^{๕๕๖}
ให้เข้าใจกันให้จงได้ พระพุทธเจ้าท่านได้ถือว่า นิพพาน^{๕๕๗}
คือความว่างอย่างยิ่ง ว่างอย่างยิ่งคือ นิพพาน หหมดความ
รู้สึกตัวตน ถึงที่สุดได้เมื่อไร ก็คือนิพพาน สิ่งสูงสุดที่
มนุษย์ควรจะได้จึงอยู่ที่ตรงนี้ เราจึงมุ่งหมายไว้ว่าเป็นของ
จะมาถึงในวันข้างหน้าสักวันหนึ่ง และขอร้องให้เราเข้าใจ
ธรรมในลักษณะอย่างนี้เถิด อย่าได้เข้าใจว่าเพื่อจะเป็น
พระอรหันต์ เพื่อจะดีเด่นอย่างนั้นอย่างนี้ ด้วยการศึกษ
หรือปฏิบัติธรรมะ เพราะอย่างนั้นมันเพิ่มอุปาทาน แต่ถ้า
เราเข้าใจว่าเพื่อจะให้เบาไปบางไป หหมดไปจากความเห็นแก่
ตัวจัก จากความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนหรือของตนแล้ว

นี้เป็นการถูกต้อง ขอให้เจริญอกงามไปในลักษณะอย่างนี้ คำว่า “ความว่าง” นั้นมีความหมายเฉพาะ ขออย่าแลว่าอีกว่า “นิพพานคือความว่างอย่างยิ่ง” นี้ มันมีความหมายเฉพาะ หรือพระพุทธภาษิตที่สำคัญอีกข้อหนึ่งที่ว่า “ให้ดูโลกทั้งหมคนโดยความเป็นของว่างอยู่เสมอๆเถิด” ก็หมายความว่าโลกลที่จริงนั้นมันว่าง แต่เราไม่เห็นเป็นว่าง ฉะนั้น ขอให้พยายามจนได้ให้เห็นจริงว่ามันว่างอยู่ นี่จะนำไปสู่ภาวะสูงสุดที่พึงปรารถนา คำกล่าวที่ใช้บัญญัติพูดกันนี้มันมีความหมายพิเศษเฉพาะของนั่นเอง พอมาผิดยุคผิคติสมัยกันแล้วก็เข้าใจยาก อาตมาจึงได้พยายามอย่างยิ่งที่จะใช้ภาษาไทยปัจจุบันหรือภาษาไทยง่ายๆ ฉะนั้นอย่าได้ยึดมั่นติดมันในคำนั้นในคำนั้นัก หรือว่าอาจารย์คึกฤทธิ์เห็นว่าควรจะมีข้อแม้อย่างไร หรือควรอธิบายอย่างไร ก็ขอให้กรุณาอีกครั้ง จะได้จบธรรมสากัจฉา

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : กระผมเข้าใจตามที่ท่านได้อธิบายมา. คนที่ “ว่าง” อย่างพระอรหันต์แล้ว ไม่ได้ใช้ชีวิตอย่าง กระผม ไม่ได้ใช้ชีวิตอย่างคนส่วนมากที่นั่งอยู่ที่นี้ ใช้ชีวิตอย่างไ้เท้า นุ่งห่มด้วยผ้าสามผืน สละหมู่ สละคณะ ออก

ไปอยู่ต่างหากตามลำพัง แล้วก็ถือศีล ๒๒๗ ข้อเป็นปรกติ ไม่เดือดร้อนในการถือนั้น ไม่ใช่ใครบังคับให้ถือ มันถือไปเอง อย่างนี้เรียกว่า “ว่าง” ถ้าจะให้คนอย่างกระผมไปทำงานด้วย “จิตว่าง” กระผมยังมองไม่เห็น เพราะลักษณะของงานมันขัดต่อการมีจิตว่าง ภาวะของผมมันว่างไม่ได้ ถ้าว่างไปแล้วมันก็ไม่เป็นกระผม ถ้าท่านบอกว่าให้กระผมไปบวชแล้วมันจะว่าง กระผมเชื่อ กระผมก็ไม่ยึดอะไรทั้งนั้น แต่การทำงานด้วยจิตว่างนั้น กระผมก็อยากจะเรียนถามเหมือนกันว่า ท่านหมายความว่าอย่างไร ถ้าท่านบอกว่าทำงานด้วยจิตว่างแล้ว งานทางโลกนั้นจะดี กระผมไม่เชื่ออย่างว่าเป็นทหารไปรบกับเขา แล้วรบด้วยจิตว่าง ยิ่งเป็นด้วยจิตว่าง แล้วมันจะเป็นทหารที่ดี พูดอย่างไรๆ กระผมก็ไม่เชื่อ แต่ถ้าได้ทำบอกว่าทำงานอยู่ในโลกก็อยู่ในโลกเถิด ถ้าทำงานอยู่ด้วยจิตว่างอย่ายึดมันอะไรแล้ว งานจะดีไม่ดีถึงจะเกิดผลร้ายเราก็ไม่เป็นทุกข์ ถ้าอย่างนั้นกระผมเชื่อที่ท่านพูดมาว่า จิตว่างแล้วงานจะประเสริฐ การงานจะรุ่งเรืองอย่างนั้นกระผมไม่เชื่อ เพราะงานของโลกมันขัดกันกับเรื่องจิตว่างหรือเรื่องการพ้นทุกข์ ความสุขของโลก มันก็

เป็นความทุกข์ในทางธรรม ความสำเร็จของงานเขาหมาย
ความในทางโลก ถ้า “จิตว่าง” จะนำความสำเร็จทาง
ธรรมนั้นก็ถูก แต่จะเอาพร้อมกันทั้งสองอย่างนั้นไม่ได้ สำ-
เร็จทางธรรมด้วยจิตว่าง ต้องเสียทางโลก ไม่อย่างนั้นคน
จะไปบวชกันทำไม

พุทธทาสภิกขุ : หมายความว่าพระวาสนั้นจะไม่พยายามทำให้จิตว่างอย่างนั้นหรือ

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ทำได้ คือว่างจากกิเลส กระผมเชื่อ

พุทธทาสภิกขุ : พระวาสนควรจะพยายามหรือไม่

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : เรื่องไม่ควรยึดมั่นถือมั่นนั้น
กระผมเชื่อ แต่ว่าพระวาสนควรจะศึกษาธรรมะของพระ
พุทธเจ้า ให้รู้ว่าธรรมะนั้นคืออะไร แต่ขณะเดียวกันก็ควรจะ
รู้ด้วยว่า แม้ในขณะที่ทำไป ถ้ามันจำเป็นต้องยึดมั่นก็ต้อง
ยึด เพราะเรายังเป็นพระวาสน ถ้าปล่อยหมดก็อย่าเป็นพระ-
วาสน

พุทธทาสภิกขุ : อาตมาต้องการให้พระวาสนทำงาน
ด้วยความมีทุกข์น้อย และมีผลสำเร็จเต็ม จะมีวิธีอย่างไร
จะทำด้วยจิตว่างหรือจิตว่างดี

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : กระผมเห็นว่า จะเอาผลสำเร็จทางโลกแล้ว มันก็ต้องซื้อผลสำเร็จนั้นด้วยความทุกข์ จะเอาทั้งสองอย่างไม่ได้หรอก จะเอาเนยไปทาขนมปังสองหน้าไม่ได้ ไม่มีใครเขาใส่บาตรอย่างนั้น กระผมขอสอนพระสักวันเถิดครับ ไม่มีทางทำได้ แต่ถ้าเผื่อจะให้สิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงแล้ว จะให้ว่างจริงโดยไม่มีทุกข์แล้ว ต้องสละความสำเร็จทางโลก เลิกกัน อย่างนั้นกระผมเชื่อ เมื่อเป็นฆราวาสมันก็ต้องสุขบ้างทุกข์บ้าง มันไม่ว่าง

พุทธทาสภิกขุ : แล้วจะมีวิธีทำให้ทุกข์น้อยลงได้อย่างไร

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ก็อย่างทีกระผมพูดอยู่นี้แหละครับ คือทุกอย่างมันไม่ใช่ตัวใช้ตนหรือของตัวของตน แต่ในขณะที่ทำงานนั้นมันต้องนึกถึงงานมันไม่ “ว่าง” หรืออก มันก็นึกว่าทำเพื่อตัวอยู่นั่นเองแหละ แต่ถ้ามันเกิดผิดพลาดเสียหายขึ้นมาแล้ว ตอนนั้นแหละ ธรรมชาติของใจเข้าเข้ามาช่วยได้ ถือว่ามันไม่ใช่ตัวใช้ตนอะไรของเรา มันเสียไปแล้ว อย่างนั้นมันก็นึกได้ มันพอปลอบใจได้เหมือนกัน

พุทธทาสภิกขุ : ข้อวิวาทะของเราอยู่ที่ตรงนั้น อาตมาขอยืนยันว่าแม่เป็นฆราวาส ทำงานอย่างฆราวาส ก็ต้องพยายามเอาชนะต่อความทุกข์ในการงานนั้น ให้ได้มากยิ่งขึ้น ๆ โดยอุบายวิธีที่เอาหลักของ พระพุทธศาสนา (สัจจนา) คือทำจิตให้ว่างจากอุปทานนี้ มาใช้ให้ถูกตามสัจตามส่วนแล้ว ให้ลืมความเป็นฆราวาสหรือเป็นบรรพชิตเสียชั่วคราว มีปัญหาเฉพาะหน้าอยู่ว่าในจิตใจกำลังเป็นอยู่อย่างไร ถ้าเป็นทุกข์ ก็จะแก้มันให้ตรงจุดตามหลักที่ว่าสิ่งทั้งปวงเกิดมาแต่เหตุ แล้วมันก็จะค่อยเป็นพระอยู่ในบ้านในเรือนนั้นเอง มากขึ้น ๆ จนถึงขนาดที่ทนไม่ไหว ต้องออกไปบวช

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ถ้าอย่างนั้นกระผมเชื่อครับ พี่แต่แรกคล้าย ๆ กับว่าได้ทำอะไรให้เป็นพระอยู่ในเรือนแล้วไม่ต้องบวช ที่หลัง ถ้าค่อย ๆ อบรมไป ๆ ทำให้ “ความว่าง” เกิดมากขึ้น ๆ กระผมเชื่อ

พุทธทาสภิกขุ : อาตมาจึงบอกว่า ให้พยายามทุกอย่างให้เข้าใจถึงความว่างนั้นมากขึ้น ๆ แม้แต่ในการทำงาน ในการกินอาหาร ในการมีลมหายใจอยู่ ให้ใช้อุบายที่ปราณีต

แบบกาย ที่ให้เราเข้าใจถึงความว่างนั้นมากขึ้น ๆ แม้แต่ในเพศ
ฆราวาส ความเห็นของเราแตกต่างกันนิดเดียวเท่านั้น

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : มันแตกต่างกันเยอะครับ คือ ถ้ายิ่ง
“ว่าง” มากขึ้นความสำเร็จทางโลกมันต้องน้อยลงทุกที ๆ

พุทธทาสภิกขุ : ถ้าอย่างนั้นมันก็ยังไม่ใช่ “ความ
ว่าง” (สุญญตา) ตามความหมายของพระพุทธเจ้าที่ทรง
สอนพวกฆราวาสไว้

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : เป็นมหาเศรษฐีตัวย เป็นสัตต-
บุรุษตัวย อย่างนี้ไม่สำเร็จหรอกครับ เป็นมหาเศรษฐี
ทุกข์มาก และ “ว่าง” ไม่ได้

พุทธทาสภิกขุ : เป็นมหาเศรษฐีที่เป็นพระอริย-
บุคคล อย่างนี้จะมีได้ไหม

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ถ้าได้รับมรดก เป็นพระอริยบุคคล
ได้ แต่ถ้าหาเอาเอง อย่างนี้เป็นพระอริยบุคคลไม่ได้
เพราะถ้าเป็นพระอริยบุคคล ก็ไม่คิดเป็นเศรษฐีเสียแล้ว

พุทธทาสภิกขุ : เป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง
แล้วจะเป็นเศรษฐีตัวย อย่างนี้ไม่ได้หรือ

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ฯ

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : กระผมไม่เชื่อกับ ไม่ต้องเป็น
พระอริยบุคคลหรอกครับ คนขนาดวางนิต ๆ หน่อย ๆ
อย่างกระผม เห็นว่าสมบัติไม่เที่ยง เงินก็ไม่เที่ยง อะไร
มันก็ไม่เที่ยง มันไม่ใช่ตัวใช้ตน กระผมก็ยังไม่เป็นเศรษฐี
ทุกวันนี้ผมก็หาพอกินพอใช้ ความจริงแล้วกระผมมีหลักการ
ของกระผมว่า กระผมไม่หาเงินลวงหน้า ผมอยากได้อะไร
ผมก็ไปหาเงินมาซื้อ ซื้อแล้วเลิกกัน กระผมไม่หาต่อ ถึง
ได้มีเวลา “ว่าง” มานั่งคุยกับท่านได้ ถ้าตั้งหน้าตั้งตาจะ
หาเงินอย่างเดียว เพราะอยากเป็นเศรษฐีแล้ว วันหนึ่งผม
ไม่มา ผมไม่ “ว่าง”

พุทธทาสภิกขุ : คนที่เป็นเศรษฐีแล้ว รู้สึกมี
เพียงพอ จะไปสนใจธรรมะเรื่องของ “ความว่าง”
(สัพพัญญตา) นี้ได้ไหม

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ : ถ้าอ้างว่าสนใจละก็ได้ แต่ใคร
ลองไปแตะเงินเข้าซีครับ เกิดไม่ “ว่าง” ขึ้นเขียว กระ-
ผมไม่เชื่อหรอกครับ

พุทธทาสภิกขุ : ข้อขัดแย้งข้อนี้ต้องขอฝากเอาไว้
ให้ท่านทั้งหลายช่วยไปพิจารณาดูด้วยความคิดที่เป็น อิสระ

ของตนเอง อาตมายังขอยืนยันอยู่ว่าหลักเกี่ยวกับดำรงสติ
 ให้มีความรู้สึกเป็น “จิตว่าง” อยู่เสมอ^๕ ขอให้นำไปใช้
 ในทุกกรณี ทุกชั้นทุกวัยและทุกเพศ เท่าที่สามารถจะ
 ทำได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะที่ยังมีมือทำงานรายได้แล้ว
 มีความทุกข์เกิดขึ้น ก็ขอให้ใช้ในกรณีนั้นอย่างยิ่ง ส่วนข้อ
 ขัดแย้งกันที่เกี่ยวกับความคิดเห็น หรือกาลเวลานั้นไม่สำคัญ
 โดย^๕เนื้อหา อาจารย์คึกฤทธิ^๕ก็ยอมรับว่า อุปาทาน^๕นี้เป็นสิ่ง
 ที่ต้องทำลาย ต้องละในที่สุด เพราะเป็นหลักของพระพุทธ
 ศาสนา อาตมาก็^๕ยืนยันว่าเราควรเข้าใจธรรมะใน
 ลักษณะ^๕นี้คือ พยายามทำลายความเห็นแก่ตัว^๕จนเรื่อยไป^๕
 ให้เบาบางหรือหมดไป ถ้าทำถูกวิธีแล้วจะสบายเย็น^๕ออก
 เย็นใจ^๕ทำการงาน^๕ก็สนุกสนาน ไม่^๕รู้สึกว่าเป็นการทนทรมาน
 แล้ว^๕เป็น การ ก้าว หน้า ใน ทาง ธรรมะ พร้อม กัน ไป ใน ตัว
 อาตมาขอยืนยันและขอ^๕ร้องให้เข้าใจธรรมะในลักษณะอย่าง^๕นี้
 และขอให้อาจารย์คึกฤทธิ^๕กล่าวพรรณนาส่วนตัวอีก^๕ครั้งหนึ่ง

ม.ร.ว. คึกฤทธิ^๕ : กระผมอยากจะสรุป^๕นิดเดียวว่า

ความจริงที่ท่านพุทธทาส ที่ท่านเจ้าคุณได้กรุณา^๕กล่าวธรรมะ
 มาน^๕นั้น กระผมเห็นด้วยทุกประการ^๕ไม่มีความเห็นขัดแย้ง^๕เลย

แล้วท่านก็ได้พูดความจริงที่สุด เรื่องต้นหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น ก็เป็นความจริงซึ่งไม่มีใครจะปฏิเสธได้ เป็นความจริงซึ่งพิสูจน์ให้เห็นได้ และยิ่งตัดต้นหาอุปาทานลงไปได้มากเท่าไร ก็เท่ากับตัดความทุกข์ออกจากตัวได้มากเท่านั้น นี่เป็นหลักธรรมะบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นความจริงที่ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง และเป็นความจริงที่ควรส่งเสริมควรเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง ควรเผยแพร่เป็นอย่างยิ่ง ที่กราบเรียนท่านไปก็อยากให้ท่านเข้าใจว่า ในการปฏิบัติธรรมะนั้น มันมีปัญหา มันเป็นเรื่องของการเสียสละ “โลก” ซึ่งกระผมหมายความว่าความวุ่นวายอลเวงต่าง ๆ “ธรรมะ” หมายความว่าความบริสุทธิ์สะอาดต่าง ๆ มันเป็นเรื่องของขัตกันอยู่ในตัว เราอยู่ในโลก เราก็ได้ยึดธรรมะเป็นที่พึ่ง ความบริสุทธิ์สะอาดเป็นที่พึ่ง ความรู้ว่าต้นหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น เป็นเรื่องที่เราจะต้องนึกไว้เป็นประจำใจ แต่ขณะเดียวกัน ถ้าหากเราปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไปเรื่อย ๆ จนถึงที่สุดแล้ว โลกนั้นก็จะหมดความสำคัญสำหรับเราไปเอง มันไม่ใช่เป็นเรื่องที่เราอยากหรือไม่อยาก ถ้าตั้งหน้าปฏิบัติธรรมของ

พระพุทธเจ้า ให้ถูกต้องแท้จริงแล้ว ถ้าหากว่าจะถึงพระ
 นิพพานมันก็ถึงไปเอง ไม่ใช่เพราะเราอยากไปพระนิพพาน
 หรือไม่อยากไปพระนิพพาน แต่ในขณะที่เราเป็นฆราวาส
 นั้น ความยากลำบากมันมีอยู่ กระผมพูด ก็เพราะอยาก
 ให้เข้าใจเท่านั้น คือมันเป็นเรื่องที่จะต้องเลือกเอา ระหว่าง
 ความสำเร็จในทางโลก ความมีตำแหน่งแห่งหน มีวาสนา
 มีความสะดวกสบายต่าง ๆ คนทุกวันนี้ยังเข้าใจว่าสิ่งเหล่านั้น
 คือความดี สิ่งเหล่านั้นคือผลของการปฏิบัติธรรม ผมยืนยัน
 ว่าไม่ใช่ การปฏิบัติธรรม หรือการทำให้ว่างนั้น มัน
 เกิดผลดีคือการพ้นจากทุกข์ ส่วนฐานะทางโลกมันเป็นเรื่อง
 นำมาซึ่งทุกข์ทั้งนั้น มันไม่ได้นำมาซึ่งความผาสุกอันแท้จริง
 นี่เป็นเรื่องที่เราควรจะต้องรู้ ถ้าหากว่าทำให้ว่างแล้ว
 ทำงานจะเป็นเศรษฐี ข้อนั้นผมไม่ขอยืนยัน แต่ถ้าว่าจะเป็น
 เศรษฐีในทางธรรม ก็เป็นเศรษฐี เพราะเหตุว่าความลำบาก
 ยากแค้นของตัวเรามันไม่มากระทบใจให้วุ่นวายได้แล้ว ใจเป็น
 เศรษฐีอย่างนั้นผมยอมรับ ผมเชื่อ เรื่องมันเป็นอย่างนี้
 ผมอยากกราบเรียนให้ท่านทราบ ว่าการสอนธรรมะให้แก่
 ชาวบ้านทุกวันนี้ อย่าเพลินนะครับ เขาแปลผิดเอาง่าย ๆ

อย่างที่โต้ถือว่าทำใจให้ว่าง งานจะสำเร็จด้วยดีนั้น เขา
 เข้าใจกันที่ว่าถ้าทำใจให้ว่างแล้ว เงินล้านเงินแสนจะเข้ามา
 คนทุกวันนี้หายใจเป็นเงินอยู่ตลอดเวลา นี่เป็นอุปสรรคของ
 การประกาศธรรมและเผยแผ่ธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ผมอยาก
 จะกราบเรียนไว้ ฉะนั้น ว่าโดยทั่วไปแล้ว ผมไม่ได้มี
 ความเห็นแตกต่างเลย และก็ได้ฟังพระธรรมที่ท่านได้อธิบาย
 มาด้วยความจับใจเป็นอย่างยิ่ง [อย่างลึกซึ้งและด้วยความ
 เข้าใจ แต่ที่ โต้แย้งข้อสังเกตต่าง ๆ ก็ด้วยวัตถุประสงค์
 ประการที่หนึ่ง อยากจะให้ท่านอธิบายกระจายความออกไป
 ไปอีก หรือมิฉะนั้น ก็อยากจะแสดงสภาพความเป็นจริง
 ทางด้านฆราวาส ทางด้านกิเลสตัณหา ทางด้านจิตใจของคน
 ที่มันเป็นอย่างทุกวันนี้ ให้ท่านได้ทราบ และให้ผู้ฟังได้ทราบ
 และถ้าหากว่าจะมีทางแก้ไขในทางธรรมต่อไปอย่างไร ก็คงจะ
 เป็นประโยชน์ต่อไปข้างหน้า ที่กระผมพูดมากเพื่อวัตถุประสงค์
 ประสงค์ท่าน ไม่ใช่มีความเห็นขัดแย้ง หรือไม่ใช่เพราะ
 อยากจะมาขัดคอ พระให้บาปกรรมเปล่า ๆ ความจริง
 ไม่ได้ขัดคอท่านเลย และประการสุดท้าย ผมเองก็ขอ

กราบเรียนด้วยความสุจริตใจว่าผมไม่เคยยึดถือเรื่องเป็นพระ-
 อรหันต์เลย ไม่เคยนึกอยาก เป็นพระอรหันต์ไม่เคยคิดจะ
 เป็น และไม่เคยนึกด้วยว่าการเป็นพระอรหันต์นั้น เป็น
 ของวิเศษวิโสที่พึงปรารถนาอะไรทั้งนั้น ไม่เคยยึดหรือมี
 อุปทานในข้อนี้เลย เห็นจะสรุปได้ เท่านั้นแหละครับ

พุทธทาสภิกขุ : ส่วนที่แปลก ๆ อาตมาจะเอา
 ไปกิดดู ถ้ามีโอกาสจะได้พูดคุยกันใหม่

หัวข้อที่ ๓ หมวดธรรมที่พึงใช้ในการทำงาน

ด้วยจิตว่าง

(ความว่าง—จิตว่าง)

พระราชหัตถ์ (พุทธทาสภิกขุ อินฺทปณฺโณ)

บรรยาย ณ หอประชุม ครูสภา

เมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านสาธุชนผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย

การบรรยายธรรมะในวันนี้ เป็นการบรรยายที่คาบ
เกี่ยวกันกับการบรรยายที่อาตมาได้เคยบรรยายที่นี้ สองครั้ง
แล้วมา ขอทบทวนความจำแต่ท่านทั้งหลาย ที่เคยมาฟังในคราว
ก่อนอีกครั้งหนึ่งว่า ในการบรรยายครั้งนี้หนึ่งซึ่งเป็นการ
อภิปรายธรรมะด้วยกันได้ให้หัวข้อที่บรรยายไว้ ๓ หัวข้อ—

หัวข้อที่ ๑ งานคือการปฏิบัติธรรม

หัวข้อที่ ๒ การทำงานด้วยจิตว่าง และ

หัวข้อที่ ๓ หมวดธรรมที่จะพึงใช้ในการทำงานด้วย

จิตว่าง

แต่ในที่สุด การบรรยายครั้งที่ ๑ นั้น ก็บรรยายได้ หรืออภิปรายกันได้ เพียงหัวข้อเดียวคือ งานคือการปฏิบัติธรรม แม้ในการบรรยายครั้งที่ ๒ อภิปรายครั้งที่ ๒ ซึ่งตั้งใจไว้ว่า จะกล่าวให้จบอีกทั้งสองหัวข้อที่เหลือก็เกินไปไม่ได้ การบรรยายครั้งที่ ๒ ก็ได้แต่กล่าวถึง การทำงานด้วยจิตว่าง แต่ภายในหัวข้อเรื่องว่า “เราจะถือพุทธศาสนาได้อย่างไร” โดยใจความก็คือ การที่เป็นอยู่หรือทำการงานด้วยจิตว่างนั้น คือ วิธีที่เราจะถือพุทธศาสนาให้—ลัดได้—ตรงได้ ให้ได้ประโยชน์เต็มที่ หัวข้อที่ ๓ ก็ยังคงเหลืออยู่จนกระทั่งบัดนี้ คือ หัวข้อที่ว่า หมวดธรรมอันจะพึงใช้ในการทำงานด้วยจิตว่าง ดังนั้นจะต้องทบทวนความจำและความเข้าใจ อีกสักเล็กน้อย

ที่ว่า การทำงานคือการปฏิบัติธรรมนั้น เป็นหลักสำคัญที่สุด ให้ถือว่า การประพฤติถูกต้องในหน้าที่การงานนั้น คือ การปฏิบัติธรรม และงานนั้น ก็เพื่อการปฏิบัติธรรม และ งานนั้น ก็ เพื่องานนั่นเอง ไม่ใช่เพื่อตัวเรา หรือเพื่อของเรา ถ้าทำความเข้าใจได้อย่างนี้ การงานนั้นจะกลายเป็น การปฏิบัติธรรม พร้อมกันไปในตัว กับการ

ได้ประโยชน์จากการงาน เป็นการ ก้าวหน้าในทางธรรม
 พร้อมกันไปกับการก้าวหน้าในการประกอบอาชีพ หรือการ
 ดำรงชีพ การเป็นอยู่ทุก ๆ อย่าง นี่แหละคือใจความสำคัญ
 ของการบรรยายในครั้งแรก

ในครั้งที่สอง ที่ว่า ทำงานด้วยจิตว่าง นัยหมายความว่า
 ธรรมะมีไว้สำหรับให้คนเรา ประกอบ การงานได้สำเร็จเต็มที่
 และไม่ต้องเป็นทุกข์ ดังนั้น จึงมีระเบียบวิธีปฏิบัติ ชนิด
 ที่จะทำให้การงานนั้นไม่เป็นทุกข์ ถ้าเราทำด้วยจิตวุ่น ตาม
 ปกติชาวโลก ตามธรรมดาสามัญแล้วงานนั้นจะเป็นทุกข์ จะ
 ไม่รู้สึกสนุก เพราะจิตใจวุ่นนั้นเองงานนั้นจะไม่ได้ผลเต็มที่

เพราะฉะนั้น เราจึงมีอุบายวิธีที่จะเรียกว่า เคล็ด หรือ
 อะไรรึสุดแท้ สำหรับทำงานให้ไม่เป็นทุกข์ ให้ได้ผลเต็มที่
 และอันนี้เอง เป็นความมุ่งหมายของสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมะ”
 หรือ พระธรรม หรือพระพุทธรูปประสงค์

พระพุทธรูปองค์ตรัสรู้ขึ้นมาในโลกเพื่อช่วยสัตว์โลกแล้ว
 จะช่วยตรงไหน ก็ช่วยตรงที่ไม่ให้มีความทุกข์ ให้มีความ
 ทุกข์น้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้ และมีความมุ่งหมายที่จะช่วย
 ไม่ให้มีความทุกข์เลย เพราะฉะนั้นพุทธรูปจึงมีการศึกษา

และปฏิบัติ ต่างจากพวกที่ไม่เป็นพุทธบริษัท เป็นธรรมดา แม้แต่การงานก็ยังทำด้วย จิตอีกชนิดหนึ่งซึ่งไม่ใช่จิตของคนธรรมดาสามัญ ที่ไม่ได้รับการอบรมในทางธรรม อาตมาได้ให้หัวข้อว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง”

ที่นี้ ปัญหาเรื่องจิตว่างนี้ยังค้างคาอยู่มาก จะเป็นเพราะว่า พุทไม่ละเอียดชัดเจน หรือว่า เพราะผู้ฟังไม่อาจจะเข้าใจที่สุดแท้ มีความเห็นที่ขัดแย้ง เพราะความเข้าใจกันไม่ได้อยู่หลายอย่าง ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องวินิจฉัยกันถึงความหมายของคำว่า “จิตว่าง” อีกบ้างตามสมควร ในการบรรยาย^๕ จึงจะสามารถบรรยายหัวข้อที่สามได้ อาตมาจึงขอโอกาสในเบื้องต้น^๕ ทบทวนความเข้าใจ ที่เกี่ยวกับคำว่า “จิตว่าง”

อันที่แรก ขอให้ระลึกว่า คำว่า “ความว่าง” หรือ “จิตว่าง” นี้ เป็นเรื่องของบุคคลที่มีสติปัญญา พระพุทธเจ้าท่านสอนเรื่อง^๕นี้ โดยการตรัสรู้ของพระองค์ ตรัสรู้ถึงที่สุดแล้วก็สอนสัตว์ที่มีอุปนิสัยพอสมควร ที่เรียกว่า เนยฺยบุคคล คือคนที่พอจะเข้าใจได้ ดังนั้นทำให้เรานึกเลยไปถึงว่า:—

สิ่งที่เรียกว่า ศาสนา—ศาสนา ในโลกนี้ อย่างน้อยก็มีอยู่ด้วยกัน ๒ แบบ คือ ตรงกันข้ามกัน ศาสนาแบบหนึ่งอิงศรัทธา—คือความเชื่อ ฟังจากผู้อื่น และเชื่อตามผู้อื่น และอาศัยผู้อื่น เป็นที่พึ่ง อย่างนี้ก็อยู่ในโลกหลายศาสนาหรือหลายแบบ ส่วนศาสนาอีกแบบหนึ่งนั้น อิงปัญญา เชื่อตัวเอง เห็นด้วยตนเอง พุทธศาสนาอยู่ในพวกหลังนี้ ดังนั้นเรื่องความว่างในพุทธศาสนานี้เป็นเรื่องของปัญญา ไม่ใช่เป็นเรื่องของความเชื่อ

เมื่อพูดมาถึงเรื่องของศาสนาสองแบบ คือศาสนาที่อิงความเชื่อ กับศาสนาที่อิงปัญญาอย่างนี้แล้ว อาตมาก็จะถือโอกาสเลยไปพูดถึง อาการที่เชื่อตนเอง เห็นของตนเอง ทำของตนเอง และพึ่งตนเองนี้สักหน่อย เพื่อจะช่วยให้เข้าใจเรื่องความว่าง ดิฉัน และยังเฝ้าถึงอีกข้อหนึ่ง ซึ่งในการอภิปรายสองครั้งที่แล้วมา ไม่ได้ทำความเข้าใจกันกับอาจารย์คึกฤทธิ์ ฯ คือข้อ ที่อาจารย์คึกฤทธิ์ ฯ เสนอว่า ในพุทธศาสนานี้ ควรจะมีค็อกมา (Dogma) กันขึ้นเสียที

เรื่อง Dogma นี้ อาตมา รู้สึกว่า มีความเห็นตรงกันข้ามโดยประการทั้งปวงกับอาจารย์คึกฤทธิ์ ฯ เพราะฉะนั้น

จึงไม่เอื่อยถึง จึงไม่ได้แสดงความคิดเห็นเป็นการอธิบาย เพราะเห็นอยู่ว่า เข้าใจผิดอย่างตรงกันข้าม ไม่เหมือนกับเรื่องบางเรื่อง หรือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งเข้าใจตรงกันบ้าง หรือผิดกันบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ

สำหรับเรื่อง Dogma นี้ จะพูดถึงพอเป็นเครื่องช่วยความเข้าใจสำหรับท่านทั้งหลาย ให้ทราบว่าในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาอิงปัญญา^๕ นั้น สิ่งซึ่งเรียกว่า Dogma หรือ Dogmatic System นั้นไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องของศาสนาที่อิงปัญญา

เกี่ยวกับคำ ๆ นี้ จะเข้าใจได้ง่าย ในเมื่ออาตมาจะยกตัวอย่างว่า เมื่อ ๒๐ กว่าปีมาแล้ว อาตมาได้อ่านหนังสือข่าว ที่มีผู้สัมภาษณ์ฝรั่งชาวต่างประเทศที่เข้ามาถือพุทธศาสนา เขาถามฝรั่งนั้นว่า ทำไมจึงเปลี่ยนจากศาสนาเดิมมาถือพุทธศาสนา ฝรั่งคนนั้นตอบว่า เพราะเบื่อ Dogma เดิมที่ จึงได้ลาจากศาสนาเดิมมาสู่พุทธศาสนา

สิ่งที่เรียกว่า ด็อกมา (Dogma) นั้น ก็คือ มตตขององค์การที่ทรงอำนาจของศาสนานับบัญญัติขึ้น ให้ถือกันอย่างไม่ให้วิพากษ์วิจารณ์แต่ประการใด ให้เชื่อ ให้

ยอมรับด้วยอำนาจ หรือ Authority ของศาสนานั่น เขาเรียกว่า Settle opinion แปลว่า มติตายตัว และก็ตั้งไว้อย่างที่เรียกว่าผูกขาด

ขอให้นึกถึงคำว่า Dogma หรือ Dogmatic ในภาษาพุทธธรรมตาก็คงเหมือนกัน คือการพูดอย่างปิดปากคนอื่น อย่างที่เรียกว่า โอหัง (Arrogancy) คือว่าพูดได้ มีอำนาจพูดได้ข้างเดียว คนอื่นพูดไม่ได้ นี่แหละ Dogmatic นั้นถ้ามาว่าเป็นตอกมาทางศาสนา ก็คืออำนาจของโบสถ์นั้นบัญญัติอะไรไว้ตายตัวแล้ว ไม่ต้องวิพากษ์วิจารณ์

เพราะฉะนั้นลัทธิ Dogma นั้นได้แต่ในศาสนาที่อิงความเชื่อเป็นหลัก เชื่อผู้อื่น จะเป็นพระเป็นเจ้าหรืออะไรก็ตาม แล้วก็ต้องฟังผู้อื่น ซึ่งจะเป็นพระเป็นเจ้าหรืออะไรก็ตาม มีความเห็นของตัวเองไม่ได้ ต้องเห็นตามที่สอนไว้ และได้วางเป็นหลักไว้ให้เชื่อ

สำหรับพุทธศาสนาเป็นเรื่องของศาสนาที่อิงปัญญาอิงสติปัญญาของตัวเอง อย่างหลักเรื่อง กาลามสูตรเป็นต้นนั้นแหละ เป็นเครื่องห้ามกัน ไม่ให้มีสิ่งที่เรียกว่า Dogma ขึ้นมาได้ ในศาสนาประเภทที่เป็นศาสนาปัญญาแม้แต่พระ-

พุทธเจ้า ท่านก็ยังตรัสว่า อย่าเชื่อนัน ต้องฟังดูว่า พุทธ
อย่างไร มีเหตุผลอย่างไร เข้าใจ มองเห็นแล้วจึงเชื่อ กลายเป็น
เชื่อตัวผู้^๕นั่นเอง

สาวกของพระองค์ เช่น พระสารีบุตร ก็ยืนยันกับ
พระพุทธเจ้าอย่างนั้น ในที่เฉพาะพระพักตร์. พระพุทธเจ้า
ก็สารุอย่างยิ่ง ว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้อง ศาสนาที่อิงความเชื่อ
กับที่อิงปัญญา ต่างกันอยู่อย่างนี้ เพราะฉะนั้นเรื่องจิตว่างนี้
เป็นใจความแท้ของพุทธศาสนาจะทำได้ในรูปของค็อกมาไม่ได้
ท่านจะต้องไปคิดจนเห็น จนเข้าใจ จนใช้ประโยชน์ได้ด้วย
ตนเอง

เราต้องเตรียมตัว ที่จะเป็นพุทธบริษัทด้วยการใช้ปัญญา
ไม่ใช่ด้วยการใช้ความเชื่อ แม้ว่าในพุทธศาสนานี้จะมีคำว่า
ศรัทธา—คือความเชื่อ แต่คำว่า “ความเชื่อ” นั้นผิดกัน มี
ความหมายผิดกัน ความเชื่ออย่างหนึ่ง เชื่อตามที^๕ผู้สอนบัญญัติไว้
กล่าวไว้ อย่างที่กล่าวมาแล้วในศาสนาที่มี Dogma
ส่วนในพุทธศาสนานี้ ต้องเชื่อหลังจากปัญญา เมื่อได้ใช้
ปัญญาของตน พิจารณาไปโดยทั่วถึง เข้าใจแล้วจึงเชื่อ
เมื่อยังไม่เข้าใจ ไม่ต้องเชื่อ บัดทิ้งไว้ก่อน ทำความเข้าใจ

กันไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะเข้าใจ แล้วจึงเชื่อ เพราะฉะนั้น
สิ่งที่เรียกว่า “ศรัทธา” นี้ จึงต่างกันกับความเชื่อนิคที่เชื่อ
ทันที หรือเชื่อตามผู้อื่น

ส่วนข้อที่ พุทธบริษัทอุบาสกอุบาสิกาบางพวก เชื่อ
พระพุทธ เชื่อพระธรรม เชื่อพระสงฆ์ เชื่อกรรม เชื่ออะไร
ตายไปก่อน โดยไม่มีปัญญา นั้นมันเป็นการจำเป็นของ
บุคคลนั้น ไม่ใช่เป็นหลักของพุทธศาสนาเลย แม้แต่ประการใด
เขาไม่เข้าใจ แต่เขารักที่จะเชื่อ เขารักที่จะเกี่ยวข้องด้วย
เขาก็เชื่อ แต่ความเชื่อนั้นไม่สำเร็จประโยชน์อันใด บางที
กลับกลายเป็นกรงขังวิญญูณของบุคคลประเภทนั้น ให้ตาย
ค้ำอยู่เพียงเท่านั้น เพราะเขาไม่สามารถ จะทำให้เป็นไปใน
รูปของปัญญา ฉะนั้นจึงว่า ความเชื่อในพุทธศาสนานั้น
ไม่เหมือนกับความเชื่อในลัทธิฝ่ายที่เรียกกันว่า ศาสนาที่อิง
ความเชื่อ

ความเชื่อของพุทธบริษัทอยู่ในศาสนาที่อิงปัญญาเป็น
หลัก^๕ เราก็จะต้องใช้ปัญญา อย่าได้เชื่ออาตมา หรืออย่า
ได้เชื่อใคร ๆ หรือแม้แต่พระพุทธเจ้าเอง อาตมากล้าพูด
อย่างนี้ก็พูดตามพระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านจงเป็นอิสระใน

การที่จะคิด จะนึก จะพิจารณา จะเข้าใจ ในข้อปฏิบัติ
นั้น ๆ ,และมีหลักในการที่จะพึ่งตัวเองเสมอ

ที่เรียกว่า “พึ่งตัวเอง” นึกเหมือนกัน ยังพึ่งเข้าใจ
ผิดกันอยู่มาก ส่วนมากก็ได้ยินได้ฟังประโยคที่ว่า อุดดาหิ
อตุตโนนาโถ ตนเป็นที่พึ่งแก่ตน ซึ่งเป็นพุทธภาษิต
แต่คนก็ไม่เข้าใจ ยังร้องว่า “พึ่งพระพุทธเจ้า พึ่งพระธรรม
พึ่งพระสงฆ์” อยู่ นั่นก็เพราะไม่เข้าถึง พระพุทธพระ
ธรรม พระสงฆ์ จริง ๆ นั่นเอง ถ้าเข้าถึง พระพุทธพระ
ธรรม พระสงฆ์จริง หมายความว่า ตนเองได้ทำตนเองให้มี
จิตใจเหมือน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีจิตใจที่เป็น
พระพุทธพระธรรม พระสงฆ์—จิตใจนั้นก็เป็นที่พึ่งให้แก่นั่น
คือการเรียกว่า “พึ่งตน”

พระพุทธเจ้าท่านทรงเป็นผู้ชี้ทางให้เราพึ่งตน หนทาง
ที่ท่านชี้ขึ้นประเสริฐ ไม่มีใครเสมอเหมือน และท่านก็ทรง
บ๊อคออกไปว่า ไม่ใช่ให้พึ่งท่าน แต่ให้พึ่งตน นี่เราจะ
มองเห็นความประเสริฐที่สุดของพระพุทธเจ้า ที่ท่านไม่ต้อง
การอะไร ที่จะเอาบุญเอาคุณอะไรแก่พวกเรา ปล่อยให้
เป็นอิสระ ที่จะคิด จะวินิจฉัย จะวิพากษ์วิจารณ์แม้แต่พระ

พุทธเจ้าเอง แล้วก็มองเห็นจริงได้เท่าไร ก็เชื่อตนเอง
แล้วก็ทำเอง แล้วก็ได้ผลเอง แล้วก็เป็นที่พึงแก่ตนเอง

สำหรับเรื่องจิตว่างนี่ เป็นอันว่าปัดศรัทธาทิ้งออกไป
ได้เลย ไม่ต้องเชื่อ ท่านจงมีอิสระที่จะไม่เชื่อเป็นอันขาด
แต่ขอรับรอง ที่จะให้ วิจัยด้วยสติปัญญาให้ดีที่สุด ให้สุด
ความสามารถของท่าน ซึ่งอาตมาจะได้ซ่อมความเข้าใจเกี่ยว
กับคำ ๆ นี้ต่อไปตามสมควร ก่อนแต่ที่จะกล่าวถึงหมวด
ธรรม ที่จะพึงใช้ในการทำงานด้วยจิตว่าง ถ้าเรารู้เรื่องจิต
ว่างดี เราก็กทำงานด้วยจิตว่างได้

ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับ จิตว่าง หรือคำ ๆ นี้มีอยู่
หลาย ๆ แง่ หลาย ๆ มุม อาตมาจะประมวลเอามาเท่าที่เห็น
ว่าจำเป็น

ข้อแรก ก็คือ ความหมายของคำว่า “จิตว่าง” จิต
ว่างในที่นี้^๕ หมายถึงว่างจากกิเลส ว่างจากความรู้สึกว่า ตัว
“เรา หรือตัวกู ถ้ามันเคียดจืดก็เป็นตัวกู ถ้ามันเนือย ๆ ก็
เป็นตัวเรา คำว่า “ว่าง” มิได้หมายความว่าไม่มีจิต และไม่
ได้หมายความว่า จิตมิได้มีความรู้สึกอะไร ขึ้นชื่อว่า จิต
แล้ว ต้องมีความรู้ ต้องมีความรู้สึก เพราะธรรมชาติของ
จิตเป็นอย่างนั้นเอง ที่นี้ก็มิอยู่แต่ว่า จิตนี้จะรู้สึกว่างหรือรู้

สึกวุ่น ถ้าจิต^๕นี้รู้สึกว่างเราก็เรียกว่า “จิตว่าง” ถ้าจิต^๕นี้รู้สึกวุ่น เราก็เรียกว่า “จิตวุ่น” ถ้าว่าง หมายความว่า ว่างจากกิเลสจากความรู้สึกที่เป็นอุปาทาน ว่าตัวเรา หรือว่าของเรา ลองคิดดูว่า เมื่อจิต^๕นี้ว่างจากความรู้สึกว่า ตัวเรา ตัวเราก็ไม่มี มีแต่จิตล้วน จริงหรือไม่จริง ก็ลองเฝ้าสังเกตดูเอง

เมื่อจิตว่างจากความรู้สึกที่เป็น Concept ว่า “ตัวเรา” สิ่งที่เราเรียกว่า “ตัวเรา” ซึ่งเป็นมายานี้^๕ ก็ไม่มี ก็เหลืออยู่แต่จิต^๕นั้น จึงเรียกว่า จิตว่าง—คือว่างจากตัวเรา เมื่อใดมีตัวเราขึ้นมา เมื่อนั้นเรียกว่าจิตบวกลูกอยู่กับความรู้สึกว่า “ตัวเรา” คือมีตัวเรา ฉะนั้นจิต^๕นั้นไม่ว่าง และวุ่นด้วย ในข้อ^๕ขอให้จำเพียงสั้น ๆ ไว้ก่อนว่า “ที่ว่างนั้น ว่างจากกิเลส ที่เป็นเหตุให้เกิดความรู้สึก อันเป็นมายา ว่าตัวเรา “ว่าของเรา” ในขณะใด เราไม่มีความรู้สึกเป็นตัวเราเป็นของเรา ตัวอย่างเช่น ขณะที่ท่านกำลังนั่งอยู่ที่นี่ แม้แต่จะมีความคิดไปทางไหน เกิดปัญญาอย่างไร ก็ไม่ได้เกิดความรู้สึกไปในทางเป็นตัวเรา อย่างนี้เรียกว่า ท่าน^๕ทั้งหลายกำลังมีจิตว่างจากตัวเรา ต่อเมื่อใดได้มีอะไรมากระทบ เกิดความรู้สึกไปในทางกิเลส ตัณหา อุปาทาน เป็นตัวเราเป็นของเรา

เป็นเรื่องได้ เป็นเรื่องเสีย เป็นเรื่องรักโกรธเกลียด กลัวอะไรทำนองนั้นแล้ว จึงจะเรียกว่า จิตประกอบอยู่ด้วยอุปาทานที่เรียกว่า ตัวเรา อย่างนี้เรียกว่า จิตไม่ว่าง เพราะจิตมีตัวเรา ในขณะที่จิตว่าง แม้ว่าง ตามธรรมชาติปราศจากความรู้สึกว่า ตัวเรา อาตมาก็เรียกว่า “ว่าง” นี้แหละ เมื่อจิตว่างจากความรู้สึกว่าตัวเรา สิ่งนี้เรียกว่า “ตัวเรา” ก็ไม่มีมีแต่จิตล้วน ๆ ประกอบอยู่ด้วยความรู้สึกอะไรก็ได้ ตามประสาของจิต ขอแต่อย่ามีตัวเราก็ก็นั่น

ปัญหาถัดไปก็ว่า ทำไมจึงใช้คำว่า “จิตว่าง” ซึ่งฟังดูก็แปลกประหลาด แต่ที่จริงคำนี้ไม่แปลกประหลาด มีหลักมีเกณฑ์อยู่ในพระคัมภีร์ หรือในคำสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านได้ทรงสอนเรื่องความว่างนั้นมากมาย ในพระไตรปิฎก ไปเปิดดูเองก็แล้วกัน

เมื่อใด จิตมีความว่างเป็นอารมณ์ หรือมีสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งจิตไม่ได้ผูก จิตไม่ได้ยึดถือสิ่งนั้น ว่าเป็นตัวตนของตนแล้ว ก็เรียกว่า จิตมีสิ่งซึ่งว่างจากตัวตนเป็นอารมณ์ จิตอย่างนี้ไม่สะดวกที่จะเรียกเป็นอย่างอื่น นอกจากจะเรียกว่าจิตว่าง ไม่มีคำไหนดีกว่า ที่จะเรียกสั้น ๆ ง่าย ๆ ว่า

“จิตว่าง” เพื่อฟังก์กันสะดวก ไม่มีเหตุผลอื่นดีกว่า ที่จะไป
 เรียกอย่างอื่น ท่านลองคิดดูว่า คำไหนที่จะเหมาะสำหรับ
 เรียกจิตที่กำลังไม่มีตัว ไม่มีของตัว จิตที่กำลังไม่มีความรู้
 สึกว่า เป็นตัว ไม่มีความรู้สึกว่าเป็น ของของตัว จะเอา
 คำไหน คำพูดคำไหน มาเรียกจิตชนิดนี้ ให้ดีไปกว่า คำว่า
 จิตว่าง อาตมาให้ความคิด ให้ความเป็นอิสระทางความคิด
 แก่ท่านทั้งหลาย ที่จะไปคิดดูเอาเองว่า จะมีคำไหนที่
 เหมาะกว่า คำว่า จิตว่าง ที่จะเอามาใช้เรียกจิต ในขณะที่
 ไม่มีความรู้สึกว่า เป็นตัว หรือว่า อะไรเป็นของของตัว
 เพราะฉะนั้นอาตมาจึงได้ใช้คำ ๆ นี้เพื่อประหยัดเวลาของ
 พวกเรา ในการที่จะเข้าใจ เพื่อใช้พูดให้เข้าใจได้ง่าย เข้าใจได้
 เร็วแต่อาจจะเนื่องจากเป็นคำใหม่ สร้างความตื่นตันให้แก่
 ท่านทั้งหลายเกินไป ก็เลยยังเข้าใจไม่ได้ นั่นก็เป็นอีกเรื่อง
 หนึ่ง แต่เท่าที่อาตมาได้พยายามใคร่ครวญอย่างยิ่งแล้วเห็น
 ว่าเรียกอย่างนี้ ถูก ตรง ทั้งโดยคำพูด—คือพยัญชนะ และ
 ทั้งโดยความหมาย—คืออรรถ โดยตัวหนังสือก็ตรงตามเรื่อง
 โดยความหมายก็ตรงตามเรื่อง เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่า
 “จิตว่าง” หรือใช้คำ ๆ นี้เรียกจิตชนิดนี้

เรื่องถัดไป เรื่องที่มาของเรื่องความว่างหรือจิตว่าง นี่
 นี้แทบจะไม่มีปัญหาอะไร อาตมาก็ได้เคยบอกหลายหนแล้ว
 แต่บางท่านอาจจะไม่สนใจ ดังนั้นจึงต้องนำมากล่าวใหม่คือ

ข้อที่บุคคลเป็นฆราวาสกลุ่มหนึ่ง ไปเฝ้าพระพุทธ-
 องค์ แล้วทูลแก่พระพุทธรองค์ว่า “ขอพระองค์จงแสดง
 ธรรมซึ่งเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกข้าพเจ้าทั้งหลายตลอด
 กาลนาน พวกข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นฆราวาสครองเรือนแ-
 ล้วอยู่ด้วยบุตรภรรยา ลับไล่กระแจะของหอม ขอพระองค์
 จงแสดงสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ข้าพระองค์ตลอด
 กาลนาน

พระพุทธรองค์ทรงแสดงเรื่อง “สุญญตา” โดยหัวข้อที่สุด
 เป็นใจความว่า

เย เท สุตตุนตา	—	สูตรทั้งหลายเหล่าใด
ตถาคตภาสิตา	—	อันเป็นคำที่ตถาคตได้ภาสิตไว้
คมภีรา	—	ลึกซึ้ง
คมภีรุตตา	—	มีอรรถอันลึกซึ้ง
โลกุตตรา	—	อยู่นเหนือโลก
สุญญตปปฏิสงขตคา	—	ประกอบอยู่ด้วยความว่าง
- นี้แหละ ตามตัวบาลีเป็นอย่างนี้

โดยใจความ ก็คือว่า ให้ขรรษาเสล่านั้นสนใจในคำสอน ที่พระองค์ ได้ทรงบัญญัติไว้เอง ที่กล่าวถึงเรื่องเหนือโลก หรือสูงขึ้นไปกว่าโลก อันเป็นเรื่องลึกซึ้ง และมีเนื้อความ มีอรรถอันลึกซึ้ง ประกอบเฉพาะอยู่ด้วยเรื่องความว่าง และขยายความออกไปอีก พระองค์ทรงขยายความว่า ข้อความที่มีกล่าวกันต่อไปในโอกาสหลังคือ วิจิตไฟเราะด้วยตัวอักษร ชวนให้ฟังนั้น ล้วนแต่ไม่ประกอบด้วย สุนฺณตา—คือความว่าง แต่ว่าคนจะชอบเรื่องชนิดนั้นกันมากจนทุกที และเรื่อง ชนิดนั้น ไม่ใช่เรื่องที่ ตถาคตกล่าว

พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ถ้าเป็นคำกล่าวของพระองค์ จะต้องกล่าวถึงเรื่อง สุนฺณตา—คือความว่าง ถ้าเป็นเรื่องคนอื่นกล่าว เขากล่าวกันอย่างตามใจชอบ ตามที่จะรู้ สึกว่า ไฟเราะ สนุกสนาน หรือว่า มีรสมีชาติในทางใช้ความคิด เป็นนักปราชญ์ หรืออะไรก็ตาม แล้วเขาก็ไม่กล่าวเรื่อง สุนฺณตา ว่า อันนั้นแหละเป็นสิ่งที่ เป็นประโยชน์ เกอกุล แก่ท่านทั้งหลายตลอดกาลนาน คือเรื่องสุนฺณตานั้น เป็นเรื่องที่ เป็นประโยชน์ แก่ขรรษาเสล่านั้น ตลอดกาลนาน

นี้ไม่ควรจะเป็นปัญหาอีกแล้ว เพราะคำถามก็ได้ถามตรง ๆ คำตรัสของพระพุทธองค์ก็ได้ตรัสตรง ๆ แก่คนที่เป็นฆราวาส เพราะฉะนั้นไม่ควรจะเข้าใจไปว่า เรื่องสัพพัญญุตานี้ไม่ใช่เรื่องของฆราวาส เป็นเรื่องของนักบวชชั้นสูงหรืออะไร ทำนองนั้นซึ่งเป็นความเข้าใจผิด

เรื่องสัพพัญญูตา ความว่าง นั้นมีใจความหรือมีเนื้อความ มีความหมายกว้าง ใช้ได้แก่คนทุกคนทุกระดับ แม้ที่เป็นฆราวาส เพราะเหตุใด จึงเป็นอย่างนั้น คำตอบง่ายนิดเดียว เพราะว่าเรื่องอื่นไม่ดับทุกข์ นอกจากเรื่องสัพพัญญูตาแล้ว ไม่เป็นเรื่องดับทุกข์ และไม่ใช้เป็นเรื่องที่พระตถาคตกล่าว และไม่ใช้เป็นเรื่องที่ชวนให้ชื่นเห็นโลก แต่เป็นเรื่องที่ชวนให้จมอยู่ในโลก

ฆราวาสก็จมอยู่ในโลก พอแล้ว ฉะนั้นเมื่อฆราวาสต้องการอะไรที่สักควรจะเป็เรื่องราวที่ถอนตนขึ้นมา จากความจมอยู่ในโลก เพราะเหตุฉะนั้นเอง พระพุทธองค์จึงได้ตรัสเรื่องสัพพัญญูตา แม้แก่ฆราวาสที่ครองเรือน แออัดอยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูบไล้ของหอมอย่างนี้เป็นต้น นี่เรียกว่าเป็นที่มาของเรื่องความว่างโดยตรง

สำหรับหลักทั่ว ๆ ไป จะเป็นหลักข้อไหนก็ได้ซึ่งแสดงถึงสิ่งที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ว้างจากตัวตน ว้างจากความเป็นของของตนหรือของใคร เช่นประโยคว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา หรือประโยคว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรจะไปยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตนของตน

นี่คือการแสดงให้เห็นทราบ ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าอะไรหมด เป็นสิ่งที่ไม่ควรไปยึดถือ ว่าเป็นตัว เป็นตน หรือเป็นของตน เพราะมันว่างนั่นเอง แม้แต่ตัว ความว่างนั้นเองก็ไม่ควรจะถูกยึดถือว่าเป็นตัว เป็นตน ของใคร หรือของความว่าง นั้นเอง เป็นอันว่า สิ่งที่เราเรียกว่า ความว่างนี้คือ ธรรมชาติที่แท้จริง หรือ สภาพที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง

เราควรจะสนใจ จนรู้จักสิ่งทั้งปวง ให้ถูกต้องตามที่เป็นความจริง เราจึงจะทำอะไรถูกต้องกับสิ่งทั้งปวง ถ้าเราเข้าใจสิ่งทั้งปวงผิด เราจะไปจัด ไปทำ เกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวงให้ถูกต้องได้อย่างไร

นี้ใจความสำคัญของสิ่งที่ปวงที่พาดพิงถึง มนุษย์ พาดพิงถึงความสุข ความทุกข์ ของมนุษย์ก็คือสภาพที่สิ่งที่ปวงเป็นของว่างจากตัวตน ที่ควรรียึดถือ ควรรียึดมั่น ถือมั่น หรือความสำคัญมั่นหมายว่า ตัวเราหรือว่าของเรา

พูดให้ชัดลงไปว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทุกสิ่งไม่ว่าอะไรหมด ว่างจากความหมายแห่งความเป็นตัวตนหรือเป็นของของตน เคี้ยวคนธรรมดาสามัญทั่วไป คอยเพ่งเล็งหรือจ้องจับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ส่วนหนึ่งอยู่เสมอ ที่จะเอาเป็นตัวตนเป็นของของตน ดังนั้นจึงถือว่า ยังไม่เข้าใจสิ่งที่ปวงตามที่เป็นอย่างจริง แต่ด้วยเหตุนี้แหละ จึงมีความทุกข์อยู่บ่อย ๆ

ถ้าเราจะเข้าใจสิ่งที่ปวงได้ให้ เราต้องศึกษากันในส่วนก่อนคือส่วนที่ว่า สิ่งทั้งปวงว่างจากตัวตน ว่างจากของของตน ไม่ควรไปทำความสำคัญมั่นหมายในสิ่งใดว่าเป็นตัวตนหรือเป็นของของตน แล้วเราก็จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับกระทำ ไปจัดไปทำ ต่อสิ่งนั้น ๆ โดยเหมาะสมกับที่สิ่งนั้น ๆ ในฐานะที่มันเป็นสิ่งที่ว่างจากตัวตน เราจึงชนะ เราจึงชนะหมายความว่าเราไม่มีความทุกข์เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น ๆ นี้เรียกว่าเราชนะสิ่งที่ปวงด้วยวิชาความรู้เรื่องความ

ว่างหรือสูญญตา^๕นี้เรียกว่าเรื่อง ความว่างนี้เป็นเรื่องที่มีหลัก-
ฐานที่มาซึ่งเป็นพระพุทธานุสสติโดยตรง ทรงระบุไว้ว่า เหมาะ
สำหรับฆราวาสอย่างนี้^๕

อยากรู้เรื่องนี้ด้วยตนเอง ก็ไปเปิดดูได้ใน สังยุต-
ตนิกาย คือพระไตรปิฎกส่วนที่เป็น สุตตันตปิฎก และภาค
ที่เรียกว่า สังยุตตนิกายมหาวารวรรค

ข้อต่อไป ที่เราเข้าใจผิดกัน จนเข้าใจเรื่องนี้ไม่ได้
ก็คือว่า พุทธบริษัทในประเทศไทยเรา ซึ่งเป็นประเทศที่
ถือกันว่าเจริญรุ่งเรืองโดยพระพุทธศาสนา แต่พุทธบริษัท
ส่วนมากเข้าใจอะไรบางอย่าง ไม่ตรงตามความจริงของพระ
พุทธวจนะ หรือของบางหลักธรรม ก็มี เช่นเข้าใจไปว่า จิต^๕
มีกิเลสเป็นพื้นฐาน จิต^๕นี้มีความรู้สึกเป็นกิเลส เป็นตัวกู
เป็นของกูอยู่เป็นพื้นฐาน ตลอดทุกกลมหายใจเข้าออก เรียก
ว่ากิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน แล้วเราเข้าไปแกะมัน ไปเขี่ยมัน
ไปคุ้ยมัน ไปเปลี่ยนมันทีละเล็กละน้อยแล้วก็ว่างจากกิเลส^๕
นั้น เป็นครั้ง ๆ คราว ๆ นิด ๆ หน่อย ๆ

ความเข้าใจอย่างนี้ถูกหรือผิด ท่านลองสังเกตจิตดู อาต
มาบอกว่าจิตของคนเรานี้มีความว่าง(ปราศจากกิเลส)อยู่เป็นพ

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
ฐาน กิเลส^๕นั้นพึงมีมาเป็นคราว ๆ และเป็นอยู่ชั่วเล็กน้อย
เป็นคราว ๆ

ขอให้เราลองคิดดู พิจารณา ดู สังเกตดู ด้วยตัวเรา
เองเป็นประมาณว่า จิตของเรา^๕อยู่เป็นพื้นฐาน หรือว่า
วุ่นด้วยกิเลส อยู่เป็นพื้นฐาน ถ้าเอาพระพุทธรูป^๕มาเป็น
หลักมันก็ง่ายนิดเดียว แต่เดี๋ยวจะหาว่าเกณฑ์ให้เชื่อ บังคับ
ให้เชื่อ หรือจะเกิด Dogma อะไรขึ้นมาอย่างนี้ ไม่จำเป็น
แต่พระพุทธรูป^๕ก็มีอยู่ว่า

ปฏสสร^๕มิตํ ภิกขเว จิตตํ — คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย
จิต^๕นี้ประภัสสร

อาคนตุเกหิ อุปกิเลเสหิ อุปกิลิตถํ — แปลว่าจิต^๕
หมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่เป็นอาคันตุกะเข้ามา

นี่ตามตัวหนังสือว่าอย่างนั้นว่า จิต^๕นี้มีธรรมชาติเป็น
ประภัสสร คำว่าประภัสสร คือใสกระจ่าง มีรัศมีรอบตัวไม่
มีเศร้าหมอง ไม่มีกิเลส แต่เมื่อใดกิเลสจร เข้าเป็นแขก
เป็นอาคันตุกะเข้ามา เมื่อนั้นก็เศร้าหมองไปในขณะหนึ่ง
อย่าง^๕นี้จริงหรือไม่ เป็นจริงตามพุทธรูป^๕นี้หรือไม่ ท่าน
ลองไปเผ้าสังเกตจิตใจของท่านดูเอง แล้วท่านก็ตัดสินใจ
เอาเอง

อาตมาเห็นว่า นี่เป็นหลักพื้นฐาน ที่จะทำให้เข้าใจ เรื่องต่าง ๆ ได้หรือไม่ได้ เพราะว่า ถ้าเราถือเสียว่า จิตมี กิเลส มีความวุ่น เป็นพื้นฐานแล้ว เรื่องมันก็ต้องแปลก กันกับที่จะถือว่า “จิตมีความว่างอยู่เป็นพื้นฐาน”

เพราะว่า เมื่อจิตมีความว่างอยู่เป็นพื้นฐานแล้ว เราไม่ ต้องทำอะไรมาก เราเพียงแต่มีสติระวัง อย่าให้แขกขึ้นมา บนเรือนของเรา หรือว่า ถ้าแขกมา เราจะต้องต้อนรับ อย่างที่ไม่ใช่ให้มาทำความเศร้าหมองให้แก่เรา

แต่ถ้าถือเสียว่าจิตมีกิเลส อยู่เป็นพื้นฐาน หรือว่า เป็นตัวกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน ต้องไปเกาะ ต้องไปกด ต้องไป กวาด ต้องไปล้างอะไรเป็นการใหญ่ จึงจะสะอาดขึ้นมาสักนิด หนึ่ง วันหนึ่งก็ทำให้สะอาดสักครั้งหนึ่งได้โดยยาก อย่างนี้ แล้ว ก็กลายเป็นว่ามีเรื่องมาก มีภาระมาก มีหน้าที่มาก มีความยากลำบากมาก เหมือนกับที่ทอดลอยอยู่ทั่ว ๆ ไป

นี่เพียงแต่หลักพื้นฐาน มันก็มีความสำคัญ อย่างนี้ เสียแล้ว ฉะนั้นเราจะต้อง ขำระสะสางความเข้าใจพื้นฐาน หรือหลักพื้นฐานอย่างนี้กันเสียก่อน

ลองคิดดูให้ดีๆ ถ้าจิตนั้น คือเศร้าหมองอยู่ด้วยกิเลส เป็นความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความอะไรต่างๆ อยู่เป็นประจำ เป็นความวุ่นเป็นพื้นฐานแล้ว พวกเราก็คงไม่ได้มีชีวิตรอดมาจนถึงวันนี้ หรือมานั่งอยู่ที่นี้ได้ เราจะต้องเป็นโรคเส้นประสาท เราจะต้องวิกลจริต เราจะต้องตาย เพราะฉะนั้นจึงชอบใจความว่าง ชอบใจความว่างอย่างยิ่ง ซึ่งมีอยู่เป็นพื้นฐาน ซึ่งทำให้มีระยะเวลายาวพอ ที่เป็นความดำรงอยู่ได้ของจิตที่ทำให้เราไม่ต้องเป็นโรควิกลจริตหรือตาย ฉะนั้นจึงต้องชอบใจความว่างที่ทำให้เรารอดชีวิตอยู่ได้และมานั่งฟังกันอยู่ที่นี้ได้ ท่านทั้งหลายลองไปคิดดู

สิ่งที่จะต้องทราบต่อไป ที่เป็นหลักพื้นฐาน ก็คือว่า เมื่อจิตมีธรรมชาติประภัสสร อย่างนี้แล้ว มันหมายความว่าอย่างไรประภัสสรหมายความว่า มี รัศมีรอบตัว ไสกระจาง อย่างนี้ก็แปลว่า จิตที่ยังไม่ถูกกิเลสเป็นอาคันตุกะเข้ามาครอบงำนั้น จิตนั้นเป็นประภัสสร จิตนั้นสมบูรณ์อยู่ด้วยความหมายของคำว่า จิตหรือของคำว่า มโน มโนธาตุ จิตตธาตุ วิญญาณธาตุ ฐ-า-ตุ ซึ่งแปลว่าธาตุ

ความหมายของคำว่าจิต คำว่ามโน อะไรเหล่านี้ ใน
ฐานะที่เป็นธาตุ ชนิดหนึ่ง ก็คือมีคุณสมบัติ รู้ รู้ รู้ ได้
อยู่ในตัวเอง แต่เมื่อใดมันเสียคุณสมบัติแท้ของมัน มันจึง
ไม่รู้ เช่นอวิชชาครอบงำ มันก็สูญเสียคุณสมบัติ เป็นรู้
ผิด หรือไม่รู้ ถ้ามันมีความเป็นอิสระ เป็นประภัสสร
มันมีส่วนที่จะรู้ และวิวัฒนาการขึ้นไปตามลำดับจนรู้ถึงที่สุด

เพราะฉะนั้น เราจึงมองเห็นได้ โดยไม่ต้องเชื่อคน
อื่นว่า “ในขณะที่จิตเราร่าง โปร่ง แจ่มใสไม่มีกิเลสรบกวน
นั้น เป็นจิตที่สมบูรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นจิตที่
สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอยู่ด้วยปัญญา สมบูรณ์อยู่ด้วยปกติภาวะ
หรือปกติภาพของมันเอง เมื่อจิตนี้อยู่ในปกติภาพของมัน
เองแล้ว ก็สมบูรณ์อยู่ด้วยสติปัญญาสมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ

ท่านลองไปเปรียบเทียบดูว่าเวลาที่เรามีจิตว่าง โปร่ง
มีปัญญาอย่างไร มีสัมปชัญญะอย่างไร พอจิตเรารุ่นวาย
เราสูญเสียสัมปชัญญะ สูญเสียปัญญาอย่างไร ฉะนั้นจิต
ว่าง กับจิตวุ่นนี้ มันจะเหมือนกันได้อย่างไร มันจะต้อง
ต่างกันโดยตรงกันข้ามเสมอ

จิตที่แท้จริง ที่ควรแก่นามว่า จิต นั้น ต้องว่าง คือจิตที่เป็นประภัสสร แต่พออากันตุกะ คือกิเลสเข้ามาครอบงำเสียแล้ว สัญเสียการเป็นจิตแล้ว เราก็ไม่ควรจะเรียกว่าจิต มันเป็นเพียงของที่กำลังปรุงแต่ง กระวนกระวาย กระสับกระส่าย อย่างไม่อย่างหนึ่งเท่านั้น ถ้าเรียกว่าจิต ก็ต้องเรียกว่า จิตวุ่น ผิดไปจากสภาพเดิม เหมือนน้ำที่ลมเป่าให้เป็นคลื่น อยู่ในรูปของคลื่นเสียแล้ว ไม่ใช่ น้ำที่สงบเรียบ จิตว่างก็คืออยู่ในปกติเดิม ว่าง สงบ เรียบ ไม่ทุกข์ มีสติปัญญาเต็มที พวกที่เขาถือหลักอย่างนี้อย่างรุนแรงเขาก็พูดเสียง่าย ๆ ว่า

จิตคือความว่าง—ความว่างคือจิต

ความว่างคือพุทธะ—พุทธะคือความว่าง เหล่านี้เป็นอันเดียวกันหมด หมายความว่า เมื่อจิตมีความว่างเป็นอารมณ์^๕ย่อมเป็นพุทธะ คืออะไรได้อยู่ที่นั่น ฉะนั้น ความว่างกับพุทธะจึงเป็นอันเดียวกัน และเมื่อจิตแท้ คือขณะที่มันว่าง อยู่ความว่างนั้นก็คือจิต จิตก็คือความว่าง และขณะที่จิตว่างนั้นอยู่ในธรรมชาติเดิมของมัน ประกอบอยู่ด้วย ธรรม ตรงตามความหมาย ฉะนั้น จึงว่า

ความว่าง คือธรรมะ—ธรรมะก็คือความว่าง

ความว่างก็คือจิต—จิตคือความว่าง เป็นเรื่องเกี่ยว
กันหมด

แต่อาตมาไม่ได้แนะนำให้เชื่อหรือให้ยึดถือหลักเกณฑ์
เหล่านั้น โดยที่ไม่ได้พิจารณาดูให้ถี่เสียก่อน และทั้งเป็น
กฎเกณฑ์หรือ หลัก ที่อยู่ในฝ่ายมหายาน คือพุทธศาสนา
อย่างมหายาน เราไม่จำเป็นที่จะต้องรับเอามาทันที แต่เรา
จะพิจารณาดูว่า มันเกี่ยวข้องกับมนุษย์อย่างไร และเกี่ยว
ข้องกับหลักพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอย่างไร เมื่อเอารวมๆ
กันแล้ว เป็น ๓ ฝ่าย คือเราด้วย พระพุทธศาสนาอย่าง
เถรวาทด้วย พระพุทธศาสนาอย่างมหายานด้วย แล้วเรา
ควรจะได้หลักเกณฑ์อย่างไร จึงจะช่วยตัวเองได้ ในการ
ที่จะไม่ต้องเป็นทุกข์

เฉพาะในที่นี้ อาตมาอยากจะขอให้พิจารณาส่วน
สำคัญในข้อที่ว่า ขณะที่จิตว่าง นั้น จิตสมบุรณ์ด้วยสติ
สัมปชัญญะ สมบุรณ์อยู่ด้วยปัญญา และ อยู่ในปกติภาวะ
ของมัน ในขณะที่จิตว่างนั้น สุนฺณเสีย สติสัมปชัญญะ สุนฺณ
เสียปัญญา ไม่อยู่ในปกติภาพของมัน

ทั้งนั้น จิตว่าง ก็คือ จิตที่ไม่ถูกกิเลสครอบงำ และอยู่ด้วยปกติภาพเดิมของมัน คือสติปัญญา ส่วนจิตวุ่น นั้นคือจิตที่ถูกกิเลสครอบงำ สูญเสียปกติภาพเดิมแล้ว ปราศจากสติปัญญา ปราศจากสติสัมปชัญญะโดยสิ้นเชิง

เมื่อท่านเปรียบเทียบกันดู จนรู้จักจิตว่างเป็นอย่างไร ในลักษณะเช่นนี้แล้ว เข้าใจว่า ท่านทั้งหลายคงจะไม่มี ความขลาด ความกลัว ต่อจิตว่าง เหมือนคนบางคน ซึ่ง กลัวคำว่า “จิตว่าง” นี้ อย่างกลัวผี กลัวเสือ กลัวอะไร ทำนองนั้น เพราะเขาไม่เข้าใจ จึงมองเห็นเป็นสิ่งที่น่า กลัว เพราะว่าเขามีตัวตน หรือความคิดเห็น เป็นไปใน ทางตัวตนมากเกินไป จนได้ยินคำว่าว่างแล้วก็สะดุ้ง

ข้อนี้เปรียบกันได้กับพวกพรหม ที่พระพุทธเจ้าท่าน ตรัสว่า “พวกพรหม พอได้ยินคำว่า ละเสียซึ่งสัkkายะ แล้วสะดุ้ง กลัว เหมือนกับความตายมาถึง” เพราะว่า พวกพรหม มี สัkkายะ จัด คือมีตัวตนจัด เพราะฉะนั้น เป็นตัวตนที่บริสุทธิ์ มีความสุขที่สุด พอได้ยินคำว่า จงละเสียซึ่งสัkkายะเท่านั้น ก็รู้สึกเหมือนจะถูกฆ่าให้ตาย

คนบางคน พอได้ยินคำว่า “จิตว่าง” หรือ “ความว่าง” ก็รู้สึกว่เหมือนจะถูกฆ่าให้ตาย เพราะไม่มีอะไรที่จะเป็นตัวตน หรือเป็นของของตน แต่ถ้าไม่ทำความเข้าใจกัน ให้เห็นชัดว่า “จิตว่างมีลักษณะอย่างไร” เขาจะไม่กลัว และเขาจะรู้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า จิตว่างนี้ จำเป็นเสียแล้ว จำเป็นที่เราจะต้องรักษาให้คง อยู่ในสภาพว่าง ตลอดเวลา อย่าให้วุ่นขึ้นมาได้ แล้วเราก็สามารถทำสิ่งต่าง ๆ ได้ และเราจะไม่มีความทุกข์เลย จะมีชีวิตเป็นอยู่โดยไม่ต้องมีความทุกข์เลย และกำลังมีสติปัญญาอย่างยิ่งที่จะทำความก้าวหน้าต่อไป ดังนั้น จึงไม่กลัวความว่าง และไม่เห็นว่าความว่างเป็นเรื่องที่น่ารังเกียจ เพราะว่า ความว่างเป็นเรื่องความจริงอย่างยิ่ง

ที่นี้ ลองคิดกันดู ถึงข้อแย้ง ที่มีคนเอามาใหญ่ หรือบอกให้ทราบว่า มีการแย้ง เช่นแย้งว่า “จิตว่างนี้เป็นสิ่งที่มีไม่ได้” เพราะว่า จิตต้องมีอารมณ์เสมอ จะว่างจากอารมณ์ไม่ได้” ข้อแย้งนี้ เป็นข้อแย้งของคนที่มีกิธรรมเข้าตาเกินไป จนตาฟาง เราไม่ได้อธิบายว่า จิตว่างนี้ไม่มี

อารมณ์ จิตว่างนั้นก็ยังมีอารมณ์ อย่างน้อยที่สุดก็มีภาวะแห่ง
ความว่างนั้นเองเป็นอารมณ์ เช่น พระอรหันต์ก็มีภาวะแห่ง
ความว่างเป็นอารมณ์

หรือว่า คนเราตามธรรมดาเรามีอารมณ์อยู่ในขณะ
ไหน ถ้าจิตไม่ได้ยึดถืออารมณ์นั้นโดยความเป็นตัวตนหรือ
เป็นของของตนแล้ว ก็เรียกว่ามีความว่างเป็นอารมณ์ได้
เหมือนกัน แต่ถ้าไปยึดถือในอารมณ์นั้นว่าเป็นตัวตนหรือ
ของตนโดยอุปาทานอย่างหนึ่งแล้ว อย่างนี้เรียกว่ามีอารมณ์
ชนิดที่เป็นความวุ่น

เราตามปกติ ถ้าไม่ยึดถือในอารมณ์ใด แม้จะกำหนด
อารมณ์นั้นอยู่ก็เรียกว่า ยังเป็นอารมณ์ที่ว่างจากตัวตนจาก
ความยึดถือ จิตนี้ก็ยังว่างจากของของตนจิตมีสิ่งที่ไม่
ถูกยึดมั่นด้วยอุปาทานเป็นอารมณ์แล้ว เป็นใช้ได้แม้จะมี
รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอะไรเป็นอารมณ์ก็ตาม
ถ้าไม่ยึดถือสิ่งนั้นโดยความเป็นตัวตนแล้ว ก็เรียกว่า
ยังมีสิ่งที่ว่างจากความยึดถือเป็นอารมณ์ เรียกสั้น ๆ ว่า
มีความว่างนั้นแหละเป็นอารมณ์

นี่ก็เป็นอันว่าทำความเข้าใจกันเสียใหม่ ว่าไม่ได้กล่าว
ว่า จิตว่างนั้นไม่มีอารมณ์ จิตจะต้องมีอารมณ์นั้นเป็น

ธรรมดา ถ้าเป็นจิตว่าง ก็มีความว่างหรืออารมณ์ที่ว่างจาก
ความยึดติดนั้นแหละเป็นอารมณ์

บางคนแย้งว่า ‘ทฤษฎีจิตว่าง หรือการปฏิบัติ
เรื่องจิตว่างนี้ไม่ใช่ข้อปฏิบัติของชาวเมือง ชาวบ้านร้าน
ตลาด อย่างนี้ขอตอบว่าทฤษฎีหรือการปฏิบัติเรื่องจิตว่าง
นี้ ยิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับชาวบ้าน ร้านตลาด เพราะว่าชาว
บ้าน ร้านตลาดนั้นร้อน ร้อนกว่าพวกนักบวช ร้อนกว่าพวก
ที่อยู่ป่าในดง ใครที่ร้อนมาก คนนั้นควรจะได้รับของ
เย็นมาแก้โดยเร็ว ดังนั้นแหละ พระพุทธเจ้าท่านจึงตรัส
ถึง สุนฺดริยา แก่พระวาสกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งไปทูลถาม ว่าให้
ใช้สุนฺดริยาเป็น หลักปฏิบัติ สำหรับเป็น ประโยชน์แก่กุล
แก่ท่านทั้งหลายตลอดกาลนาน เมื่อชาวบ้านชาวเมืองเป็น
ผู้ที่ร้อนมาก กรรมกรทั้งหลายเป็นผู้ที่มีความทุกข์ร้อนมาก
เขาก็ต้องศึกษาสิ่งที่จะช่วยขจัดความร้อนนั้นออกไป นี่ก็คือ
ความมุ่งหมายของคำว่า “จิตว่าง” โดยแท้จริง คือมุ่งหมาย
จะใช้เป็นเครื่องดับร้อนของคนที่กำลังร้อน

ที่นี้ ที่แย้งว่า “ความว่างหรือจิตว่างนี้เป็นเรื่องของพระ-
อรหันต์ จะเป็นเรื่องของปุถุชนมีกิเลสไม่ได้ เพราะว่าพระ

อรหันต์เป็นผู้ที่ว่างจากอุปาทาน ส่วนปุถุชนต้องมีอุปาทาน
 ว่างไม่ได้” นี่ก็เป็นความเข้าใจผิดอย่างเดียวกับที่กล่าวมา
 แล้วว่า คือต้องเข้าใจเสียให้ถูกว่า สิ่งที่เราเรียกว่าอุปาทาน
 ความสำคัญมันหมายความว่าตัวเรา ว่าของเรานั้น ไม่ได้เกิดอยู่
 ตลอดกาล

ท่านไปคิดดูให้ดี สังเกตความรู้สึกภายในจิตใจดูให้ดี
 จะพบว่าความรู้สึกสำคัญมันหมายความว่าตัวกู ว่าของกูก็อีกเลสน^๕
 ไม่ได้เกิดอยู่ตลอดเวลา มีความว่างจากอุปาทานอยู่มากกว่า
 ที่รู้ด้วยอุปาทาน ถ้าเรารู้ด้วยอุปาทานทุกลมหายใจเข้า
 ออกแล้ว เราก็เป็นโรคเส้นประสาท เป็นโรควิกลจริต
 และตายแล้ว อย่างเดียวกัน หากแต่ว่า ความว่างจากอุปาทาน
 ตามธรรมชาติอย่างนี้ ไม่เหมือนกับของพระอรหันต์ ตรง
 ที่ว่า ของพระอรหันต์นั้นเป็นความว่างที่ถาวร เพราะท่าน
 มีสติสมบูรณ์ ผู้ที่เป็นนักธรรมะทั่วๆ ไป ทั่วๆ ไป คงจะยอมรับ
 เป็นอันเดียวกันว่า พระอรหันต์ นั้นไม่มีอะไรมากไป
 กว่าความเป็นผู้^๖ สติสมบูรณ์^๗ นี่เป็นหลักเกณฑ์ในพระ-
 ไตรปิฎก สติสมบูรณ์ คือไม่ขาดระยะ ไม่ขาดระยะก็แปล
 ว่ากิเลส หรือความทุกข์ หหมดโอกาสที่จะเกิด หรือความ

ทุกข์หมดโอกาสที่จะเกิดโดยสิ้นเชิง สติสมบุรณ์อย่างนั้นคือ ความว่างสมบุรณ์ติดต่อกันโดยสมบุรณ์

ส่วนปุถุชนจิตกว้างอยู่เป็นพื้นฐาน แต่อุปาทานมาแทรกแซงเป็นครั้งคราว เราก็มึนหน้ำที่ ที่จะขจัดออกไปโดยวิธีคุมให้มันว่างอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น จึงมีภาสอนในข้อปฏิบัติเรื่องความว่าง

คำว่า ความว่าง หรือจิตว่างนั้นไม่ได้เล็งถึงธรรมชาติอื่น ๆ เช่นคำว่าความอดกลั้น ความข่มจิต หรืออะไรทำนองนั้น แต่มีความหมายตรงตามตัวของมันเองว่า จิตที่ว่างอยู่จากกิเลสตัณหาอุปาทานในขณะที่มีสติสัมปชัญญะอยู่ ไม่ปล่อยให้กิเลสตัณหาอุปาทาน เกิดขึ้น นี่เป็นที่สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจโดยตรง

ที่ว่า “เราจะทำงานด้วยจิตว่าง หรือว่าจะเอาประโยชน์อะไรจากการทำงานโดยจิตว่าง” เราควรจะนึกดูต่อไปถึงข้อที่ว่า เราทำอะไรในขณะที่จิตว่างนั้น มันเป็นอย่างไรร เราทำอะไรในขณะที่จิตว่างนี้ มันแปลกกันอย่างไร ยกตัวอย่างเช่น การพุทจา ถ้าพุทด้วยจิตว่าง มันเป็นอย่างไรร พุทด้วยจิตว่าง มันเป็นอย่างไรร จิตว่าง มีตัวกู มีของกู แผง

อยู่บ้าง ออกหน้ามาเลยบ้าง แล้วก็พูดภาษาที่ไม่ใช่มนุษย์ จิตที่ว่าง ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู^๕ พูดออกมาเป็นภาษาที่ไพเราะเป็นภาษามนุษย์ นี่เราจำเป็นอย่างยิ่ง ที่เราจำเป็นจะต้องมีจิตว่างในการพูด

เมื่อพูดถึง ความหวัง คนก็คิดว่า ชีวิต^๕อยู่ได้ด้วย ความหวัง ถูกแล้ว แต่ว่าความหวังนั้น ควรจะเป็นความหวังของจิตว่าง ไม่ใช่ความหวังของจิตวุ่น จิตว่างประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา สติสัมปชัญญะ อย่างที่ได้กล่าวมาแล้วมากมาย เพราะฉะนั้น ถ้ามีความหวังด้วยจิตว่างก็คือหวังด้วยสติปัญญา ด้วยวิชา ด้วยญาณ ด้วยปัญญา นี่ จิตว่าง^๕นั้นหวังอยู่ด้วยอำนาจของสติปัญญา ส่วนจิตวุ่น^๕นั้นหวังอยู่ด้วยกิเลส ตัณหา

แต่คนโดยมากรู้จักแต่เรื่องความหวังด้วยกิเลส ตัณหา จึงเข้าใจผิดไปเสียว่าความหวังมีแต่อย่างเดียว ที่เป็นกิเลส ตัณหาเท่านั้น ไม่รู้ว่าความหวังของจิตที่ประกอบด้วยสติปัญญา^๕นั้นก็มีอยู่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นพึงเข้าใจกันเสียใหม่ว่า หวังด้วยวิชา ไม่ใช่หวังด้วยอวิชา หวังด้วยวิชชา ย่อมต่างกับหวังด้วยอวิชา วิชา กับ อวิชา ย่อมต่างกัน ตรงข้ามกันเสมอ

เราจะมีความหวังก็ให้หวังด้วยวิชา ปัญญาแสงสว่าง
 ความรู้ สติปัญญา นี่เป็นความเข้าใจผิดที่เต็มไปด้วยในเมือง
 ไทย ทว่าทุกหวัระแห่งกว่าได้ คือไปเข้าใจหรือถือกันเสียว่า
 ถ้ายาก หรือหวังแล้ว เป็นกิเลสตัณหาทั้งนั้น จนพูด
 ว่า ถ้ายากแล้วก็ยังเป็นกิเลสตัณหาทั้งนั้น เป็นความโลภทั้ง
 นั้น นึกค้อย่างยิ่ง

มันต้องรับข้อเท็จจริงกันเสียก่อนว่า ความอยากนั้น
 อยากด้วยอำนาจของ วิชา หรืออยากด้วยอำนาจของอวิชา
 ถ้ายากด้วยอำนาจของอวิชา ความอยากนั้นเรียกว่าตัณหา
 และเป็นมูลเหตุให้เกิดทุกข์ เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าได้ตรัส
 ไว้ในอริยสัจว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แต่อย่าลืมว่า
 สิ่งที่เราเรียก ตัณหา ในที่นั้น คือความอยาก ที่มีรากฐานอยู่
 ที่อวิชา

จงไปท่อง ปฏิจจสมุปบาท ดู เริ่มต้นด้วย อวิชา
 สังขาร วิญญาณ นามรูป आयตนะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน
 ภพชาติ ทุกข์ ตัณหามีรากฐานอยู่ที่ อวิชา

แต่ทว่า ความประสงค์หรือความต้องการที่มีได้มีราก
 ฐานอยู่ที่อวิชา แต่มีรากฐานอยู่ที่ ปัญญา หรืออวิชา

เช่นความประสงค์ หรือความต้องการที่จะดับกิเลส กับ
 ค้นหา ดับทุกข์แล้วความอยากอย่างนั้นไม่ควรจะเรียกว่าค้นหา
 ถ้าจะมีใครไปเรียกว่า ค้นหาบ้าง ก็เรียกเพียงว่า พุทธตาม
 ภาษาชาวบ้านไม่ใช่ความจริง ค้นหาจะมาจากวิชาไม่ได้
 จะต้องมาจากอวิชา

เพราะฉะนั้นความอยากหรือความโลภ หรืออะไรเหล่า
 นวนิจจกันทุก ๆ จะได้มีความเข้าใจถูกต้อง คือกลัวหวัง
 กลัวอยากให้อุญวิธี ที่ไม่เป็นกิเลส ไม่เป็นค้นหา เช่นความ
 หวังด้วยจิตว่าง ความอยากด้วยจิตว่าง ความต้องการด้วย
 จิตว่าง

ในการที่จะทำการงาน ในการที่จะกินอาหาร ในการ
 ที่จะแสวงหาอาหาร ในการที่จะทำอะไรก็ตาม ถ้าหวังหรือ
 ทำไปด้วยจิตว่างนี้ไม่เป็นกิเลส ไม่เป็นค้นหา ไม่เป็นความ
 โลภ เพราะว่ามีมูลมาจาก วิชา ต่อเมื่อมีมูลมาจากอวิชา
 จึงจะเป็นโลกค้นหา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะฉะนั้น
 จงเป็นผู้ที่มีจิตว่าง สำหรับที่จะหวัง สำหรับต้องการ สำหรับ
 ดำเนินงาน นี่อานิสงส์ของความว่างเป็นอย่างนี้

อาตมาอยากจะพูดถึงอานิสงส์ ที่น่าหนักอึ้งสักอย่าง
 หนึ่งว่า เราลองนึกดูถึงคำว่า “เปรต” ซึ่งเป็นคำที่น่ากลัว

คำว่าเปรต^{๕๕}มีความหมาย ตรงที่ว่า มีความอยาก และมี
ความต้องการมาก แล้วก็ต้องการด้วยกิเลสตัณหา แล้วก็ได้
สิ่งสนองความอยากทีละนิด ๆ เทียบในอัตราว่า เขามีทอง
เท่าภูเขา และมีปากเท่ารูเข็ม แล้วเขาจะกินอาหารให้อิ่ม
ทันใจได้อย่างไร นี่คนสมัน^{๕๖}เป็นอย่างนั้นหรือไม่ คนสมัน
นี้ เปรียบเหมือนกับคนมีทองเท่าภูเขา มีปากเท่ารูเข็มหรือ
ไม่ ถ้าเป็นอย่างนั้น^{๕๗}แปลว่าคนสมัน^{๕๘}เป็นเปรตกันมากยิ่งขึ้น
และคงจะเป็นโรคประสาทกันมากยิ่งขึ้น เป็นโรควิกลจริต
กันมากยิ่งขึ้น ฆ่าตัวตายกันมากยิ่งขึ้น นี่เพราะว่าเขาไม่ได้
ทำงานด้วยจิตว่าง ไม่ได้เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง จึงมีอาการที่ว่า
ทองเท่าภูเขา ปากเท่ารูเข็ม^{๕๙}มากขึ้น ๆ นี่ถ้ารู้จักเรื่องของ
จิตว่าง แล้วทำงานด้วยจิตว่าง อาการที่เรียกว่าทองเท่าภูเขา
ปากเท่ารูเข็มจะหายไป ช่วยได้มากถึงอย่างนี้^{๖๐}

แม้สิ่งที่น่ากลัวอื่น ๆ ที่เรียกว่า อบายภูมิ เช่นนรก
นรกหมายถึงความถูกลงโทษ หรือว่าร้อนอยู่ด้วยความอยาก
ตระจันถัน หมายถึงความว่า ความโง่เง่า เปรต หมายถึง
ความว่า อยากมาก หิว และไม่พอ อสุรกาย หมายถึง
ความกลัว

ศัตรูของมนุษย์ เช่น ความกลัวความอยาก ความหิว ความโง่เง่า การถูกลงโทษอย่างนี้ จิตว่างจะป้องกันได้ แก้ได้โดยสันเชิง คือ จิตว่างมีอำนาจที่จะทั้งป้องกัน และทั้งแก้ไข ไม่ให้สิ่งที่เรียกว่าอบายภูมิหรือนรก ในความหมายอย่างนี้เกิดขึ้นได้

ถ้าเราทำงานด้วยจิตว่าง เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง เราจะไม่มีความร้อน ไม่มีการถูกลงโทษ ไม่มีความโง่เง่า ไม่มีความหิวชนิดที่อยากไม่พอ ไม่มีความกลัวอะไรหมด นี้เรียกว่าชนจากอบายภูมิด้วยอำนาจของการเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง แม้ว่าจะเป็นเรื่องการทำงานเพื่อส่วนรวม เช่นเพื่อประเทศชาติ ก็ต้องนึกถึงข้อที่ทำงานเพื่องาน

ทำงานด้วยจิตว่าง นั่นคือ ทำงานเพื่องาน ประเทศที่จะเจริญทางเศรษฐกิจ คนของเขาจะต้องมุ่งมั่นในการทำงานจนลืมตัวเอง ถ้าไม่ลืมตัวเอง ยังเห็นแก่ตัวอยู่แล้วจะมีแต่การคดโกง มีแต่การทำงานที่ไม่ประณีตสุขุม เขามีความหวัง มีความต้องการ ด้วยจิตที่ประกอบด้วยสติปัญญาที่จะทำการงาน และในขณะที่ทำการงานนั้น ลืมตัวหมดมีอยู่แต่ งาน มีอยู่เฉพาะหน้า แต่งานกับสติปัญญา คือจิตว่าง แล้ว

จิตว่างก็ทำงานไปได้อย่างน่าประหลาด น่าอัศจรรย์ในการค้นคว้าสิ่งที่ยากเย็น เช่น ค้นคว้าเรื่อง Electronic เรื่องปรมาณู เรื่องออกไปสู่นอกโลก หรืออะไรก็ตาม นักค้นคว้าเหล่านั้นจะต้องลืม ลืมตัวเอง ลืมแม้กระทั่งแต่การกินอาหาร การอะไรต่าง ๆ มีสมาธิอยู่ในงานด้วยสติปัญญาทั้งนั้น ลืมตัว ลืมสิ่งที่เป็นของตัวเอง ลืมอะไรหมดในขณะนั้น ต้องมีจิตอย่างนี้ จึงจะมาทำงานอย่างนั้นได้ นอกจากเวลานั้น เขาก็มีความเห็นแก่ตัวเกิดขึ้นบ้างก็ตามใจเขา แต่ว่าในวินาทีนี้ หรือนาทีแห่งการทำงานนั้น ต้องทำด้วยจิตว่าง คือไม่มีตัว เขาจึงพบอะไรใหม่ ๆ ชนิดที่มนุษยธรรมศาสนาสามัญไม่อาจจะค้นพบได้

ฤาษี มุนี อะไรต่าง ๆ ที่อยู่ในป่าในดง ที่จะค้นหลักปรัชญา หรือจะค้นนัก ธรรมะก็เหมือนกัน ค้นจนลืมนั่น ลืมกินอาหาร จนลืมนั่งกลางวันหรือกลางคืน จนลืมนึกว่าอาทิตย์แล้ว ก็เดือนแล้ว อย่างนี้เป็นต้น เพราะทำไปด้วยจิตมุ่งมั่น ด้วยสมาธิในงานนั้น เพื่องานอย่างเดียว ไม่ใช่เพื่อตัวกู ไม่ใช่ของกู

นี่คือผู้ที่รู้จักเอาจิตว่างไปใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสร้างชาติ สร้างประเทศ สร้างบ้านสร้างเมืองค้นคว้าสิ่งต่าง ๆ แม้ที่สุดแต่ การพัฒนาการ ที่เราต้องการกันนัก “ชาติไทยต้องพัฒนา” ก็อย่าลืมว่า การพัฒนาทางวัตถุ หรือพัฒนาแต่คนนั้นไปไม่รอด ต้องพัฒนาจิตใจ

การพัฒนาจิตใจ นั้นจะสำเร็จได้จริงจักต้องเรียนรู้เรื่องจิตว่าง ว่าเป็นอย่างไรเสียก่อน เพื่อเขาจะได้เป็นคนที่มีบริสุทธิ์ เป็นคนที่ไม่มีความกังวล ของกู อยู่ได้ มากกว่าที่จะมีความกังวล ของกู เขาจะทำงานเพื่องาน อย่างที่เป็นอุดมคติหรือเป็น Summum Bonum ของศีลธรรมทั่วโลก และแม่ของพระพุทธศาสนา

ทำงานเพื่องาน คือไม่มีตัวกูของกู เข้ามาแทรกแซง มีแต่สติสัมปชัญญะ ทำไป เมื่องานสำเร็จ ผลงานนั้นไม่ไปไหนเสีย เมื่อต้องการก็ได้ เมื่อไม่ต้องการมันก็ได้ แต่เพราะความที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละมันทำให้ไม่เป็นทุกข์ ทั้งในขณะที่ทำงานหรือว่าทำงานสำเร็จแล้ว นี่เราต้องพัฒนาจิตใจ ไม่ใช่พัฒนาที่ตัวคน หรือที่วัตถุ

เอง เราเรียกว่าเป็นคนตรีทางวิญญาณ หรืออะไรก็แล้วแต่จะเรียก ไม่ใช่คนตรี ดิถ สี ตี เป้า อย่างที่เราเห็น ๆ กันอยู่ แต่ความหมายอย่างเดียวกัน คือความไพเราะเหลือที่จะกล่าวได้ เพราะฉะนั้นคนตรีที่แท้ก็คือ ความไพเราะ ความสวยงาม ความเยือกเย็นอะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งได้รับ ไตยีน ใต้ฟ้า ใต้สมุทร ในขณะที่ยังว่าง

พอมาถึงคนตรีที่เราใช้กันอยู่ในเวลานี้ เราก็ควรจะอ่านออกแล้วว่า คนตรีหรือเพลง หรือทำนองเพลงก็ตามมันมีอยู่ ๒ ชนิด คือเราให้จิตวุ่นวายก็มี คนตรีหรือบทเพลงที่กล่อมจิตให้สงบ เย็นลงไป ให้ว่างก็มี เพราะฉะนั้นคนตรีที่แท้จริงที่ถูกต้องกับความต้องการตามธรรมชาตินั้น จะต้องเป็นคนตรีที่ทำให้จิตว่างลง ว่างลง สงบเย็นลง สงบเย็นลง

แต่เดี๋ยวนี้เราไม่ชอบ เราไปชอบคนตรีของภุมพัสสาคา ที่ยุทกระตุ่น ให้จิตเต็นเร่า ๆ ๆ เหมือนภุมพัสสาคา นี้เรียกว่าส่งเสริมให้จิตวุ่น และเมื่อเรานิยมกันอย่างนี้ทั่ว ๆ ไปแล้วก็แปลว่า เรานิยมความมีจิตวุ่น เป็นพื้นฐานของสังคม ไม่นิยมความว่าง ไม่นิยมความเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ฉะนั้นจึงเข้าใจกันยาก พุทกกันเท่าไรก็ยากที่จะเข้าใจกันได้

นึกถึงคนตรีของปู่ ย่า ตา ยายในสมัยโบราณล้วน
แต่มีทำนองเป็นไปในทางช่วยคล่อมกล่อมเกล่าให้จิตว่าง แต่
ลูกหลานอุทริสร้างแต่คนตรีชนิดที่จะทำให้จิตวุ่น เพราะไป
นิยมคนต่างประเทศ ที่เขาไม่ประสีประสาในเรื่องนี้ เติลิด
เหวี่ยงไปในทางความวุ่นนั้น ไปเอาเขามาเป็นครู

แม่แต่ละคร เราก็ยังเคยได้ยินได้ฟังว่า เขาใช้ผู้ชาย
ล้วน ๆ แสดง เหมือนสมัยเชกสเปียร์ในประเทศอังกฤษ ละคร
ใช้ผู้ชายล้วน อย่างนั้นน่าเอ็นดู ทั้งคล่อมให้เกิดความรู้สติ
ปัญญา ไม่ทำให้จิตวุ่น ส่งเสริมไปในทางจิตว่าง ที่นักเลง
ของคนสมัยหลัง แก่ไข เอาผู้หญิงเป็นผู้หญิง ผู้ชายเป็น
ผู้ชาย แสดงบทบาทที่ยาวมากจนทุกที ละครจึงเป็นเครื่องมือ
ส่งเสริมจิตวุ่นไป ที่สุดแต่ มโนห์รา เขาเล่นเป็นผู้ชายล้วน
แม่ละครปราโมทัยสมัยหนึ่งเล่นแต่ผู้หญิงล้วน บทอย่างนั้น
น่าเอ็นดู และมันส่งเสริมไปในทางว่าง ที่นี้เราไม่เอา เรา
เปลี่ยนแปลงให้มันตรงตามกิเลส ตัณหา ไปทุกสิ่งทุกอย่าง
นี้เรียกว่า เราเอียง น้อม มาในทางที่จะมีจิตวุ่น มันก็ต้องได้
วุ่นโดยแน่นอน

ในที่สุด เราจะพิจารณากันถึงสิ่งที่เราต้องการ สิ่งนั้น
ก็คือ ฤทธิ์ หรือ กำลังในการทำงาน พลังของจิตที่มาจาก
จิตว่างนั้นเป็นพลังอย่างหนึ่ง พลังของจิตที่มาจาก จิตวุ่นนั้น
มันเป็นพลังอีกอย่างหนึ่ง อย่าไปเข้าใจว่า พลังของจิต พลัง
ของจิต แล้วมันจะเหมือนกัน พลังของจิตที่มาจากจิตที่เป็น
ประภัสสรนั้นอย่างหนึ่ง พลังของจิตที่มาจากจิตที่เศร้าหมอง
แล้วมันมันเป็นอีกอย่างหนึ่ง

พลังที่มาจากจิตว่าง ก็คือ พลังของธรรมะ พลังที่แบ่ง
จากธรรม แบ่งมาจากพระพุทธเจ้า ขอย้ำใหม่ว่า พลังของ
จิตที่มาจากจิตว่างนั้น คือพลังของธรรมะ พลังที่แบ่ง
มาจากธรรมะ พลังที่แบ่งมาจากพระพุทธเจ้า ส่วนพลังของ
จิตที่มาจากจิตวุ่นนั้น แบ่งมาจากภฏฐีปีศาจ แล้วมันจะ
เหมือนกันได้อย่างไร พลังของจิตที่ประภัสสรนั้นมีสติปัญญา
สมบูรณ์ เฉลียวฉลาดว่องไว ทำงานได้ดีกว่าและสนุกกว่า
ส่วนพลังที่มาจากจิตวุ่นนั้น ตรงกันข้าม

ถ้าเราจะพูดถึงสิ่งที่เรียกว่าพลังจิตนั้น ก็เรียกสั้นว่าฤทธิ์
คือให้มันขลัง ให้มันมากขึ้นอีกสักหน่อย เราก็คงจะต้องพูดว่า
ฤทธิ์นั้นต้องแสดงด้วยจิตว่าง ไม่ใช่แสดงด้วยจิตวุ่น ถ้าแสดง

ด้วยจิตวุ่น ก็เป็นเพียงความมธุระของภูตผีปีศาจอะไรชนิดหนึ่ง ไม่ใช่ฤทธิ์ แต่ถ้าเป็นฤทธิ์ที่จะสำเร็จในประโยชน์ของฤทธิ์ต้องแสดงด้วยจิตว่าง

พระอรหันต์แสดงฤทธิ์ ได้ไม่มีใครเหมือน ก็แสดงด้วยจิตว่าง แสดงได้ดีกว่า สูงกว่า ที่นี้ บุคคลที่เป็นยักษ์ เป็นมารในเรื่องราวต่าง ๆ ที่เราได้ยินได้ฟัง แม้ว่าเขาจะแสดงฤทธิ์ ก็ต้องแสดงฤทธิ์ด้วยจิตว่าง ไม่ใช่จิตวุ่น แม้ว่าเขาเป็นยักษ์เป็นมาร แต่ถ้าถึงคราวที่จะต้องแสดงฤทธิ์ เขาต้องทำให้จิตว่าง ให้เป็นสมาธิ จึงจะแสดงฤทธิ์ได้ ถ้าเราจะเชื่อข้อความบางประโยคในหนังสือ เช่นหนังสือรามเกียรติ์ว่า เมื่อยักษ์ เช่น กุมภกรรณ ถูกบาตเจ็บสาหัส ลูกแทบไม่ได้ แล้วเขาก็นอนหลับ ตัวที่เดียวหายหมด ลูกชนต่อสู้ได้ ท่านคงจะคิดว่า นี่ทำไปด้วยจิตวุ่น เป็นตัวกู ของกู อย่าได้คิดไปอย่างนั้น เมื่อเขาารู้ว่า เขาเจ็บป่วย เขาจะตาย จะสู้ไม่ได้ มันต้องเป็นเรื่องตัวกู ของกู และถ้าเขาคิดด้วยสติปัญญา ก็ยังไม่มากมาย แต่เมื่อเขาจะแสดงฤทธิ์ของจิต เขาจะต้องมีจิตว่างต้องลืมความเป็นตัวกูนั้น ต้องบริกรรมต้องกระทำพิธี ตามเรื่องของการรวบรวมกำลังจิต ที่เป็น

จิตว่าง แล้วจึงจะแสดงฤทธิ์ได้ แล้วจึงจะลบล้างให้หาย
กระดูกหัก หายอะไรต่าง ๆ แล้วก็ลุกขึ้นรบต่อไป

อาตมาจึงยืนยันว่า แม้แต่ฤทธิ์ก็ต้องแสดงด้วยจิตว่าง
ฤทธิ์ของพระอรหันต์ไม่ต้องพูดถึง ฤทธิ์ของพระพุทธเจ้า
ไม่ต้องพูดถึง แม้แต่ฤทธิ์ของยักษ์ของมาร ก็ยังต้องแสดง
ด้วยจิตว่าง

เป็นอันว่า ไม่มีอะไรที่จะไม่ทำด้วยจิตว่าง ถ้าเรา
ต้องการประโยชน์อันแท้จริง ประกอบไปด้วยธรรม สมควร
แก่มนุษย์ที่มีปัญญาเอาตัวรอดได้ นี่คือข้อปลีกย่อยเกี่ยวกับ
เรื่องของความว่างทุกแง่ทุกมุม ที่จะทำความเข้าใจกันเสียใหม่
ในฐานะที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา

อย่าลืมว่า ความว่างอย่างยิ่งนั้น คือ นิพพาน เราได้ยิน
ได้ฟังว่า นิพพานัม ปรมิ สุขัง ว่างถึงที่สุดนั่นคือ นิพพาน
เดี๋ยวนี้เราไม่ได้พูดถึง ว่างถึงที่สุด เรากำลังพูดถึงความว่าง
ชนิดที่จะเอามาเป็นเครื่องมือในการทำงาน ในการที่จะเป็น
อยู่ในโลกนี้โดยไม่เป็นทุกข์ เพราะฉะนั้นขอให้กำหนดกฎ-
เกณฑ์เหล่านี้ไว้ให้ดี ๆ จะได้เข้าใจถูกต้อง อาตมาจึงขอเิน-
ยันต่อไปตามเดิมว่า

- ให้ชาวนาทุกคนทำงานด้วยจิตว่าง
- ให้กรรมกรทุกคนทำงานด้วยจิตว่าง
- แม้ท่านจะตีลูกตีหลานก็จงทำด้วยจิตว่าง
- แม้ท่านจะสู้คดีเป็นความกันที่ศาล ก็จงทำไปด้วยจิตว่าง จะได้เปรียบโดยทุกประการ

— แม้จำเป็นจะต้องคำใครสักคำ ถ้าจำเป็น มีสติ-
ปัญญาที่ถูกต้อง ก็จงทำด้วยจิตว่าง อย่าทำไปด้วยจิตวุ่น
ประกอบไปด้วยกิเลส ดังที่กล่าวมาแล้ว

นี่ยังคงยืนยันอยู่อย่างนั้นตามเดิมว่า เรื่องจิตว่างเป็น
อย่างนี้ เป็นของขวัญที่พระพุทธเจ้าท่านประทานไว้สำหรับ
คนที่วุ่น สำหรับคนที่ร้อน ขอให้สนใจกันในรูปแบบนี้ ความ
เข้าใจผิดอย่างนี้มีมากเป็นพื้นฐานจึงยังเข้าใจไม่ได้เรื่องจิตว่าง
แต่อาตมาเชื่อว่า สักวันหนึ่ง จะต้องเข้าใจได้

เวลาที่เหลือต่อไปนี้ ก็จะได้กล่าวถึง หมวดธรรมะ
ที่จะช่วยเรา ในการทำงานด้วยจิตว่าง

ปัญหาอันแรก เกิดขึ้นปะทะเราอยู่ข้อหนึ่ง ก็คือว่า
พุทธบริษัทในเมืองไทยแทบทั้งหมด มีความเข้าใจอยู่ว่า หลัก
ธรรมชั้นสูงคือเรื่อง โลกุตตรธรรม นั้น ต้องแยกออกไป

เด็ดขาดจากเรื่องของชาวบ้าน จากเรื่องของโลก นี่เขาถือกันอย่างนั้น เขาเชื่อกันอย่างนั้น คือแยกโลกุตตรธรรมหรือข้อปฏิบัติธรรมชั้นสูง นี้ออกไปจากชาวบ้าน ไม่ใช่เรื่องของชาวบ้าน ไม่ใช่เรื่องของชาวโลก นี่มันผิด เดี่ยวจะพิสูจน์ให้เห็นว่าผิดอย่างไร โดยที่แทนนั้นจะต้องเป็นสิ่งเดียวกันเสมอ จะผิดกันบ้างก็แต่เพียงปริมาณจะผิดกันบ้างก็แต่เพียงระดับ

หลักธรรมอันใดที่ใช้ปฏิบัติเพื่อไปนิพพาน เพื่ออยู่เหนือโลก หลักธรรมอันนั้นก็จำเป็นจะต้องใช้ แม้สำหรับคนที่อยู่ในโลก เพราะว่าความทุกข์มันเหมือนกัน กิเลสมันเหมือนกัน ปัญหามันเหมือนกัน อย่างว่า

พระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เราไม่อาจจะแยกว่า พระรัตนตรัยชนิดนี้เป็นของชาวบ้าน พระรัตนตรัยชนิดนี้เป็นของภิกษุที่อยู่ในป่า หรือที่จะปฏิบัติเพื่อออกไปจากโลก มันก็ต้องเป็นรัตนตรัยเดียวกันนั้นแหละ ขอแต่ให้ถูก ให้ตรง ให้จริงเท่านั้น พระรัตนตรัยสำหรับชาวบ้านก็อย่างนั้น พระรัตนตรัยสำหรับภิกษุที่อยู่ในป่าก็อย่างนั้น พระรัตนตรัยสำหรับพระอริยเจ้าในขั้นต้น ๆ ก็อย่างนั้น ทำไมจะต้องไปแยก

อิทธิบาท ๔ ซึ่งรู้จักกันดีว่าเป็นธรรมะสำหรับทำ
ความสำเร็จ อิทธิบาท ๔ นี้ ชาวบ้านต้องใช้และท่านก็รู้
กันอยู่แล้ว และยอมรับกันอยู่แล้วว่า ชาวบ้านนั้นใช้อิทธิ-
บาท ๔ ได้ในการทำหน้าที่การงานให้สำเร็จ แล้วอิทธิบาท ๔
นั้น มันก็อย่างเดียวกันกับที่จะใช้ปฏิบัติ เพื่อไปนิพพาน
อิทธิบาทเพื่อไปนิพพานนี้ ความหมายอย่างไร มีอะไรอย่างไร
มันก็ยังคงเอามาใช้กันกับชาวบ้าน หรือกิจการของชาวบ้าน
ได้ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ๔ อย่างนี้ หากแต่ว่า
มันจะมีปริมาณ มากน้อยต่างกัน หรือคนละระดับ แต่เนื้อแท้
เหมือนกัน ลองอ่านถึงลักษณะของ อิทธิบาท ที่เป็นชั้น
สูงสุด พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นๆ ย่อมจะเจริญอิทธิบาท
ประกอบพร้อมด้วยธรรม เครื่องปรุง มีสมาธิอันสัมปยุตต์
ด้วยฉันทะ เป็นประธาน, ด้วยวิริยะเป็นประธาน, ด้วย
จิตตะเป็นประธาน, ด้วยวิมังสาเป็นประธาน” แยกไปที่-
ละข้ออย่างนี้ “ว่าด้วยอาการอย่างนี้ ฉันทะของเราจักมี,
ความหดเหี่ยวจักไม่มี, ความหยุคนึงจักไม่มี, ความหยุค
อยู่ในภายในจักไม่มี, ความพุ่งออกไปภายนอกจักไม่มี

เราเป็นผู้มีสัญญาในกาลก่อน และเบื้องหน้าอยู่เสมอ
จนจัดให้เป็นไปได้ว่า ก่อนนั้นฉันใดต่อ ไปก็ฉันนั้น ต่อไปฉัน
ใดก่อนหน้านั้นฉันนั้น เบื้องล่างฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น,
เบื้องบนเช่นใด เบื้องล่างก็เช่นนั้น, กลางคืนฉันใด กลาง-
วันก็ฉันนั้น, กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น, เธอย่อม
อบรมจิตอันมีแสงสว่างด้วยจิตอันเปิดแล้วไม่มีอะไรพัวพัน
ให้เจริญอยู่ในอาการอย่างนี้”

นี่เริ่มบรรยายคุณสมบัติของอิทธิบาทขั้นสูงที่สุดแล้ว
ที่จะบำเพ็ญในขณะที่จะบรรลุผล แต่แล้วท่านลอง
พิจารณาว่า ทุกๆ ประโยค หรือทุกวลีนี้ มีความหมาย
เหมือนกับที่จะเอามาใช้กับเรื่องของมราวาสได้หรือไม่

เขาต้องบำเพ็ญอิทธิบาทในลักษณะที่เป็นสมาธิ มี
ความรู้สึกที่เป็น จันทะ หรือวิริยะ หรือจิตตะ เป็นต้นนั้น
เป็นประธานของสมาธินั้น จนวน่า ความหดเหี่ยวท้อแท้ก็
ไม่มี, ความหยุคนึงก็ไม่มี, ความหยุคอยู่ในภายใน สยบอยู่
ในภายในก็ไม่มี, ความพุ่งช่านออกไปภายนอกก็ไม่มี แต่
ก่อนอย่างไรเดี๋ยวนี้กันอย่างนั้น ก็หมายความว่าถึงความสมา-

เสมอ เขาไม่ได้เป็นบุคคลที่ว่า ที่แล้วมาอ่อนแอที่หลังมา
กล่าวหาญ ที่แล้วมากล้าหาญ ที่หลังอ่อนแอ อย่างนั้นไม่มี
ที่ว่า ก่อนเป็นอย่างไร เดียวกันเป็นอย่างนั้น,
เบื่องบอย่างไร เบื่องลางกันนั้น กลางวันอย่างไร
กลางคืนกันนั้น หมายความว่า เหมือนกันทั้งกลางวัน
กลางคืน สำหรับความมีอิทธิบาท

มีจิตที่มีแสงสว่าง มีจิตที่เปิดแล้ว คือ ไม่มีกิเลส
มาปิด ไม่มีอะไรพัวพัน นี้แม้ว่าจะเป็นสำนวนที่สูงถึงขนาด
ที่ว่า มีจิตอันเปิดแล้ว ไม่มีอะไรพัวพัน ก็ยังนำมาใช้ได้
เมื่อเราจะทำการงาน ทำไร่นานี้ เราต้องมีจิตอย่างนี้
เพราะฉะนั้นท่านจงคิดว่า การที่ท่านมองเห็นอยู่
บ้างแล้วว่า ธรรมะชั้นสูง เพื่อไปนิพพาน เช่นอิทธิบาท ๔
นี้ก็เอามาใช้เป็นเรื่องของชาวบ้านได้

หมวดธรรมะ เช่น มรรคมีองค์แปด เป็นความถูกต้อง ๘ ประการนั้น แม้แต่คนเพิ่งจะเริ่มศึกษาารู้ได้ว่า
นี้ชาวบ้านปฏิบัติได้ ทั้งๆที่ มัชฌิมาปฏิปทานี้พระพุทธ
องค์ตรัสไว้ในฐานะเป็นข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน นี้
แสดงว่า ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานโดยตรงนั้น ใช้กับ

ชาวบ้านชั้นต้น ชั้นต่ำที่สุดก็ได้ เช่นมรรคมืองค์แปดชั้น

เรื่องที่สูงสุด คือเรื่อง สุนญตา พระพุทธเจ้าก็
ตรัสแก่ฆราวาสกลุ่มนั้น ในฐานะที่ยืนยันว่า เหมาะสำหรับ
ฆราวาส เพราะฉะนั้น เลิกเข้าใจว่า มีธรรมะที่แบ่งแยก
เป็นของพระอย่างหนึ่ง ของชาวบ้านอย่างหนึ่ง ของผู้ที่
จะไปนิพพานอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ต้องการทำงานในโลก
อย่างหนึ่ง เลิกความคิดอย่างนั้นเสียที่ มันเป็นความคิด
ที่เขลา มันผิดกันแต่เพียงผิวภายนอก ที่เปลือก เนื้อแท้ของ
มันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นอาตมาจึงยกเอาหมวดธรรมะ
ซึ่งหลักไม่พ้น จะต้องเป็นหมวดธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อ
บรรลุนิพพานนั้นแหละ มาเป็นหลักวางไว้สำหรับของ
ฆราวาสที่จะทำมาหากิน ที่จะต้องทำงานด้วยจิตว่าง ดังที่
กล่าวมาแล้ว

หมวดธรรมะที่จะช่วยเรา ในการทำงานด้วยจิตว่าง
นั้น จึงพูดเป็นหัวข้อว่า เมื่อจะต้องการทำงานด้วยจิตว่าง
ก็จงใช้หลักของ โพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นหลักปฏิบัติใน
การที่จะทำงานด้วยจิตว่าง บางคนจะสะดุ้งเพราะว่า

โพชฌงค์ ๗ ประการนั้นเป็นองค์สำหรับการตรัสรู้เป็นพระอรหันต์ แต่แล้วทำไมมาว่าเป็นเรื่องทำมาหากินของชาวบ้าน น้ขอให้ฟังกันต่อไป แต่อย่าลืมว่า หมวคธรรมทั้งหลายที่ไดยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้นแล้วนั้น เป็นหมวคธรรมในชั้นบรรลุนิพพาน แล้วนำมาเป็นเรื่งของชาวบ้านได้

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ก็เหมือนกัน ขอแต่เพียงว่า ให้เข้าใจความหมายของธรรมะนั้นๆ ให้กว้างขวาง ให้ถูกต้อง และให้สมบูรณ์ จนรู้ว่า เราจะจัดเอามาปรับให้เหมาะสมกับการงานของชาวบ้านได้อย่างไร เช่นอิทธิบาท ๔ ก็ยกตัวอย่างให้เห็นแล้วว่าใช้กันได้ดีทั้งผู้ที่ไปนิพพาน และผู้ที่ทำการงานที่บ้าน

สำหรับเรื่ง โพชฌงค์ ๗ ประการ นั้น เราต้องถือว่า สิ่งทีเรียกว่าโพชฌงค์นั้น แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือเครื่องมือสำหรับทำงานให้สำเร็จ เป็นมรรคเป็นผล ในทุกชนิด และทุกกรณี ท่านจงถือว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสธรรมะนี้ไว้ในฐานะที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ให้สำเร็จเป็นมรรคเป็นผลในทุกชนิดและทุกกรณี

ทุกชนิดทุกกรณี หมายความว่า ทั้งในทางโลกและ
ทั้งทางธรรม ทั้งอย่างต่ำทั้งอย่างสูง เราถอดเอาใจความ
มาใช้ให้เหมาะสมแก่เรื่อง อย่างที่เรียกว่า ประยุกต์ให้ถูก
กันกับระดับเท่านั้นเอง ที่นี้เราจะดูตัวสิ่งที่เรียกว่า โพชฌงค์
ไปตามลำดับ.

ข้อที่ ๑ คือ สติสัมโพชฌงค์ ตัวแท้คือสติ สติ
นี่คือการระลึกอย่างทั่วถึง รอบคอบในทุกสิ่งที่เกี่ยวกับตน
หรือว่าทุกสิ่งที่อาจจะระลึกเอามาได้ นี่คือความหมายที่แท้
จริงของสิ่งที่เรียกว่า สติ ระลึกอย่างทั่วถึง รอบคอบที่สุด
ว่า อะไรเป็นอย่างไร มีลักษณะอย่างไร คืออะไร จากอะไร
เพื่ออะไร โดยวิธีไร อย่างนี้ในทุกสิ่งที่มันจะเกี่ยวข้องกับ
ตน หรือว่าตนอาจจะระลึกออกมาได้ นี่เป็นอันแรกที่เราจะ
ต้องทำ

ข้อที่ ๒ คือ ธัมมวิจยะ สัมโพชฌงค์ นี่ก็
แปลว่า วิจัยสิ่งนั้น ๆ วิจัยธรรมหรือวิจัยสิ่งนั้น ๆ นี่หมาย
ความว่าเราเลือก เราวิจัย นี่คือการศึกษาให้รู้ เพื่อจะเลือก
ได้สิ่งที่เหมาะกับปัญหาของเรา เหมาะกับสมรรถภาพของเรา
เหมาะกับอุปนิสัยของเรา เหมาะกับโรค หรือเหมาะกับ

ทุกข์ของเราแล้วเราก็มาวินิจฉัยอีกทีหนึ่งว่า จะใช้หรือจะปฏิบัติ หรือจะกระทำให้ถึงที่สุดได้อย่างไร อย่างที่เราเรียกว่า ธรรมวิจยะสัมโพชฌงค์

ข้อที่ ๓ คือ วิริยะสัมโพชฌงค์ หมายความว่า หลังจากนั้นก็ใช้ความกล้าหาญความเข้มแข็ง ความอดทน ความพากเพียร ความบากบั่น กระทำสิ่งนั้น คือสิ่งที่เลือกแล้วนั้น ในความควบคุมของสติสัมปชัญญะ และธรรมวิจยที่กล่าวมาแล้วในข้อที่ ๒ ไม่มีทางที่จิตจะวุ่นวายขึ้นมาได้ เพราะอำนาจอย่างนี้

ข้อที่ ๔ คือ ปิติสัมโพชฌงค์ จะต้องมีความพอใจ มีความอิ่มใจ มีความสนุกสนานในการกระทำ หล่อเลี้ยงความพากเพียรนั้นไว้เสมอ มีความพอใจ มีความอิ่มใจ มีความสนุกสนานในการกระทำ ที่ทำงาน เพื่องาน ประกอบไปด้วยธรรมข้ออื่นๆอยู่เสมอ ให้เป็นกำลังสำหรับหล่อเลี้ยงความพากเพียรอยู่เสมอได้ อย่าได้ไปเอากำลัง ตัวกู ของกู ที่พลุ่งพล่านด้วยความกระหาย ความทะเยอทะยาน อะไรอย่างนั้นมาเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงเป็นอันตราย แต่ให้หล่อเลี้ยงไว้ด้วยความพอใจที่เป็นธรรม ความอิ่มใจที่เป็นธรรม

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
 ความสนุกสนานที่เป็นธรรม ที่เกิดจากการกระทำนั้น ๆ
 มาหล่อเลี้ยงไว้เสมอ ทนวิริยะ พากเพียรนี้ ก็เป็นไปอย่าง
 สม่ำเสมอเพราะบิตหล่อเลี้ยงไว้

ข้อที่ ๕ คือ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ นั่นคือปรับปรุง
 ทุกอย่างเท่าที่ได้แล้ว ๆ มา ให้มันเข้ารูป ให้มันลงรูป ให้มัน
 กลมกลืนกันเป็นอันดี ที่ภาษาธรรมะเราเรียกว่า สมังคี หรือ
 ธัมมสมังคี เพราะมีธรรมหลายข้อ ธรรมะเหล่านั้นจะต้อง
 ถูกปรับปรุงกันให้ดี จนกระทั่งกลมเกลียวเป็นหนึ่งเดียวกัน
 ไม่แยกกันอยู่เป็นสิ่งที่ ๆ อย่างนี้เรียกว่าการเข้ารูป หรือการลง
 รูปของธรรมะนั้น ๆ ซึ่งเราปฏิบัติอยู่ หรือของการทำงานการ
 ทำมาหากินอะไรก็ตามที่เรากำลังกระทำอยู่ ไม่มีการกระทบ
 กระทั่งภายใน ไม่มีการกระทบกระทั่งภายนอก ไม่มีการถอย
 กลับ เพราะความที่มันลงรูปเป็นอันดี

ข้อที่ ๖ คือ สมာธิสัมโพชฌงค์ นั่นถึงระยะกาลที่จะ
 ต้องทุ่มกำลังจิต ทั้งหมดทั้งปวง ไปในงานนั้นหรือในการ
 ทำนั้น เป็นสมาธิเต็มเปี่ยม ที่กำลังกล้าแข็ง มีคุณ
 สมบัติ ๓ ประการคือว่าบริสุทธิ์ เรียกว่า ปริสุทฺธโย คือบริสุทธิ์
 ไม่มีความรู้สึกสงสัย, ระแวง, ลังเล รังเกียจ แล้วก็ สมาหิตโต คือ

ความมั่นคง ไม่วอกแวก มีพลังที่แท้จริง คือพลังจากจิต
ว่าง เป็นเครื่องสร้างความมั่นคง แล้วก็มี *กมมนโย* คืออ่อน
โยนนี้นวลดควรแก่การงานไปทั้งหมด ที่เรียกว่า *Active*
ที่สุด นี่คือความหมายของคำว่า สมาริสัมโพชฌงค์

ข้อ ๗ ข้อสุดท้าย คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อัน
แปลว่า เเจย ก็จริง แต่มีความหมายพิเศษคือปล่อยให้สิ่งที่ลง
รูปได้ที่แล้ว ทุ่มเทศมาริเต็มที่แล้วนั้น ให้มันเป็นไปตามเรื่อง
ของมัน คือปล่อยให้สิ่งที่ได้ที่แล้วนั้นเล่นจิตไปตามกฎเกณฑ์
ของมัน อาการของผู้นี้มีอาการเหมือนกับเเจย มันเหมือน
ว่า เราเตรียมรถของเรา หรืออะไรต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับรถของ
เราไว้ที่แล้ว ก็ขับเเจย เพียงแต่ถือพวงมาลัยเเจย รถก็เล่น
จิตไปเรื่อยจนกว่าจะถึงที่สุด ใจความสำคัญอยู่ตรงที่ รอได้
คอยได้ ด้วยความสงบ จนกว่าจะถึงที่สุด คนสมัยนี้รออะไร
ไม่ได้ คอยไม่ได้ จิตใจเร้าร้อน เตือนปล่านอยู่เสมอไม่มี
อุเบกขาในทุกกรณี นี่มันขัดกันอย่างยิ่ง

นี่ท่านลองคิดว่า ธรรมะ ๗ ประการนี้สำหรับการ
ตรัสรู้เป็นพระอรหันต์นั้น เอามาใช้ในการทำมาหากินหรือ
ทำงานด้วยจิตว่าง ของชาวนา ของกรรมกรได้อย่างไร ของ

ลูกเด็ก ๆ ที่จะเล่าเรียนเติบโตไปข้างหน้าได้อย่างไร ของคน
หนุ่มคนสาวที่จะตั้งตนได้อย่างไร

เรามีโพชฌงค์ที่ ๑ คือความรำลึกรอบคอบ ไปทุกสิ่ง
ทุกถิ่น ทุกแง่ ทุกมุม เรามีโพชฌงค์ข้อ ที่ ๒ คือเลือกเอา
ด้วยสติปัญญา ที่เหมาะแก่อุปนิสัยเป็นต้นของเขา แล้วเขา
เป็นคนจริง ระดมทุ่มเทกำลังเป็นถึงความพากเพียรอะไร
ลงไปจริง ๆ แล้วเขาฉลาดที่จะรักษากำลังของความเพียรนี้
ไว้ได้ด้วยการสร้างความพอใจหรือปิติที่เป็นธรรมหล่อเลี้ยงไว้
เรื่อย ความพากเพียรก็มีแต่จะยิ่งมีกำลังมากขึ้น แล้วเขาก็
จัดให้มันลงรูป เพราะว่าถึงระยะที่จะต้องจัดให้มันเข้ารูป
ลงรูปด้วยความเฉลียวฉลาด ให้ทุกสิ่งที่มีมันเกี่ยวข้องกันนั้น
ทำให้มันเข้ารูป หรือลงรูปเป็น ธัมมสังคี่—คือธรรมทั้ง
หลายเข้ารูปลงรูปกัน นี่ก็คือว่าสิ่งต่าง ๆ ที่เขาทำนั้นมันเข้า
รูป ลงรูปกันแล้ว เขาจึงระดมทุ่มเทกำลังหรือพลังทางจิตลง
ไปทั้งหมดจนถึงที่สุด แล้วเขาก็อดทนอยู่ด้วยความสงบเสงี่ยม
จนกว่าจะถึงนาฬิกาที่เกิดผลโดยสมบูรณ์ นี่หลักของโพชฌงค์
เป็นอย่างนี้

ขอยืนยันว่า นี่เป็นหลักที่จำเป็นแก่คนทุกคนที่ยังมีชีวิตอยู่ จะเป็นคนชนิดไหน ประเภทไหน ระดับไหนก็ตาม ยังเป็นฆราวาสครองเรือนอย่างยิ่งก็ตาม ถ้าใช้หลักเกณฑ์อันนี้ทำการงาน จึงจะเรียกว่า ทำการงานอยู่ด้วยจิตว่างไม่มีกิเลสเข้ามาแทรกแซงในการงานนั้น จะทำอะไร ทำนา ค้าขาย หรือว่าเด็ก ๆ จะท่องตนเรียนหนังสือ ดังตัว ก็พยายามชี้แจงให้เขารู้จักใช้หลักเกณฑ์ ๗ ประการนี้

ที่นี้ คนที่จะปฏิบัติธรรมะ วิปัสสนา กัมมัฏฐานอะไร เพื่อบรรลุมรรคผล ก็ต้องใช้หลัก ๗ ประการนี้ แม้แต่เป็นพระพุทธเจ้าท่านก็ยังพอพระทัยของท่าน จนเมื่อท่านเจ็บป่วยประชวรขึ้นมา ยังต้องเรียกภิกษุองค์ใดองค์หนึ่งมาออกข้อธรรมะทั้ง ๗ ประการนี้ให้ท่านได้ยิน แล้วท่านหายป่วยเหมือนปกติทั้งในขณะนั้น ซึ่งท่านทั้งหลายก็เคยอ่านเรื่องในพระคัมภีร์มาแล้ว ย่อมได้ยินได้ฟังมากมาย จนถึงกับเกิดพิศุทธิธรรมเนียมว่าคนเจ็บหนัก เอาพระมาสวดโพชฌงค์ ๗ ประการให้ฟังอย่างนี้เป็นต้น

มันดีมาก ตั้งแต่ต้นจนปลายอย่างนี้ เพราะฉะนั้นขอให้พยายามศึกษากันให้ละเอียดละออ ที่จริงก็เป็นหมวดธรรมะ

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
 ที่ได้ยินได้ฟัง ได้มีการศึกษาเล่าเรียนกันอยู่ในโรงเรียนนัก
 ธรรม ตามวัดตามวาทั่วไปแล้ว แต่เชื่อย่างจับเอาใจความ
 หรือสาระที่แท้จริงไม่ได้ จึงเอามาใช้เป็นประโยชน์ไม่ได้
 ประยุกต์ไม่ได้ apply อะไรทำนองนี้ไม่ได้

อาตมาเอามายืนยันหนักหนาอย่างนี้ ก็เพราะว่ามีวิ
 ติอัน ที่สที่สุด ที่ลึกลับที่สุด และทำไถ่ง่าย ๆ ที่สุด ที่
 จะทำงานด้วยจิตว่าง ในเมื่อได้ใช้หมวดธรรมะ ๗ ประการ
 นี้ เพราะหมวดธรรมะ ๗ ประการนี้ ก็คือการกระทำไป
 ด้วยความว่างหรือจิตว่างนั่นเอง คือว่าในขณะที่มีจิตว่าง
 แล้ว จะประกอบอยู่ด้วยธรรมะ ๗ ประการนี้ไถ่ง่ายที่สุด

เหมือนกับที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เมื่อใดจิตว่างเมื่อ
 นั้นสมบูรณอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ สมบูรณ์อยู่ด้วยสติปัญญา
 เป็นต้น และเป็นสมาธิอยู่ตามธรรมชาติในตัวเอง คือ
 ในจิตว่างนั้น ที่เรามาทำให้เป็นระบบที่ดี ที่รัดกุมให้พบ
 หลักวิชา ให้เห็นชัดโดยไม่ต้องเชื่อคนอื่น ไม่ต้องอาศัย
 ศรัทธางมงาย แต่อาศัยปัญญา ตามแบบของพุทธศาสนาอยู่
 เสมอ แล้วก็ใช้หลักของธรรมะ ๗ ประการที่เรียกว่า

โพชฌงค์^{๕๔}จะได้ชื่อว่า เป็นผู้ทำงานด้วยจิตว่าง มีชีวิต
อยู่ด้วยจิตว่าง

ในที่^{๕๕}สัจจะ^{๕๖}ซึ่งเวลาจะหมดลง^{๕๗}นี้ ก็ขอทบทวนความจำ
เพียงข้อเดียวว่า อย่าลืมว่า หลักโลกุตตรธรรม^{๕๘}นั้นใช้ได้อย่าง
เดียวกัน แม้กับการทำงานของคนที่อยู่ในโลก เพราะว่า
คนที่อยู่ในโลกก็คือคนที่ต้องการจะข้าม^{๕๙}ขึ้นจากโลก เพราะว่า
ถ้าไม่ต้องการข้าม^{๖๐}ขึ้นจากโลกก็คือจมอยู่ในกองทุกข์ เมื่อต้อง
การที่จะข้าม^{๖๑}ขึ้นจากโลกก็ต้องมุ่งหมายโลกุตตระ

เพราะฉะนั้นหลักของโลกุตตระจึงเป็นหลักสำหรับความ
ดับทุกข์ ดับทุกข์ทั้งปวง ดับทุกข์ในทุกกรณี มีความหมาย
ครอบคลุมเป็นอันเดียวกันหมด ตั้งแต่เบื้องสูงที่สุดลงมาจน
ถึงเบื้องต่ำที่สุด อย่าได้แยกเป็นธรรมะ ๒ ฝ่ายว่าธรรมะ
ชาวบ้าน ธรรมะที่วัด ธรรมะสำหรับนิพพาน, ธรรมะสำหรับ
จมอยู่ในโลก

ไม่มีธรรมะข้อไหน ที่พระพุทธเจ้าได้วางไว้สำหรับให้
คนจมอยู่ในโลก มีแต่ธรรมะที่จะถอนคนขึ้น^{๖๒}เหนือโลกทั้งนั้น
แม้ว่าให้ทำมาหากิน^{๖๓}นี้ก็เพื่อให้ฉลาดจนถอนตน^{๖๔}ขึ้นออกไปจาก
โลก และเมื่อทำมาหากินผิควิธี นำมาซึ่งความทุกข์แล้ว

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน ๆ
ก็จะใช้ธรรมเป็นเครื่องมือสำหรับทำให้ถูกวิธี อย่าให้การ
ทำมาหากินนั้นเป็นทุกข์ขึ้นมาได้

เพราะฉะนั้นจะต้องศึกษาเรื่อง จิตชนิดหนึ่ง ซึ่งธรรม-
ชาติมีไว้ให้เราเป็นพื้นฐาน เราควบคุมให้ดี รักษาให้ดี จัดแจง
ให้ดีพัฒนาให้ดี มันก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่เรา ไม่มี
สิ่งใดที่เป็นประโยชน์ยิ่งไปกว่านั้นแล้ว และจิตว่างนี่จะเป็น
เหมือนกับแก้วสารพัดนึก คือใช้อะไรก็ได้ ในกรณีใดที่เป็น
ปัญหาแล้วจะแก้ได้หมด ฉะนั้นอาตมาจึงขอยืนยันไปตาม
เดิมว่าจงทำงานด้วยจิตว่าง

ในฐานะที่ว่า เป็นวันขึ้นปีใหม่หยก ๆ อยากจะขอ
ส่งความสุขปีใหม่ด้วย “จิตว่าง” โดยคำที่เคยยืนยันแล้ว
ผูกขึ้นเป็นคำกลอนว่า:-

จงทำงาน	ทุกชนิด	ด้วยจิตว่าง
ยกผลงาน	ให้ความว่าง	ทุกอย่างสิ้น
กินอาหาร	ของความว่าง	อย่างพระกิน
ตายเสร็จจสัน	แล้วในตัว	แต่หัวที่

ข้อความนี้กล่าวอภิปรายกันแล้ว ในการบรรยายครั้งที่
แล้วมา นี้เอามาก่ออีก แต่ว่าฝากไว้ให้จำง่ายในรูปของบท-
กลอนว่า ทำงานทุกอย่างทุกชนิด จงทำด้วยจิตว่างและได้
ผลงานมาเท่าไรอย่างไร อย่างกล้าสำคัญมั่นหมายว่าเป็นของตน
หรือของกู จงยกให้แก่ความว่างของธรรมชาติ นั้นแหละมัน
จะไม่ขบกัดไม่อะไรเรา ที่^๕เราจึงกินผลงานนั้น^๕ ใช้ผลงาน
นั้น^๕ ก็เรียกว่ากินของความว่าง เมื่อมีจิตว่างก็กินของความ
ว่างได้ ไม่มีอะไรที่จะขัดขวางได้ เหมือนพระกินอาหารของ
ความว่างนั้น^๕

หมายความว่าภิกษุที่แท้จริงย่อมสำนึกในความไม่มีตัว
ตน หรือของตนอยู่เสมอ โดยบท บัจจเวกชน์ที่มีความ
หมายอย่างนั้น คือ—นิสสโต—นิชชีโว สุกุโณ ไม่ใช่ชีวะ
ไม่ใช่สัตว์, ไม่ใช่บุคคล, ว่างเปล่าจากตัวตน กำลังเป็น
ไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่เนื่องนิจ^๕ ทั้งอาหารที่กินและทั้งตัว
ผู้กินอาหารนั้นด้วย อย่าง^๕นี้เรียกว่า กินอาหารของความว่าง
ก็กินได้ด้วยจิตว่างไม่มีทุกข์เลย

ส่วนความตายนั้นหมดสิ้น^๕ กันไปหมดแล้ว ตั้งแต่ที่แรก^๕
ตั้งแต่ที่มีจิตว่างมาแต่เดิม เพียงแต่เราลงไป ทำให้จิตว่างให้

โง่เขลามากมีตัวตนขึ้นมาอีก พอจิตวุ่นระงับไป กิเลสระงับไป อุปาทานระงับไป มันก็ว่างไปตามเดิม ไม่มีตัวตนอีก เมื่อไม่มีตัวตน มันก็ไม่ตาย ไม่มีความตาย

นี่จึงบอกให้ทราบว่า ที่แท้ ที่ถูก ที่จริงนั้นความตายนั้นเป็นสิ่งที่มิได้มีมานานแล้วแต่หัวที่ ที่แรกโน้น แต่เพราะความหลงความโง่ของตนเข้าไปยึดมั่นในสิ่งเหล่านี้ ความตายจึงมีขึ้นมาบ่อยๆ คือกลัวตาย เป็นปัญหาเพราะความ เกิด แก่ เจ็บตาย ขึ้นมาบ่อยๆ แต่ถ้าเราเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง มาทำงานด้วยจิตว่าง กินอาหารของความว่าง อย่างที่ว่างแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าความตายจะสิ้นสุดมาแล้วตั้งแต่ที่แรก ไม่มารบกวนอีกต่อไป ไม่มีตัวเราที่จะต้องตาย ไม่มีความสำคัญมันหมายความว่าอะไรเป็นตัวเรา

นี่คือคำบรรยายตอนสุดท้ายเรียกว่า หลักธรรมที่จะช่วยให้เราสามารถทำงานด้วยจิตว่าง มีอยู่ดังที่กล่าวมานี้

นับว่าอาตมาได้กล่าวสิ่งที่ได้ตั้งใจไว้ว่าจะกล่าวทั้ง ๓ ชั้น ๓ ตอนจบไปแล้วโดยบริบูรณ์ ในที่นี้ จึงหวังอยู่ว่า ท่านทั้งหลายที่หวังจะได้ประโยชน์จากการบรรยายนี้ จะได้นำไปพิจารณาโดยไม่ต้องเชื่ออาตมา แม้แต่ประการใด คงเชื่อ

ตัวเองได้ตามหลักของพุทธศาสนา เพียงแต่ขอให้พิจารณา
อย่างละเอียด แยกกาย และนั่นแหละจะกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า
รู้เอง เห็นเอง ปฏิบัติเอง ช่วยตัวเองได้ เป็นหลักเกณฑ์
ของพระพุทธรศาสนา โดยแท้จริง

อาตมาขออุทิศการบรรยายในวันนี้ เพราะสมควรแก่
เวลาเพียงเท่านั้น

ภาคผนวก

๕
ธรรมบรรยาย เรื่อง

“ธรรมในฐานะเครื่องบำบัดทุกข์”

ของ พระราชชัยกวี่ (พุทธทาสภิกขุ)

แห่งสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

แสดง ณ ห้องประชุมกรมสรรพากร

วันอังคารที่ ๒๓ มกราคม ๒๕๐๕

ท่านสาธุชนผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย

โอกาสแห่งการบรรยายครั้งนี้ นับว่าเป็นความปรารถนาดีอย่างยิ่งของท่านอธิบดี ที่ให้พวกเราทั้งหลายได้มีโอกาสมาพบปะกัน เพื่อทำความเข้าใจกันในเรื่องของธรรมะ ซึ่งควรจะถือว่า เป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งแก่มนุษย์อย่างหนึ่ง ด้วยเหมือนกัน เพราะว่าเราไม่สามารถจะแก้ปัญหิต่าง ๆ ได้หมดสิ้นโดยลำพังความรู้ทางเรื่องโลก ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวกับธรรมะ ปัญหาของมนุษย์ยังมีเหลืออยู่อีกเป็นอันมาก ที่จะต้องขจัดออกไปด้วยความรู้ในทางธรรมะ ใครเราจึงจะมี ความปรกตีสุขอยู่ได้ และธรรมะบางอย่างนั้นย่อมเกี่ยวข้องกับ ความอยู่ดีความเป็นอยู่ของมนุษย์ โดยที่คน ๆ นั้นเองไม่รู้

สักตัวก็มีอยู่เป็นอันมาก คนประเภทนี้มักจะถูกรัศมีหรือ
 ศาสนาพร้อมกันไปทีเดียว ทางที่คิดที่สุดนั้นไม่ควรจะเป็น
 อย่างนั้น แต่ควรจะรู้จักนำเอาธรรมะมาใช้ในความเป็นอยู่
 ของเรา เช่นเดียวกับที่เรามีความรู้ในเรื่องโลก มาใช้อยู่
 เป็นประจำ เพราะว่าความเป็นมนุษย์ของเราต้องการความ
 รู้ทั้งทางโลกและทางธรรมะ ข้อนี้เป็นเหตุให้เราต้องคอย
 เพิ่มพูนความรู้ทางธรรมะไว้อตามโอกาส พึงเข้าใจว่าความรู้
 ทางธรรมะนั้น เป็นเหมือนกับเครื่องนำทางอย่างยิ่ง เป็น
 เครื่องควบคุมวัตถุต่างๆ ไม่ให้เกิดเป็นพิษขึ้นมา ถ้าปร.ศจาก
 ธรรมะแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าวัตถุหรือวัตถุนิยมนั้นจะกลายเป็นพิษ
 ขึ้นมา ทางพุทธศาสนาเราไม่ได้ตั้งข้อรังเกียจวัตถุ แต่
 ไม่ได้บูชาวัตถุอย่างเดียวเหมือนคนบางพวก ต้องการให้เรา
 ควบคุมวัตถุให้ได้ ไม่ให้วัตถุนิยมเป็นพิษขึ้นมา เราจึงจะมี
 ความสุขหรือความผาสุกทั้งทางกายและทั้งทางจิตพร้อมกันทั้ง
 สองอย่าง ถ้าโลกเรานี้ตกอยู่ใต้อำนาจของวัตถุนิยมอย่างเดีย
 แล้ว ก็จะต้องยากมากขึ้นทุกทีเหมือนที่กำลังเป็นอยู่ในบัดนี้
 คนในโลกพากันหันหลังให้ธรรมะหันหลังให้ศาสนาของตนๆ
 ด้วยกันทุกชาติทุกภาษายังขึ้นจึงเกิดวิกฤตการณ์ถาวร แทนที่

จะมีสันติภาพถาวรขึ้นในโลกทั้งที่เราเห็น ๆ กันอยู่ และเป็น
วิกฤตการณ์ชนิดที่จะต้องรับร่วมกัน หรือพร้อมกันทั้งโลก
เพราะว่าโลกสมัยนั้นมันเล็กนักเดียว ดังนั้นจึงเป็นความจำเป็น
ที่เราจะต้องเตรียมตัวเพื่ออยู่ในโลกที่มีวิกฤตการณ์ถาวรยิ่ง
ขึ้นให้ตี ๆ ขอให้คอยสังเกตดูต่อไป ที่ฟังอย่างอื่นนั้นเป็น
ไม่มีแน่ นอกจากความรู้ทางธรรมะ ที่จะเป็เหตุให้เราเข้าใจ
เรื่องโลกนี้ดี เรื่องชีวิตนี้ดี เรื่องจิตใจนี้ดี สามารถที่จะดำรง
ชีวิตอยู่ในโลกที่ยุ่งเหยิงนี้ได้โดยไม่ต้องพลอยยุ่งเหยิงไปตาม
โลก เราควรจะกล่าวได้ว่าธรรมะนั้นคือเครื่องบำบัดทุกข์
ของโลก เราควรมีความรู้ตามส่วน คือตามสมควรที่เรา
จะต้องรู้ เพื่อบำบัดความทุกข์ของเราโดยเฉพาะ และของ
เพื่อนมนุษย์ร่วมกัน

อาตมามีเวลาน้อยและยังเป็นครั้งแรกด้วยในการบรรยาย
ที่นี่ เพราะฉะนั้นจึงบรรยายอะไรไม่ได้มากไปกว่า แนว
สังเขปทั่ว ๆ ไป ที่เกี่ยวกับธรรมะ แต่ก็พอที่จะนำไปคิด
ไปนึก ไปพิจารณาได้ด้วยตนเองทุกท่าน และเอาไปใช้เป็น
เครื่องมือ เพื่อบำบัดความทุกข์นั้น โดยให้ถือเสียว่า ธรรมะ
นี้เป็นเครื่องมือเหมือนกับเครื่องมืออื่น ๆ แต่ว่า ธรรมะนั้น

เป็นเครื่องมือในการบำบัดความทุกข์

สิ่งแรกที่สุดที่เราจะต้องเข้าใจนั้น ควรจะเป็นความเข้าใจถึงข้อที่มนุษย์เรามีบาปดั้งเดิมติดตัวกันอยู่ทุกคน คำว่าบาปดั้งเดิมนั้นบางท่านก็อาจจะนึกได้ว่ามีกล่าวถึงอยู่ในหมู่ชาวคริสเตียน คือบาปดั้งเดิมหรือ Original Sin ที่อาดัมกับอีฟ (อีวา) เป็นผู้สร้างขึ้นด้วยการทำผิดต่อความประสงค์ของพระเป็นเจ้าเป็นความผิดของมนุษย์คู่แรกในโลก แล้วก็ติดมาถึงมนุษย์ต่อมาไม่รู้จักขาดสายลงได้ การกล่าวอย่างนี้บางทีก็เป็นเรื่องที่น่าหัวเราะ แต่ความหมายอันแท้จริงนั้นมิใช่ออย่างนั้นจริง ๆ

ที่ว่ามีบาปดั้งเดิมนั้น หมายความว่า เราเกิดมาจะต้องเป็นอย่างไร อย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้บ้าง จะต้องมีปัญหาเกิดขึ้นโดยแน่นอนเป็นลำดับ ๆ ไปจนจะถึงที่สุดของอายุนี้อย่างไรบ้าง บางคนคิดว่าทางฝ่ายพุทธศาสนาเรา ไม่มีเรื่องบาปดั้งเดิมที่ตกทอดถึงมนุษย์ทุกคนอย่างนี้ และมีเฉพาะคน ๆ และเป็นเรื่อง ๆ ราย ๆ ไป การกล่าวอย่างนี้ก็ถูกเหมือนกัน แต่ยังไม่ลึกพอ และถ้ามองเห็นอย่างทั่วถึงก็จะมองเห็นการที่คนเราทุกคนมีเหตุ การณ์อะไรบางอย่าง

บังคับอยู่ รวาก็บว่าเป็นบาปตั้งแต่คิดมาตั้งแต่แรกสร้างโลก คือ “การทำผิดตั้งแต่แรกสร้างโลก” และยังไม่สามารถที่จะแก้ไขจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ จนกว่าเราจะได้อาศัยธรรมมาเป็นเครื่องแก้

เรื่องเกี่ยวกับบาปดั้งเดิมนี้ ขอเล่าเป็นนิทานจะดีกว่า
 ๕๓๘ เพื่อจะจำง่าย แทนไม่ต้องตั้งใจจำมันก็ได้ ๕๔๐
 ประโยชน์ของนิทาน

เฉพาะตอนนั้น อยากจะขอแทรกกล่าวถึง ประโยชน์
ของนิทาน สักเล็กน้อยว่า บรรพบุรุษของเราชอบเล่า
นิทาน นั้นแหละคือความมุ่งหมายที่ดี ในการที่จะให้เราจำ
อะไรได้ และถือเป็นหลักประจําใจได้อย่างแม่นยํา นิทาน
นี้มันเหมือนกับภาษาหรือเปลือกนอก ไม่ใช่เนื้อใน แต่
ก็คิดดูเถอะว่า ภาษา เช่น ถ้วย จาน หรือว่าเปลือกผลไม้
มันมีความจําเป็นอย่างไร มีประโยชน์อย่างไร ถ้าว่าไม่มี
ภาษาแล้ว เราจะปรุงอาหารได้อย่างไร หรือว่าถ้าปรุง
อาหารเสร็จแล้ว เราจะรับประทานได้อย่างไร ถ้าเราไม่
มีจานมีชาม สมมติว่าเราจะใส่มีรับประทาน มีมันก็จะ
กลายเป็นภาษาไปอีก ภาษาที่มีความจําเป็นเท่ากับเนื้อใน

เช่นนี้ หรือว่าเปลือกก็ เช่นเปลือกผลไม้ ถ้าไม่มีเปลือก แล้วเนื้อผลไม้จะมีอยู่ให้เรารับประทานได้อย่างไร ยิ่งกว่านั้น เปลือกผลไม้มันเป็นเครื่องคุ้มครองเนื้อในให้เจริญ จนถึงกับรับประทานได้ ข้อนี้เราจะเห็นว่าเมื่อผลไม้ ออกลูก ต้องออกส่วนที่เป็นเปลือกมาก่อน เพื่อให้เนื้อในมีที่พึ่งอาศัย แล้วจึงมีเนื้อในเกิดขึ้นภายใน และขยายตัวออกไปเรื่อย มันจึงมีผลไม้ที่มีเนื้อในจนกระทั่งบริโภคได้ ฉะนั้น อย่าได้ ตุกตुकหมิ่นนิทานทั้งหลาย แม้แต่นิทานชาดกในพระพุทธศาสนา อย่าถือเสียว่าเรื่องอะไร ต้นไม้พุทได้ สัตว์พุทได้ นี่เป็นเรื่องเหลวไหลทั้งนั้น ไม่สนใจ นั่นก็เพราะว่าคนเหล่านั้นไปสนใจที่เปลือกมันก็ถูกเปลือกอยู่เรื่อย ทำไมไม่สนใจที่เนื้อใน คือข้อที่ว่าต้นไม้มันพุทว่าอย่างไร หรือ สัตว์มันพุทว่าอย่างไร นั่นเอง เพราะคำที่พุทนั้นแหละคือ หลักธรรมะที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ขอให้เราลองมา ตั้งต้นสนใจสิ่งเหล่านั้นกันเสียใหม่ อย่ามองข้ามไปเสีย

นิทานที่ชอบเล่าเกี่ยวกับเรื่องบาปดั้งเดิม หรือ Original Sin นี้ ก็เล่าว่าเมื่อพระเจ้าสร้างโลก หรือพระสยามภู เป็นเจ้า หรือพระอิศวรเป็นเจ้า หรืออะไรก็แล้วแต่จะเรียก

เรียกว่าพระเจ้า^๕สน ๆ ก็แล้วกัน สร้างโลกขึ้นมา พอสร้างตัว
โลกเสร็จแล้ว มัน^๕แว้งว่างเปล่าอยู่ ก็มีความคิดเห็นว่า
ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะสร้างโลกเฉย ๆ ควรจะสร้างสิ่งที่ทำ
โลกนี้ให้น่า^๕ดู ให้งดงามหรือให้น่าอยู่ จึงสร้างมนุษย์ขึ้นมา
มนุษย์เป็นสัตว์ที่ไม่เคยถูกสร้างมาก่อน เมื่อมีขึ้นเป็นครั้งแรก
ในโลก ก็งง ๆ คือไม่รู้จักแม้แต่ตัวเองว่าเป็นอะไร จึง
ต้องถามว่า “ฉันเป็นอะไร?” พระเจ้าบอกว่า “เป็นคน”
“เป็นคนทำไม?” “เป็นเพื่อให้โลกนี้มีค่าและงดงาม” ขอให้
พวกเราทั้งหมดจดจำประโยคที่พระเจ้าสั่งว่า สร้างคนขึ้นมา
ในโลกนี้เพื่อให้โลกนี้มีค่า และงดงาม ถ้าคนไหนไม่ได้
ทำอะไรให้โลกนี้มีค่าและงดงาม ก็ถือว่าไม่ได้เป็นคน ที่
คนถามว่า “จะอยู่นานเท่าไร?” พระเจ้าบอกว่า “อยู่นาน
๓๐ ปี” คือให้มีอายุ ๓๐ ปี

ต่อมาพระเจ้าเห็นว่า สัตว์ที่จะช่วยเป็นเครื่องมือให้
มนุษย์ประกอบอาชีพนั้นยังไม่มี จึงได้สร้างสัตว์ประเภทนั้น
เช่น วัว เป็นต้น ขึ้นมาในโลก วัวก็เหมือนกัน งงไม่รู้ว่
ตนเป็นอะไร ก็ต้องถามพระเจ้าท่านว่า “เป็นอะไร?” บอกว่า
“เป็นวัว” “เป็นทำไม?” “เพื่อรับใช้มนุษย์ในการประกอบ

อาชีพร” “อยู่นานเท่าไร?” “อยู่ ๓๐ ปี” วรรัฐสีกว่า ทำงานหนัก ๓๐ ปีนี้มากเกินไป ไม่ยุติธรรม ต่อรองให้ลด ต่อรองกันไปต่อรองกันมา พระเจ้าก็ลดให้ ๒๐ ปี ถือเอาเป็นว่าวันมีอายุประมาณสัก ๑๐ ปีก็แล้วกัน ก็เป็นอันว่าตกลงไปได้รายหนึ่ง

ทีนี้พระเจ้าเห็นว่า สัตว์ประเภทอารักขาที่ช่วยมนุษย์ อารักขาชีวิต ทรัพย์สิน สมบัตินี้ ยังไม่มี จึงสร้างสัตว์ประเภทสุนัขเฝ้าบ้านขึ้น สุนัขกึ่ง และถามว่า “เป็นอะไร?” “เป็นสุนัข” “มีหน้าที่อะไร?” “มีหน้าที่เฝ้าทรัพย์สินสมบัติ ทำการอารักขาให้แก่มนุษย์อย่าหลับยอ้านอนเสีย” “จะให้อยู่กี่ปี?” “๓๐ ปีอีกตามเคย” สุนัขรัฐสีกว่าอดนอน ๓๐ ปีนี้ไม่ใช่เล่นมากเกินไป ก็ต่อรองกัน พระเจ้าก็ลดให้ ๒๐ ปีอีกเหมือนกัน เป็นอันว่าสุนัขมีชีวิตอยู่ในโลกประมาณสัก ๑๐ ปีก็แล้วกัน

ต่อมาพระเจ้าเห็นว่า มนุษย์ยังไม่มีสัตว์ที่จะช่วยให้เกิดความสนุกสนานสรวลเสเฮฮา จึงได้สร้างสัตว์ประเภทลิงขึ้นมา เพื่อให้มนุษย์ได้หัวเราะ ให้สิ่งต่างๆ มีความร่าเริง ลิงกึ่งว่าเป็นอะไร จึงถามว่า “เป็นอะไร?” พระเจ้าบอกว่า “เป็นลิง” “เป็นทำไม?” “เพื่อให้มนุษย์ได้รับความ

ว่าเรง ” “ อยู่กับ? ” “ อยู่ ๓๐ ปี ” . ลิงก็ต่อรองให้ลต ก็
ลตให้อีก ๒๐ ปีเช่นเดียวกัน สัตว์ประเภทลิงก็มีอายุอยู่-
๑๐ ปีโดยประมาณ เป็นอันว่าเรื่องต่างๆ ก็ถูกปล่อยให้เป็น
ไปตามความตกลง

ที่นี้เรารู้ที่คนเรา ว่าเมื่อพระเจ้าลตให้ว้าว ๒๐ ปีมนุษย์
ก็ยอบคลานเข้าไปทูลขอ ว่าอ้ายที่ลตให้ว้าว ๒๐ นี้เอามาเพิ่ม
ให้แก่คนเถอะ พระเจ้าจึงนำหน้าในความทะกละของคน
อยากจะลงโทษเป็นอย่างยิ่ง ไม่รู้จะลงโทษอย่างไร และก็
ไม่มีอะไรดีกว่ามอบให้ คือ มอบ ๒๐ ปีที่ลตให้ว้าวนี้ให้แก่
คน คนเลยได้มา ๕๐ ปี ขณะที่พระเจ้าลตให้สุนัข ๒๐ ปี
คนก็แข็งใจยอบคลานเข้าไปเป็นครั้งที่สอง ขอเพิ่ม ๒๐ ปี
นี้ด้วย พระเจ้าเกลียดหน้าหน้า โมโห ๒ เท่า ในความ-
ทะกละของคน แต่มันก็อย่างเดียวกันอีก คือไม่รู้จะลงโทษ
คนอย่างไรดี นอกจากมอบให้มันไปอีก ๒๐ ปี คือเอาของ
สุนัขมอบให้คนอีก ๒๐ ปี แม้ในครั้งสุดท้ายที่ลตให้ลิง
๒๐ ปีนี้ มนุษย์ก็ยังแข็งใจเข้าไปขอมามากกว่าเอามาเพิ่มให้
คนเถอะ พระเจ้าโมโหและเกลียดหน้าหน้าคนนี้ถึง ๓ เท่า
แต่ก็ไม่รู้จะทำอย่างไรดี ก็ต้องมอบให้อีก ดังนั้น คนจึงมี

อายุของตัวเองนี้ ๓๐ ปี เอาของวัวมา ๒๐ ปี เอาของสุนัข
มา ๒๐ ปี เอาของลิงมา ๒๐ ปี จึงเป็น ๙๐ ปี โดยประมาณ
แล้วสิ่งต่างๆ ก็เป็นไปตามที่ตกลงกัน

มนุษย์เรา ตอนที่เป็นมมนุษย์ ก็มีอะไรของตัวเอง
๓๐ ปี ในตอนแรกๆ ดูช่างสมกับมนุษย์เสียจริงๆ มีความ
งดงามอย่างมนุษย์ เด็กๆ นับตั้งแต่แรกคลอดมาเป็นเด็ก
โตเป็นหนุ่มสาว กว่าจะอายุถึง ๓๐ ปีนี้ ล้วนแต่หน้าตา สม
กับที่ พระเจ้าคิดว่าจะสร้างคนขึ้นมา ให้โลกนี้งดงามขึ้น
มีค่าขึ้น: และก็ไม่มีอะไรที่น่าเกลียดน่ารำคาญ แต่พออายุล่วง
๓๐ ปีไปแล้ว ถึง ๕๐ ปีนี้ มันเป็นตอนที่ไปเอาของวัวมา
ก็เลยเกิดเป็นมมนุษย์วัว คือต้องลากแอกลากไถเหมือนกับวัว
ที่ลากแอกลากไถอยู่ในทุ่งนา นี่เราหมายถึงความเป็นพ่อ-
บ้านแม่เรือน มีภาระหนักมาก เพราะมีบุตรมีหลานเพิ่มขึ้น
ในครอบครัว มีภาระทั้งส่วนตัว ภาระของครอบครัว ภาระ
ในหน้าที่การงาน ผู้บังคับบัญชา ทั้งคนผู้อยู่ในบังคับบัญชา
อะไรเหล่านี้ มันเป็นภาระไปหมด จึงมีอาการเหมือนกับ
มนุษย์วัว คือลากแอกลากไถอยู่กลางทุ่งนา มีใครจะสา-
มารลดปลดปล่อยปัญหาข้อนี้ไปได้ โดยวิธีใด ขอให้ลองคิด

ดู ครั้นเมื่ออยู่ไปถึง ๕๐ ปีต่อไปจนถึง ๗๐ ปีนี้ เพราะเหตุที่ไปเอาของสุนัขมา มันจึงนอนหลับยากเหมือนกับสุนัข คนเราเริ่มนอนไม่หลับตอนนี้เป็นห่วงลูกเป็นห่วงหลานที่ไปเรียนอยู่ที่เมืองนอกก็มี คุณย่าคุณยายนอนไม่ค่อยจะหลับแล้ว ถึงแม้ที่สุดแต่ว่าประตูจะใส่กลอนแน่นหนาดีหรือยังบางที่ตึกๆ ยังต้องแอบมาดูว่ามันลืมปิดหรือเปล่า แม้แต่เงินที่เก็บอยู่ในตู้เซฟในธนาคาร ก็ยังไม่วายที่จะเป็นห่วง นอนไม่อยู่คืนหนึ่งถึงหลายครั้ง นี่ถือเป็นมนุษย์สุนัข มีใครจะปลดปล่อยภาระหรือปัญหาออกไปได้ ที่นั่นมาถึง ๗๐ ปีแล้วลงเลยต่อไปจนถึง ๙๐ ปีนี้ ไปเอาอายุของลิงมา ก็ได้เป็นมนุษย์วานร ก็ต้องเล่นละครตลกให้ลูกหลานเหลนดูบ้างๆ เป๋อๆ กินแล้วว่าไม่ได้กิน มีหัวหงุหงาตาส้มเสียงเป็นที่หัวเราะของลูกหลานไปหมด นี่คนแก่ๆ ก็ต้องเป็นอย่างนั้น ลองนึกดูว่าปัญหาเหล่านี้ใครจะขจัดมันออกไปได้

ตามที่กล่าวมานี้เราเรียกว่า Original Sin คือบาปดั้งเดิมที่ติดมาจากมนุษย์คนแรก ที่ตะกละไม่รู้สิ้นสุด คือไปขอของวัวมา ไปขอของสุนัขมา ไปขอของลิงมา ถ้าอย่าละโมภ อย่าตะกละขนาดนั้น บาปดั้งเดิมก็คงจะไม่เกิดขึ้น เราก็จะไม่มีภาระที่จะแบกบาปดั้งเดิมนั้น จงดองามอยู่ได้ตาม

สมควรแล้วก็เลิกกัน แต่เดี๋ยวนี้บาปคงเต็มนี้มันติดมาแล้ว จะทำอะไรได้ บัญหาเรื่องความเป็นเด็ก ความเป็นหนุ่ม เป็นสาว เป็นพ่อบ้านแม่เรือน คนแก่คนเฒ่า คือปัญหา- ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้นเอง เป็นของ ตายตัว เลือกไม่ได้

เราจะทำอะไรจึง จะเลิกสัญญากับพระเป็นเจ้า^๕ นั้น เสียได้ หรือว่ากล่าวเลิกสัญญานี้ ให้เลิกกันไปเสียได้ มันไม่มีเครื่องมืออื่น นอกจากเครื่องมือ คือธรรมะดังที่กล่าว แล้ว ฉะนั้น ขอให้สนใจสิ่งที่เรียกว่า ธรรมในฐานะเป็น เครื่องมือเลิกสัญญา ระหว่างคนกับพระเป็นเจ้า เรื่องบาป^๕ คงเต็มนี้กันไว้ก็ได้ ไม่ต้องนึกอะไรมากไปกว่านั้น ข้อ^๕นี้ก็ได้ แก่การที่เราจะต้อง ประพฤติธรรมะให้ถูกต้อง ให้ตรง ทุก ระยะของความเป็มนุษย์ของเรา เมื่อเราเป็นมนุษย์อย่าง มนุษย์ คือ ๓๐ ปีแรกนั้น เราก็มีธรรมะสำหรับมนุษย์ตอน นั้นประพฤติให้ถูกต้อง พอถึงคราวที่ต้องเป็นมนุษย์ว้าว คือ ๓๐ ปี ถึง ๕๐ ปีนี้ ก็ต้องมีธรรมะที่เข้มข้นยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ให้ถูกต้องเหมือนกัน กระทั่งถึงระยะที่เป็นมนุษย์สุนัข และ มนุษย์ลิง ทีละ ๒๐ ปี^๕ นี้ เราจะต้องมีธรรมะที่เข้มข้นละเอียดประณีตสุขุมลึกซึ้งทันกันขึ้นไปอีก มันจึงจะแก้ความ

ไม่น่าจะเหล่านั้ได้ ซึ่งอาตมาจะได้เล่า จะได้บรรยายให้
ฟังเป็นตัวอย่างเท่าที่เวลาจะอำนวย

เมื่อเราอยู่ในระยะที่เป็นคน ถึง ๓๐ ปีแรก^๕ มีความ
สวสคงดงาม ก็ปล่อยไปตามธรรมชาติ แต่^๕ไม่เป็น
อย่าง^๕นั้น มันก็มีเรื่องเข้ามาแทรกแซง คือความไม่รู้ ความ
โง่เขลา ความหลงผิด ความสำคัญผิด จึงเกิดมีการกระทำ-
ผิด หรือเรียกว่าเสื่อมเสียในทางศีลธรรมขึ้นมา แม้ในยุคที่
ควรจะงดงาม คือช่วงอายุ ๓๐ ปีแรก^๕

เกี่ยวกับเรื่อง^๕นี้ มีนิทานที่ขอบเล่าสั้นๆ ๒-๓ นาที
อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งถ้าฟังแล้วจะเข้าใจได้ทันที เพราะมันอธิบาย
อยู่ในตัวมันเอง คือ “นิทานเรื่องผี” ซึ่งเล่าด้วยการเริ่ม
ว่า มีตากับยายสองคนผิวเมีย ช่างตรงกันข้ามไปทุกอย่าง
คือว่าตาเป็นอย่างหนึ่ง ยายเป็นอย่างหนึ่ง อย่างตรงกันข้าม
ทุกอย่าง รวากับว่าธรรมชาติฝ่ายต่ำกับ ธรรมชาติฝ่ายสูง
ตรงข้ามกันอย่าง^๕นั้นแหละ ตาเป็นคนสุภาพอยู่ในศีลในธรรม
ส่วนคุณยาย^๕นั้นตรงกันข้าม คือเป็นคนกร้าวราว^๕คือดั่ง ต้องมี
คำพูดที่ตรงกันข้ามทุกอย่าง ฉะนั้นจึงทวาคันได้^๕ทั้งวันๆ
ต่อมาตาเห็นว่าสู้ไม่ไหว ถึงจะเป็นภรรยาที่รักก็สู้ไม่ไหวแล้ว

จะต้องบริจาค คือสละออกไป จึงตัดสินใจที่จะบริจาค ฉะนั้นเรื่องก็ง่ายขึ้นทีเดียว ผู้ฟังก็อาจจะเดาได้ล่วงหน้าว่า เราจะทำอย่างไร คือตามบอกว่า “วันนี้อ่าไปบ้านะ” คุณยายก็บอกว่า “จะไป” “ไปบ้านแล้วอย่าเดินเข้าไปใกล้เหวนะ” “จะเดิน” “ไปใกล้เหวแล้วอย่าทูลก่อนหินหนักๆ ไปนะ” “จะทูลเอา ๒ ก้อนเลย” ให้มันสมกับที่ห้าม ที่นี้คุณยายก็พลัดตกลงไปในเหว ง่ายนิดเดียว เรื่องมีต่อไปว่าสิ่งที่เรียกว่าปีศาจนั้นมียอยู่ในเหว ตั้งแต่พระเจ้าแรกสร้างโลกนี้ ไม่เคยปล่อยให้ผีขึ้นมาอาละวาดในหมู่มนุษย์เลย แต่มีข้อย่อยอย่างหนึ่งว่า ถ้ามีคนหัวคอตีสดตกลงไปแทนแล้ว ผีขึ้นมาได้ เมื่อยายคนนั้นตกลงไป ผีก็ขึ้นมาได้เพราะตรงตามข้อยตกลง ผีขึ้นมาพอดีพบกับคุณตา คุณตาก็เพิ่งเห็นผีเป็นครั้งแรก ถามไถ่ความว่าเป็นอย่างไรต่อกันและกันแล้ว คุณตาก็ขอรับรองว่า ถ้าผีคิดว่าคุณตาเป็นผู้มีบุญคุณ เพราะทำให้ขึ้นมาได้ ผีก็ควรจะชอบใจบ้าง และขอให้ผีตอบแทนคุณโดยไปอยู่กันเสียแต่พวกผีอย่ามายุ่งกับคน เมื่อตกลงกันอย่างนั้นแล้วก็ต่างคนต่างไป แต่ผีนั้นมันมีนิสัยหลอก คือพูดไม่จริง เหมือนกับที่เราดำไกรว่าผี ก็มีความหมายว่าอย่างนั้น นี่มันเป็นความหมายของคำว่าผี ดังนั้นไม่นานเท่าไรผี

จะลงไปในเรื่องที่เรียกว่า เฮโรอีน หรืออะไรในทำนองนั้น
 เสพเข้าไปแล้วก็มีอาการเป็นผี เต็ก ๆ ของเรากินสิ่งเหล่านี้
 เข้าไป หรือเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้เข้า ซึ่งเบือนอยู่ด้วยน้ำ
 มันผี คนหนุ่มคนสาวของเราก็เหมือนกัน ไปถูกสิ่งนี้ครอบงำ
 คือน้ำมันผีนี้ครอบงำ มีอาการกระวนกระวายถึงฆ่าตัวตาย
 เป็นต้น ด้วยเรื่องที่ไม่ควรจะเป็นเลย นี่โลกมันสกปรกไป
 เสียแล้ว มันไม่งดงามเหมือนกับที่ตกลงกันว่าสร้างมนุษย์
 ขึ้นมาในโลกนี้เพื่อให้โลกนี้น่าดู หรืองดงาม

ใครลองตั้งปัญหาที่ว่า จะเอาอะไรมาล้างน้ำมันผีให้
 ออกไปจากใจของเรา ธรรมะที่เป็นเหมือนสบู่หมวตนี้ พระ-
 พุทธเจ้าท่านประทานไว้ในลักษณะเป็น Team-work ก็คือว่า
 ต้องทำงานร่วมกันทั้ง ๔ ข้อคราวเดียวกัน มีชื่อว่า สัจจะ
 ทมะ ขันติ จาคะ ถ้าท่านผู้ใดต้องการล้างน้ำมันผีก้อนใหญ่
 ก้อนน้อย ก้อนเล็กที่สุดจนแทบจะมองไม่เห็นก็ตาม ที่ยัง
 เหลืออยู่ทำความรำคาญให้แก่ตน จะต้องสนใจในธรรมะ
 เช่นธรรมะหมวตนี้เป็นต้น

สัจจะ แปลว่าความจริง ทมะ แปลว่าการบังคับตัวเอง
 ขันติ แปลว่าความอดกลั้นอดทน จาคะ แปลว่าสละหรือ

บริจาคสิ่งที่ไม่ควรจะมีอยู่ในตนให้ออกไปเสียจากตน ขอให้
เข้าใจเป็นข้อแรกก่อนว่าธรรมะทั้ง ๔ ข้อ ต้องร่วมกัน
ทำงานเป็น Team-work จะแยกออกไปเป็นแต่ละอย่าง ๆ
ไม่ได้ในกรณีนี้ บางทีจะเป็นเพราะพวกเราส่วนมากไปแยก
ออกเป็นอย่าง ๆ แล้วยังประพฤติกัณลุ่ม ๆ ดอน ๆ ดังนั้น
ธรรมะจึงช่วยไม่ได้ ถ้าจะให้ช่วยได้ตามที่พระพุทธเจ้าทรง
พระประสงค์แล้ว ต้องประพฤติทั้ง ๔ อย่างเนื่องกัน ทำหน้า
ร่วมกันเป็น Team-work

ข้อแรกจะต้องเริ่มต้นด้วยสัจจะ คือความจริงใจ
เหมือนอย่างที่เราอยากจะละบุญหรืออยากจะละการพนัน หรือ
อยากจะละอบายมุขอะไรต่าง ๆ ทุกอย่างที่เป็นของสกปรก
เศร้าหมอง ให้ออกไปจากตนละก็ จะต้องมีสัจจะเป็นข้อ
แรก คือความจริงใจที่จะละ สัจจะ แปลว่าความจริง คือ
จริงต่อเวลา จริงต่อหน้าที่การงาน จริงต่อเพื่อนฝูง จริง
ต่อคำพูด จริงต่ออะไร ๆ ทุกอย่าง เรียกว่าสัจจะ แล้ว
ควรจะทราบว่ามันรวมอยู่ที่จริงต่อตัวเอง ต้องจริงต่อตัวเอง
ก่อน คนเราไม่จริงต่อตัวเองแล้วมันจะไม่จริงต่อทุกสิ่งทุก
อย่างไปหมด จริงต่อตัวเองหมายความว่า เราต้องการพ

ความเป็นมนุษย์ของเรา นับถือตัวเองให้ได้เสียก่อนว่าเป็น
 มนุษย์ มีเกียรติอย่างมนุษย์ หรืออย่างลูกผู้ชาย หรืออะไร
 ในทำนองนั้น แล้วต้องซื้อตรงต่อความเป็นอย่างนั้นเสียก่อน
 นี่เรียกว่าสัจจะต่อตัวเอง แล้วก็สัจจะต่อเพื่อนฝูง ต่อเวลา
 ต่อหน้าที่การงาน ต่อความเป็นธรรม อะไรได้ทั้งหมด
 สัจจะนี้ต้องมานำหน้าเป็นข้อแรก เหมือนอย่างว่าเราจะละ
 บุหรี่ เราต้องมีสัจจะต่อเกียรติยศของเราที่ไม่ควรจะสูบบุหรี่
 เป็นต้น แล้วเราก็งสัจจะที่จะละมันเสีย จะละ สุรา นารี
 พาสี กีฬาบัตร อะไรก็สุดแท้ที่เห็นว่า เป็นสิ่งที่เบือนอยู่
 ควบแน่นนี้ คือ สิ่งที่ไม่เป็นไปอย่างบริสุทธิ์ศีลธรรมละก็
 ต้องถือว่าเป็นสิ่งที่ควรละทิ้งนั้น แล้วก็มีสัจจะคือความจริง
 แน่ลงไป

เรื่องมีต่อไปว่า คนเราจะจริงไปไม่ได้ก็มากนัก ถ้า
 ปล่อยไปแต่ลำพังความจริงนั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงตรัส
 ธรรมะที่ ๒ คือ ทมะ คำแปลว่าการข่ม หมายถึงการ
 บังคับตนเอง คือการข่มจิตข่มใจบังคับตนเองให้อยู่ในร่อง
 ในรอยเรียกว่า ทมะ เราจะต้องมีการบังคับตนเอง จึงจะ
 รักษาสัจจะไว้ได้ คำว่าทมะ บังคับตนเองนี้ หมายถึงการ

บังคับด้วยสติปัญญาที่เฉลียวฉลาดเพียงพอ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสพระพุทธานุชาตข้อหนึ่งว่า “พวกเธอจงบังคับตัวเอง เหมือนความว่างที่ฉลาดถือของบังคับข้างที่ตกมันได้ ฉันทใดกัฉนัสน” เราต้องสังเกตดูว่า ท่านใช้คำว่า ความว่างที่ฉลาด เพราะว่าความว่างที่โง่แล้วก็มีแต่ข้างจะทำอันตรายความว่างตายมากกว่า นี่เราก็เหมือนกัน ถ้าไม่ฉลาดที่จะไปเล่นกับน้ำมันผีเหล่านั้น เราคงตายเสียก่อน และตายเร็วยิ่งขึ้นไปอีก เราจึงต้องมีความฉลาดให้ทันกัน จิตใจที่ประกอบอยู่ด้วยกิเลส ความหลงความโง่นั้นยังเป็นสิ่งที่มีความยิ่งไปกว่าข้างที่ตกน้ำมัน ขอให้ทราบ ว่ากิเลสมันร้ายกาจ หรือมันบังคับยากยิ่งกว่าข้างที่ตกน้ำมัน ดังนั้นผู้บังคับต้องเป็นคนฉลาด เราจะต้องชวนชวายุให้มีความฉลาด อย่าประมาทในเรื่องนี้ จะต้องอดสำหะศึกษา สติบตรับฟังกคณิกพินิจพิจารณาให้มีความฉลาด แล้วเราก็เป็นเหมือนความว่างที่ฉลาด สามารถบังคับตนเอง คือจิตที่ประกอบไปด้วยกิเลสได้ นี้เรียกว่าทมะบังคับตัวเองได้ เมื่อบังคับได้ สัจจะก็ยังคงอยู่ ก็เลยมีคุณธรรม ๒ ข้อ คือ สัจจะความจริงอย่างหนึ่ง ทมะ บังคับตัวเองอีกอย่างหนึ่ง

หนึ่งจึงดูความฉลาดรอบคอบอย่างยิ่งของ พระพุทธเจ้า
 ต่อไปอีก คือ เราจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าท่านทรงทราบดีว่า
 จะบังคับไปทีอ ๆ นี้ มันทนไม่ไหว เดียวมันคงจะเลิกบังคับ
 พระองค์จึงทรงสอน ขันติ คือความอดกลั้น อดทนรอได้
 คอยได้ มันต้องอดกลั้นอดทนรอได้คอยได้ จึงจะสามารถ
 บังคับตัวเองอยู่ได้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าการบังคับ
 ตัวเองนั้นย่อมเกิดการเจ็บปวดขึ้นเป็นธรรมดา ไม่ว่าอะไร
 พอเราบังคับมันเข้า มันต้องเกิดการเจ็บปวดขึ้นเป็นธรรมดา
 เช่นอยากจะไปดูหนังไปรแกรมนั้นขึ้นมา ไม่ได้ไป มันก็
 เจ็บปวดขึ้นในใจเพราะไม่ได้ไป เราบังคับมันไม่ให้ไป มัน
 ก็เจ็บปวดขึ้นมาในใจทั้งนั้น ถ้าจะให้บังคับอยู่ได้นั้น เรา
 ต้องมีความอดกลั้นอดทน คือ ขันติ ในการที่เราจะอดเหล้า
 อดบุหรี่ อดอะไรต่าง ๆ หรือว่าสิ่งที่ยากไปกว่านั้นก็เหมือน
 กัน เมื่อมีการบังคับแล้ว มันก็ต้องมีการอดทนเป็นธรรมดา
 เราต้องทนได้เป็นระยะยาว เรียกว่ารอได้ คอยได้ การ
 ศึกษาเล่าเรียนก็ที่เราต้องทน ต้องรอได้คอยได้ การปฏิบัติ
 หน้าที่การงานราชการนี้ก็ดี เราต้องอดทน รอได้ คอยได้
 ไม่ใช่เราพอเข้าปฏิบัติงานแล้วจะให้เลื่อนชั้นกัน พรวดพราด

อย่างนี้ มันเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ มันต้องมีความอดกลั้น^๕ อดทน อดได้ อดทนได้ มันจึงจะบังคับตัวเองให้อยู่ในร่อง ในรอยของความถูกต้องตั้งมาได้

ขันติ ความอดกลั้นอดทน^๕ นี้ มักจะพูดกันแต่เพียงว่า อดกลั้นอดทนต่อหนาวร้อน หรืออดทนต่อความเจ็บความ ป่วย หรืออดทนต่อคำคำคำปราชัย^๕ เป็นต้น นั้นยังเป็น เพียง ขันติน้อย ๆ ขันติของเด็ก ๆ มากกว่า ขันติที่ควรจะเป็นของผู้ใหญ่แท้จริงแล้ว คือการอดทนต่อความบีบ^๕คั้น ของกิเลส หรือของธรรมชาติฝ่ายต่ำ เช่นการยั่ววนเข้ามา ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางผิวหนัง ที่เรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เราต้องอดกลั้นอดทนต่ออำนาจ บีบ^๕คั้นของสิ่งเหล่านี้ได้ จึงจะเรียกว่ามี ขันติที่แท้จริง แม้ว่าจะต้องบังคับตัวเอง จะต้องอดทนมากมายอย่างไร ก็ต้องทนได้ มันจึงจะละสิ่งที่ละได้ โดยยากนั้นได้ ดังนั้นท่าน จึงทรงสอนให้มีขันติเป็นข้อที่ ๓

เดี๋ยวเรามีคุณธรรม ๓ ข้อแล้ว คือ สัจจะ ความจริงอย่างหนึ่ง ทมะ บังคับตัวเองอย่างหนึ่ง ขันติ อดกลั้นอดทนอย่างหนึ่ง ขอให้เรารักษาความรอบคอบความเฉลียว

ฉลาตอย่างยิ่งของพระพุทธเจ้าต่อไปอีก ในการที่ท่านทรงบัญญัติ ธรรมะข้อที่ ๔ ที่เรียกว่าจาคะ จาคะนี้แปลว่า บริจาค บริจาคอะไร บริจาคสิ่งที่ไม่ควรเอาไว้ เหมือนที่ คุณตาบริจาคคุณยายนั่นเอง เป็น “การบริจาคสิ่งที่ไม่ควรจะมีอยู่ในตน” ใช้คำว่าอย่างนี้ก็แล้วกัน บริจาคสิ่งที่ไม่ควรจะมีอยู่ในตนหรือในจิตใจของตนให้ออกไปเรื่อย ๆ แม้คำนี้จะหมายถึงการให้ทาน แต่ก็ยังต้องหมายถึงการให้ทานที่ บริจาคออกไปจริง ๆ การให้ทานชนิดที่คิดว่า ทำบุญไป บาทหนึ่งแล้วได้วิมานหลังหนึ่งตอบแทนเข้ามา ไม่ใช่จาคะ ในที่นี้ มันเป็นเรื่องคำกำไรเกินควรหรือเกินกว่าเหตุ ไม่ใช่ จาคะในที่นี้ จาคะในที่นี้หมายถึงการสละสิ่งที่ไม่ควรจะมีอยู่ในตน ให้ออกไปเสียจากตน ได้แก่การกระทำอย่างใดที่จะเป็นเครื่องช่วยระบายนอก ๆ อยู่เรื่อย ๆ ไม่ต้องมีความกตสันตุง คือ ไม่ต้องอดกลั้นอดทนมากเกินไปนั่นเอง โดยที่กลัวว่าจะอดกลั้นอดทนไม่ไหวแน่แหละ จึงมีอุบายอีกอันหนึ่ง คือการคอยบริจาค คอยเปิดช่องให้ระบายนอกไปเรื่อย ๆ ไม่มีความกตสันตุงอยู่มากจนอดทนไม่ไหว ข้อนี้ ก็ ได้แก่หลักที่ว่าสิ่งใดที่จะเป็นไปเพื่อทำให้เราคงมี ธรรมะอยู่

ได้ เราก็ทำ เช่นการไปวัดไปวา การสวดมนต์ภาวนา การ
 นึกถึงความดีความชั่ว การนึกถึงธรรมะ การศึกษาธรรมะ
 ฯลฯ เหล่านี้ ล้วนแต่เป็นเครื่องบริจาคนิสัยที่ไม่ควรจะมีอยู่
 ในตนให้ออกไปจากตนทั้งนั้น เหมือนอย่างในกรณีของการ
 ให้น้ำดื่ม ก็คือบริจาคนิสัยที่เหนียวไปเสีย บริจาคนิสัย
 เห็นแก่ตัวแก่ตนของตนไปเสีย เรียกว่าจาคะในที่นี้ หรือถ้า
 เราจะละบุญนี้ ก็มีการบริจาคนิสัยบางอย่าง ที่ไม่ทำให้
 เราต้องทนเกินไปนั้นออกไปเสีย เช่นว่าเราจะต้องไม่ไปสู่
 ที่ที่เขาชอบสุมบุญ หรือที่ที่ทำให้เราจะต้องกลับสุมบุญ
 ขึ้นมาอีก เราไม่สมาคมกับคนที่จะดึงหรือยั่วให้เรากลับสุม
 บุญอีก อย่างนี้เป็นต้น อย่างนี้เรียกว่าจาคะแท้ ตลอดจน
 เราคอยถนอมพิจารณาถึงโทษของบุญ อยู่เป็นประจำ พ่วง
 กันกับความอดกลั้นอดทนมันก็อดกลั้นอดทนไหว มันไม่
 เหลือที่จะอดกลั้นอดทน

รวมความว่าขอให้เราถือเอาคำ ๔ คำนี้ว่า สัจจะ
 ความจริง, ทมะ ความบังคับตัวเอง, ขันติ ความอดกลั้น
 อดทน รอได้ คอยได้, จาคะ คือการระบายนิสัยที่ไม่ควรจะมี
 อยู่ในใจให้ออกไปเสียจากใจอยู่เสมอ ทั้ง ๔ อย่างนี้ไว้

ปฏิบัติแล้วก็กล่าวได้ว่า ท่านผู้นั้นมีเครื่องมืออันวิเศษที่สุด
เหมือนกับแก้วสารพัดนึกของพระพุทธเจ้าอยู่ในตน

ในเรื่องเกี่ยวกับการละสิ่งที่ควรละออกไป เราต้อง
ใช้ธรรม ๔ ข้อ แต่ถึงแม้ในเรื่องการที่จะสร้างสรรค์ความ
ดีอะไรขึ้นมาให้จงตาม ก็ยังต้องใช้ธรรมะ ๔ ข้ออยู่นั่น-
เอง ท่านผู้ใดต้องการจะมีความก้าวหน้า ในหน้าที่การงาน
ที่เป็นส่วนตัว หรือราชการ ก็สุดแท้ ก็ยังต้องใช้ธรรมะ
๔ ข้ออยู่นั่นเอง กล่าวคือ สัจจะจริงใจต่อสิ่งที่เราประสงค์
มีความเชื่อมีความพอใจในสิ่งนั้นอย่างยิ่ง เรียกว่ามีสัจจะใน
สิ่งที่เราประสงค์ คือหน้าที่การงาน แล้วเราต้องบังคับตัว
เองให้เป็นอย่างยิ่ง ให้ยังคงสัจจะต่อสิ่งนั้นอยู่ และเมื่อเกิด
อะไรลำบากเจ็บปวดขึ้นมาก็ต้องมีขันติ คือ อุดกลั่นอดทนได้
คงทำอย่างเข้มแข็งมัน คงต่อไปในหน้าที่การงานที่เป็นการ
สร้างความเจริญ และพร้อมกันนั้นก็ทำจาคะ คือ สละทุกสิ่ง
ที่มันเป็นข้าศึกต่ออุดมคติอัน อะไรก็ตามแม้แต่สัณนิทหนึ่ง
ที่เป็นความเหลวไหลเหลวไหล ที่เป็นอุปสรรคต่อความ
ก้าวหน้าแล้ว ต้องจาคะคือบริจาคอยู่เรื่อยไป ๆ ก็จะทำให้
ไม่ต้องอดกลั่นอดทนเกินไป เพื่อทำให้บังคับตัวเองได้ง่าย

เข้า ให้คงรักษาสัจจะ คืออุคคคติเต็มนั้นไว้ได้ วันคืนล่วงไป
วันคืนล่วงไป ก็มีความเจริญก้าวหน้าในสิ่งที่เราต้องการจะ
สร้างสรรค์ขึ้นยังขึ้นทุกที

ดังนั้น ธรรมะทั้ง ๔ ประการนี้รวมกัน ซึ่งเรียกกัน
ทั่ว ๆ ไปว่า ฆราวาสธรรม หรือ ธรรมะสำหรับฆราวาส
นี้ใช้ได้ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายละและฝ่ายสร้างขึ้นมา ความ
ชั่วเป็นสิ่งที่ต้องละ ความดีเป็นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้น ทั้งสอง
อย่างเป็นหน้าที่ของเรา เราจึงต้องจดจำธรรมะ ๔ ข้อนี้ไว้
สำหรับสร้างตัวเราเอง ให้สมกับคำว่า มนุषย์มีความมุ่ง-
หมายว่าพระเจ้าสร้างขึ้นมาเพื่อให้โลกนี้มีค่า มีราคาและคุ
งดงาม เราอาศัยธรรมะเช่นธรรมะ ๔ ประการนี้แล้ว ความ
เป็นมนุษย์ ๓๐ ปีแรกของเราจะสมบูรณ์ จะบริสุทธิ์ผุดผ่อง
สมกับที่ว่า มีมนุษย์ในโลกนี้เพื่อให้โลกมีค่าและงดงามได้
จริง ๆ

ที่นี้เราก็มາถึงระยะ ๒๐ ปีหลังที่ไปเอาของว้าวมา ที่
ต้องเป็นมนุษย์ ๒๐ ปีลากแอกลากไถแห่งความเป็นพ่อบ้าน
แม่เรือน มาถึงยุคนี้ไม่มีปัญหาอะไรยิ่งไปกว่าปัญหาที่เรียก
ว่าการงาน คือหน้าที่การงาน เราต้องทำงานอย่างยิ่ง

อย่างตัวเป็นเกลียว จึงเปรียบกับวัวทำงานหนัก ลากแอก-
 ลากไถของตน ของครอบครัว ของบ้านเมือง ของประเทศ
 ชาติ หรือว่าของโลก ก็สุดแท้ แล้วแต่เราจะมีความรู้สึก
 นึกคิดสูงต่ำเพียงไร แล้วสิ่งที่ประดาอยู่ข้างหน้านั้น ก็คือ
 งาน ถ้าเรากำรงจิตใจไม่เป็น คือไม่ประกอบด้วยธรรมะแล้ว
 งานนั้นจะเป็นเครื่องทำความทนทรมานแก่เราเป็น อย่างยิ่ง
 และเราก็ต้องเป็นวัวจริง ๆ อย่างที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เราจะต้อง
 อาศัยอะไรเป็นเครื่องมือ แปลง ความหมายของคำว่า
 มนุษย์วัวนี้ออกไปเสียได้ คือไม่ให้งานนี้เกิดเป็นความทุกข์
 แก่เราได้ ขอให้ท่านสนใจคุณค่าของธรรมะในตอนนี้ คือ
 ว่าถ้าธรรมะมีอยู่แล้วงานนั้นจะไม่เป็นทุกข์ ถ้าธรรมะ ไม่มี
 แล้ว งานจะเป็นทุกข์ ข้อนี้นเนื่องมาจากหลักที่ว่าเรามองกันใน
 ฝ่ายวัตถุเนื้อหนัง หรือว่าเรามองกันในฝ่ายจิตฝ่ายใจ คือ
 ฝ่ายวิญญาณ ถ้าเรามองกันในฝ่ายวัตถุเนื้อหนังแล้ว เราทำ
 งานเพื่อเงินโดยแน่นอน แต่ถ้าเรามองกันในฝ่ายวิญญาณ
 หรือจิตใจที่สูงไปกว่าเนื้อหนังแล้ว เราทำงานเพื่องานโดย
 แน่นนอน ไม่ได้ทำงานเพื่อเงิน ที่ว่าทำงานเพื่องานนั้น ก็
 คือไม่ใช่เห็นแก่เงิน ไม่ใช่หวังที่จะเป็นทาสเงิน แต่เราทำ

งานด้วยความรู้สึกว่างานนั้นเป็นการปฏิบัติธรรม หรือเป็นหน้าที่ของคนเรา

การที่อาตมากล่าวว่า “งาน คือ การปฏิบัติธรรม”

นี้ คงจะทำให้เกิดความสงสัยแก่ท่านบางคนเป็นอันมาก
 นั้น อาตมาจึงต้องขอเวลาอธิบาย คำว่าการปฏิบัติธรรม
 นั้น ไม่มีอะไรมากไปกว่า การทำให้เรารู้สิ่งทั้งปวงตามที่
 เป็นจริง จนไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่หลงไหลในสิ่งเหล่านั้น
 การที่เราจะไม่ยึดมั่นถือมั่น หลงไหลในสิ่งนั้น เราต้องผ่าน
 สิ่งนั้นก่อน เช่นเราจะไม่ยึดมั่นในโลก ไม่ยึดมั่นต่อโลกว่า
 เป็นของน่ารักน่าพองใจนี้ เราต้องผ่านโลกไปก่อน การผ่าน
 โลกอย่างนี้ ไม่มีอะไรดีไปกว่าการทำงาน การทำงานไป
 เรื่อย ๆ นี้ ทำให้เรารู้จักโลกดี รู้จักชีวิตดี รู้จักความเป็น
 อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงดี เพียงแต่
 ขอให้สนใจดูเท่านั้น จะเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ใน
 ขณะที่ชีวิตประสพกับการงาน ได้เป็นอย่างดี คนธรรมดา
 สามัญ ไม่จำเป็นต้องไปมัวนั่งทำกรรมฐาน ในถ้ำ ในภูเขา
 ในห้องในหับ นั่งหลับตาภาวนาคูณอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
 เป็นเรื่องเล่นละครทั้งนั้น สำหรับคนทั่วไปแล้ว ไม่มีอะไร

ดีไปกว่า ศึกษาชีวิตของตนเอง^๕ไปเรื่อย ๆ ว่า มันเป็นอย่าง
 ใด ๆ แต่ต้นจนปลายมาถึงบัด^๕นั้น มันเป็นอย่าง
 ไร เช่นเมื่อเด็ก ๆ อยู่^๕รู้สึกอย่างไร เป็นหนุ่มเป็นสาว^๕รู้สึก
 อย่างไร เดียว^๕เป็นพ่อบ้าน แม่เรือนแล้ว^๕รู้สึกอย่างไร
 เช่นเดียว^๕ ถ้าจะถามว่าเกิดมาเป็นบิดาเขานี้^๕น่าสนุกไหม
 คนสูงอายุนาน^๕คงจะสันทัดไปตาม ๆ กันทีเดียว ถ้าเห็นว่า
 เกิดเป็นบิดา^๕ไม่สนุก มีภาระอย่างบิดา มีหน้าที่อย่าง
 บิดา เหมือนกับวัวลากแอก^๕มันไม่สนุก นั่นแหละคือการ
 เห็นธรรมะ นั่นแหละคือการเห็นชีวิต เห็นอนิจจังทุกขัง
 อนัตตา ในตัวชีวิต มันก็เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด
 มีจิตใจสูงขึ้นเหนือโลกได้ คือไม่คิดที่จะเป็นบ่าวเป็นทาส
 ของอารมณ์ หรือของโลกอีกต่อไป นั่นแหละคือการปฏิบัติ
 ธรรม หากเราทำการงานชนิดที่ทำให้เกิดความรู้ในทางธรรม
 อย่าง^๕นี้ เรียกว่าการทำงาน^๕นั้น คือ การปฏิบัติธรรม ทั้ง
 นั้น การงาน^๕นั้น จึงเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความสุข ในทาง
 ฝ่ายวิญญาน โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับเงิน ส่วนงานที่
 ให้เกิดเงิน^๕นั้น เป็นความสุขทางฝ่าย^๕เนื้อหนังร่างกายเท่านั้น
 และเป็นสิ่งที่ลอลวงมายาอย่างยิ่ง คนเราเป็นโรคเส้นประสาท

เป็นโรคจิตกันก็เพราะเหตุนี้ ฆ่าตัวตายก็เพราะเหตุนี้ นอนไม่หลับก็เพราะเหตุนี้ ส่วนตัวงานแท้ๆโดยไม่เกี่ยวกับเงินนั้นมัน เป็นความสุขในทางฝ่ายวิญญาน ให้เกิดความรู้ความแจ่มแจ้ง ความปล่อยความวางอะไรได้ทุกอย่าง มันจึงมีค่ายิ่งกว่าเงิน

ที่นี้จะให้งานไม่เป็นทุกข์เหมือนกับแอกไถ ที่ต้องลากขนมานั้น มันก็ต้องอาศัยธรรมชาติที่กล่าวแล้วอย่างนั้น-
เอง ทำจิตให้ว่าง ไม่ให้ไปยึดมั่นถือมั่นอย่างเคร่ง
เครียด โดยความเป็นตัวกู หรือเป็นของกูขึ้นมา งาน
นั้นก็ไม่เป็นงานหนักที่ทำความทหนทรมาณให้แก่เรา เราทำ
งานด้วยอุทิศตน ยึดอุทิศตนที่ว่าการทำงานนั้นเป็นการปฏิบัติ
ธรรม อย่างที่กล่าวแล้ว มีชีวิตล่องไปด้วยการงาน ที่วัน
ก็เดือน ก็ปี ก็เท่ากับเป็นการศึกษาชีวิต หรือปฏิบัติธรรมะ
เกี่ยวแก่ชีวิต เท่านั้นเท่านั้น งานยากก็สนุกไปตามประสางาน
ยาก งานง่ายก็สนุกไปตามประสางานง่าย มันสนุกทั้งนั้น
ไม่เกิดหงุดหงิด ไม่เกิดท้อแท้ ไม่เกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย
เลย มันเพลิดเพลินไปได้ หรือจะสรุปความเอาแต่เพียงว่า
ผู้ที่ถืออุทิศตนว่า ทำงานเพื่องาน งานคืองานหน้าที่ของชีวิต
เพียงเท่านั้น เขาก็ยังเพลิดเพลินในการงานไปได้

แต่ถ้าใครคิดว่าทำงานเพื่อเงินแล้ว มันจะเป็นนรก
 เห็นชั้นขึ้นมาทันที หรือจะหนักอกหนักใจที่ไม่ได้เงินทัน
 ความต้องการชั้นมาทันที นี่คือนรกทั้งเป็นทั้งนั้น การหวัง
 เงินในงานโดยตรงอย่างนี้ จะทำความทุกข์ทรมานชั้นมาทันที
 ที่ ระวังให้ดี “เรื่องงานคือเงิน เงินคืองาน” นี้มีความ
 หมายถึงหมิ่นเหม่มาก ถ้าเข้าใจผิดนิดเดียว มันจะสร้างนรก
 ทั้งเป็น เห็นแก่เงินเป็นวัตถุนิยม ชั้นมาทันที การเห็นว่า
 เงินอย่างเดียวมีพอแล้วก็หมดปัญหา หรืออย่างที่จะถือว่าถ้า
 วัตถุนิยมแล้ว จิตใจจะสมบูรณ์เอง คือมีความสุขทาง
 ร่างกายแล้ว จิตใจจะมีความสุขเอง นี่คือลัทธิ Dialectic
 Materialism เป็นต้นกำเนิดของลัทธิ Communism แล้ว
 เราจะเอาหรือไม่เอา ขอให้ลองคิดดูเอง นี่คือการที่เงิน
 นำไปสู่ความสุขทางฝ่ายเนื้อหนัง เมื่อเคล็ดเปิดเบ่งไป ก็เป็น
 วัตถุนิยมจืด แล้วก็คอมมิวนิสต์ฟุ้งขึ้นมาในประเทศเรา
 ได้ โดยไม่ต้องรับจากภายนอก แต่ถ้างานเพื่องาน นั้น
 ไม่เป็นอย่างนั้น ถ้าเรามุ่งถึงอุดมคติว่างานเป็นสุขในทาง
 ฝ่ายวิญญาณในตัวเอง ไม่ต้องเนื่องด้วยเงิน แล้ว

งานยังเป็นการปฏิบัติธรรมะอยู่ในตัว ถ้าเรารู้จักคิดรู้จักสัง-
เกต รู้จักทำอย่างนี้ มันก็เป็นสุขไปหมด

ทีนี้อะไร ๆ ก็ไม่ดีเท่าที่ว่า เราไม่ต้องเป็นวันนั้นแหละ
จำไว้ให้ดีเถอะว่าเราไม่ต้องเป็นมนุษย์วู้ เพราะงานกลายเป็น
เป็นของสนุกสนาน เป็นที่พอกพองใจไปเสียแล้ว เราไม่
ต้องเป็นมนุษย์วู้กัน ๒๐ ปี ไม่ต้องทนลากแอกลากไถ จะ
เป็นงานที่ออฟฟิศ งานที่บ้านที่เรือนที่ครอบครัว งานอดิ-
เรกหรืองานที่ไหนก็ตาม มันเป็นเรื่องเป็นที่พอใจไปหมด
ไม่ใช่ทนลากแอกลากไถ เหมือนกับคนที่มีความคิดต่ำ ๆ
เห็นเงินเป็นพระเจ้า อะไรมันก็จะหนักไปหมด เพราะมัน
ได้เงินไม่ทันอกทันใจนั่นเอง แล้วเขาไม่มุ่งหมายอะไร มุ่ง
หมายแต่เงิน ได้มาเท่าไรก็ไม่รู้จักอิ่มจักพอ เป็นคนจน
อยู่เรื่อย ไม่เคยเป็นเศรษฐีสักที แม้มีเงินเป็นร้อยล้านพัน
ล้านแล้ว มันก็ยังรู้สึกว่าจะอยู่เรื่อยนั่นเอง เพราะความทะ-
ยานอยากในวัตถุนั้นไม่มีขอบเขต มันวิ่งออกหน้าสิ่งที่หามา
ได้อยู่เรื่อยไป พอได้มาแล้วหนึ่ง ก็อยากได้อีกสิบล้าน ได้
มาสิบล้าน มันอยากได้พันล้าน มันวิ่งออกหน้าการได้อยู่
เรื่อยไป นี่คือการทนทุกข์ทรมานอย่างตกรอกทั้งเป็น จน

ถึงกับต้องกินยา นอนหลับ จึงจะนอนหลับได้อย่างนี้เป็นต้น
มีลักษณะเหมือนกับที่เรียกว่า กลางคืนอดควัน กลางวัน
เป็นไฟ อยู่เสมอ กลางคืนอดควัน หมายความว่า นอน
คิด นอนนึก นอนกลัดกลุ้มด้วยเรื่องหา ด้วยเรื่องแสวง
ด้วยเรื่องไม่ได้อย่างใจ ด้วยวิตกกังวล แล้วนอนไม่หลับ
พอถึงกลางวันก็เป็นไฟไปทีเดียว คือทำนั่นทำนี่ ไปตาม
ประสาที่ทะเยอทะยานอยาก อย่างนี้ไม่เท่าไรก็เป็นโรคเส้น
ประสาท และไม่เท่าไรก็ต้องเป็นโรคจิต ไม่เท่าไรก็จะ
ต้องตาย นี่มันยิ่งกว่าเป็นวัวลากแอกลากไถ ดังนั้นเรา
ต้องจัดการกับปัญหาเรื่องงาน หรือคำว่างานนี้ ให้ดี ๆ
อย่าให้ ๒๐ ปี คือระหว่างที่มีอายุ ๓๐ ปี ถึง ๕๐ ปีนี้
เกิดเป็นมนุษย์ชั่วขึ้นมาได้ ให้คงเป็นมนุษย์ตามความหมาย
ของมนุษย์ที่บริสุทธิ์ไปตามเดิม

ที่นี้ก็มาถึงเวลาระหว่างอายุ ๕๐ ปี ถึง ๗๐ ปี ที่ถ้า
ปล่อยไปตามเรื่อง ตามราว แล้วมันจะต้องเป็นมนุษย์สุนัข
คือนอนหลับยากยิ่งขึ้นทุกอย่างที่กล่าวมาแล้ว เราจะเอา
ธรรมะข้อไหนมาขจัดภาวะอันไม่น่าปรารถนาอันนี้ให้ออกไป
คือ ไม่ต้องเป็นมนุษย์สุนัข เราจะต้องสังเกตให้ดีว่า ธรรมะ

ที่สูงขึ้นไปกว่าที่แล้วนั่น ก็คือเรื่อง “ว่าง” ถ้าพูดคำว่า “ว่าง” เฉย ๆ อาจจะเข้าใจ ต้องขยายความว่า ว่างจากสิ่งรบกวนใจ คือ ไม่มีการยึดมั่นถือมั่นอะไรอยู่ว่าเป็นตัวกู หรือเป็นของกู ถ้าความรู้สึกว่าตัวกูหรือของกูยังอยู่แล้วเป็นว่างไม่ได้ ข้อนต้องศึกษาเรื่องจิตใจกันสักหน่อย สิ่งที่เราเรียกว่า จิต หรือ ใจ มโน หรือ วิญญาณ นี้ เรียกได้ว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ตั้งอยู่ในฐานะเป็นศูนย์กลาง เป็นใจกลางของคนเรา ของชีวิตคนเรา ถ้าพึงใจเฉย ๆ หรือลำพังจิต วิญญาณ มโน เฉย ๆ นั้น มันรู้อะไรของมันได้เอง แต่มันมีอะไรมาครอบงำทำให้รู้ผิดหรือไม่รู้ไปก็ได้ จึงรู้ไปในทางเกิดความรู้สึกว่าตัวกู ว่าของกู

ท่านทั้งหลายเป็นนักศึกษา ย่อมได้ยินคำว่า Egoism ความรู้สึกว่ามีตัวกูและ Selfishness คือความเห็นแก่ตัวกู จิต นี้มาแล้ว ท่านเห็นได้ชัดด้วยตนเองว่า เห็นแก่ตัวจิตนั้นแหละ คือมูลเหตุแห่งวิกฤติกาลถาวรในโลก เราเห็นแก่ตัวด้วยกันทั้งนั้น ไม่ว่าบุคคลใดหรือสถานที่ใดในโลกที่กำลังประสพวิกฤติกาลแล้ว จะต้องเป็นสิ่งที่มิมีมูลมาจากความเห็นแก่ตัวจิตทั้งนั้น และความเห็นแก่ตัวจิตนั้น

ไม่มีเนื้อมาจากอื่น มีแต่เนื้อมาจากวัตถุ หรือเรื่องทางฝ่าย^๕เนื้อหนัง^๕ทง^๕น^๕น ถ้าเป็นเรื่องฝ่ายจิต ฝ่ายวิญญาณ ฝ่ายธรรมะแล้ว มันไม่มีทางที่จะเห็นแก่ตัวจัก ฉะนั้น เรื่องเห็นแก่ตัวจัก^๕นั้นต้องเป็น^๕เรื่องของวัตถุหรือเป็น^๕เรื่องวัตถุนิยม เรากล่าวพูดได้ว่าพวกซ้ายจัก หรือสังคมนิยม ก้าวถุนิยม พวกขวาจักหรือเอกัตตนิยม ก้าวถุนิยม ถึงแม้ว่ามันจะคนละแบบ แต่มันก็เป็น^๕วัตถุนิยม คือมุ่งแต่วัตถุ มุ่งการได้วัตถุ การรวบรวมวัตถุทง^๕น^๕น ดังนั้น ความเห็นแก่ตัวจึงหลักไม่พ้น และรบกันได้ เป็นวิกฤตีกาลถาวร ไม่มีทางที่จะสิ้นสุดลงไปได้ แม้จะรบกันจนตายหมดเกลี้ยงไม่มีเหลือทั้งโลก ก็ไม่อาจจะหยุดความมุ่งในทางวัตถุได้ ไปเกิดใหม่ก็จะได้รับกันใหม่ต่อไปอีก ด้วยอำนาจของ ความยึดมั่นถือมั่นเป็น^๕ตัวกู เป็น^๕ของกู

ถ้าจะให้เข้าใจคำ^๕นี้ เราจะต้องศึกษาต่อไปอีกชนิดหนึ่ง ว่าคนเรามี ใจตั้งอยู่เป็นศูนย์กลาง คำว่าใจ^๕นี้ ภาษากรีกเขาเรียกว่า Kentrikon และก็คือคำว่า Centre ภาษาอังกฤษนั่นเอง ภาษาลาตินเขาใช้คำว่า Ego ซึ่งตรงกับคำว่า Soul ในภาษาอังกฤษหรือตัวตนในภาษาไทยนั่นเอง

ถ้าเราถือคำว่า Kentrikon เป็นหลัก เราก็คงรู้ว่า ใจนี้เป็นศูนย์กลางของคนเรา หรือของชีวิตเรา มันคงอยู่เป็นศูนย์กลาง แล้วที่ว่าเป็น Ego นั้น มีความหมายว่า มีสัญชาตญาณที่ทำให้รู้สึกงาตัวเรา แต่ถ้ามันพลุ่งขึ้นมาถึงขนาดที่เป็นตัวเรา นั่นเป็นนั่น ก็เป็นกูขึ้นมา แล้วเขาเรียกว่า Egoism คำนี้เป็นคำที่เป็น ตัวปัญหา หรือเป็นตัวเหตุที่ทำให้เกิดธรรมะ เกิดปรัชญา ขึ้นมาในโลกทุกแขนง เพราะธรรมะหรือปรัชญาที่ดี ย่อมต้องการจะกำจัดความรู้สึกที่เป็น Egoism ซึ่งจะเดือดพล่านขึ้นมาเป็น Selfishness ด้วยด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้น ถ้าความรู้สึกว่า Egoism คือ ตัวกู มีอยู่ และมี Selfishness เห็นแก่ตัวกูจักอย่างนั้นแล้ว เรานอนไม่หลับแน่

อาการที่วิตกกังวลเรื่องตัวกู เรื่องเห็นแก่ของกู ที่เรียกว่าความยึดมั่นถือมั่นนั้น ในพระพุทธศาสนาเรียกเป็นบาลีว่า อุปาทาน ยึดมั่นว่าตน ยึดมั่นว่าของตน ความยึดมั่นว่าตนนั้น เรียกว่า อัตตา ยึดมั่นว่าของตนเรียกว่า อัตตนิยา ถ้าเดือดจักเขาเรียกว่า อหังการ ทำให้เกิดความรู้สึกว่า “ตัวกู” และเรียกว่า มมังการ คือความรู้สึกว่า “ของกู” อหังการ กับ

มมังการนั้นคือข้าศึกที่ร้ายกาจที่สุดของมนุษย์ กล่าวคือความ
 ยึดมั่นว่าตัวเรา ว่าของเรา^๕ คือข้าศึกที่ร้ายกาจที่สุดของ-
 มนุษย์ ทั้งทางโลกและทั้งทางธรรม ทางโลกเบียดเบียนกัน
 ฆ่ากัน หรือฆ่าตัวตาย ก็มีมูลมาจากความรู้สึกว่าตัวกู หรือ
 ของกูด้วยกันทั้งนั้น สิ่งที่เรารักมากที่สุดก็คือสิ่งที่เขายึดถือ
 ว่าเป็นของกู และตัวกูนั่นเอง ดังนั้นทางโลกก็มีเรื่องยุ่งยาก
 เนื่องด้วยความรู้สึกว่าตัวกู ของกู^๕ นี้เอง สำหรับทางธรรม
 แล้วยังเป็นเรื่องเฉพาะโดยตรงเลยว่า ถ้าละความรู้สึกว่าตัว
 กูของกู เสียได้ นั่นแหละคือการบรรลุมรรคผลเป็นลำดับ
 ๗ ไปทีเดียว ถ้าละได้หมดก็เป็นพระอรหันต์ วางจาก
 ความรู้สึกว่าตัวกู ว่าของกูโดยสิ้นเชิง นั่นคือนิพพาน ในขณะที่
 ใดที่เราวางจากความรู้สึกว่า “เรา” หรือ “มีอะไร
 เป็นของเรา” ขณะนั้นเรากำลังเสวยรสของนิพพานอยู่โดย
 อ้อม แม้จะไม่ใช่นิพพานจริงที่เด็ดขาด แต่ว่าเป็นนิพพาน
 ชิมลอง ซึ่งมีรสชาติอย่างเดียวกันกับนิพพานจริง ขอเตือน
 ท่านทั้งหลายทุกคนที่กำลังนั่งอยู่ที่นี้ว่า จิตของท่านกำลัง
 วางอยู่ทั้งนั้น ไม่ได้วุ่นเลย คือ ไม่ได้มีความรู้สึกตัวกู
 ของกู^๕ นั้มารบกวนจิตใจของท่าน แต่ระวังนะ เมื่อลูกไป

จากที่นั่งไปห้องทำงานหรือกลับไปบ้านก็ตาม มักจะมีอะไร
 มากระทบ ที่ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นตัณหา เป็นของกุ เมื่อ
 นั้นก็ไม่ว่างแล้ว คือวุ่นแล้ว แล้วมันก็ต้องทุกข์แน่ การที่
 เกิดวุ่นขึ้นมาได้นี้ส่วนใหญ่ เป็นเพราะรูป เสียง กลิ่น รส
 สัมผัส อย่างใดอย่างหนึ่งมากระทบแล้วเป็นเวทนาเกิดขึ้น
 เช่น พอใจ แล้วเกิดตัณหาคือความอยาก เกิดอุปทานยึดมั่น
 ถือมั่นในสิ่งที่ตัวยาก แล้วรู้สึกว่ามีตัณหาได้นั้น ตัณ
 หาได้นี้ เป็นสุขอย่างหนึ่งอย่างหนึ่งขึ้นมา นี่เป็นตัณหา แล้วก็มี
 การแบกตัณหา ด้วยความวิตกกังวลว่ามันจะสูญหายไป แม้จะ
 รู้สึกว่ารักและหวงแหนอยู่แต่ ๆ มันก็ยังเป็นของหนักอย่าง
 ยิง นี้เรียกว่าเป็นความทุกข์ เพราะความรู้สึกว่าตัณหาของกุ
 คือจิตวุ่นไม่ว่าง คนโดยมากเข้าใจว่า ถ้าจิตว่างแล้วก็ไม
 ่นึกคิดไม่อะไรเลย เรียกว่าจิตว่างนั้นผิดอย่างยิง จิตว่างนั้น
 เพียงแต่ว่างจากความรู้สึกว่าตัณหาของกุเท่านั้น ไม่ยึดถือ
 อะไรที่ไหนดว่าเป็นตัณหาของกุ แล้วก็เรียกว่าจิตว่างได้ ในขณะที่
 นั้นก็มีปัญหารู้สึกคิดนึกสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี อย่างถูก
 ต้องอยู่ตลอดเวลา กำลังทำนั้นทำนี้อยู่อย่างตัวเป็นเกลียว ด้วย

ธรรมในฐานะเป็นเครื่องบำบัดทุกข์
จิตที่ว่างนั้นก็ได้ อย่างนี้เรียกว่าจิตว่างทั้งนั้น ไม่มีวันเลย
อย่างนั้นมันไม่มีความทุกข์เลย ไม่มีวิตกกังวลเลย

อาตมาจะยกตัวอย่างให้เข้าใจคำว่าว่าง และคำว่าวัน
สักคนหนึ่ง เหมือนอย่างว่าคนที่เป็นกรรมกรถีบสามล้อหรือ
แจวเรือจ้าง ถ้าจิตของเขากำลังว่าง คือ ว่างจากความรู้สึก
ว่าตัวกู ของกู เขาก็ถีบสามล้อไปพลาง ร้องเพลงไปพลาง
ผิวปากไปพลาง สนุกสนานร่าเริงไปพลาง คนแจวเรือจ้าง
ก็เหมือนกัน แจวเรือเฉิบ ๆ ผิวปากไปพลาง ร้องเพลงไป
พลาง ทวนน้ำก็ได้ กรำแดดก็ได้ กรำฝนก็ได้ นี่จิตมันว่าง
ไม่มีความทุกข์เลย งานนั้นเป็นสุข พอจิตวันขึ้นมา ซึ่ง
หมายความว่ามันเกิดมีอะไรมากระทบทำให้เขานึกขึ้นมาถึง
สถานะการณ์ของตน ของครอบครัวของตน เกิดความน้อย
เนื้อต่ำใจว่ามีตัวตนที่ยากจน นายทุนเอาเปรียบ ไม่มีใครเห็น
ใจ ดังนั้น เป็นต้น นี่จิตวัน เวลานั้นเขาเป็นทุกข์ขึ้นมาทันที
ร้องเพลงไม่ออก ผิวปากไม่ไหว เลยต่ำแม่แต่ต่ำผีต่ำ
เทวดา ต่ำอะไรก็ไม่ทราบ ก็ต่ำได้ตลอดเวลา นี่คือจิตวัน

ในกรณีที่จะใช้จิตว่างให้เป็นประโยชน์นั้นเช่นว่า จะ
ยิงปืน จะขว้างแม่เหล็ก ถ้าจิตวันมันก็วันอยู่ด้วยความรู้สึกว่า

ตัวกูของกู กลัวจะยิ่งผิด เขาจะฮา หรือว่าจะเสียชื่อเสียง
แก่หมู่คณะว่ายังไม่แม่น ไม่นำชื่อเสียงมา เป็นต้น นี่เรียก
ว่าจิตวุ่น มือสั่น ใจสั่น ยังไม่ไคล่ผล แต่ถ้าจิตว่างแล้วก็
หมายความว่า ว่างจากความรู้สึกตัวกูที่เป็นผู้ขว้าง หรือ
เกียรติกว้างจะได้อะไร หรือพวกพ้องของกูจะพลอยได้ ซึ่งอย่า
ให้มีในขณะนั้น ต้องให้ว่างจากสิ่งเหล่านั้นหมด แม้แต่ตัว
เองก็ต้องลืม ลืมให้หมด ให้ว่างไปจากความหมายว่าตัวกู
ของกู โดยประการทั้งปวง ให้เหลือแต่สมาธิ เหลือแต่สติ
สัมปชัญญะล้วน ๆ รวากับว่าไม่มีร่างกายเหลือแต่จิตใจที่เป็น
สมาธิ เป็นสติสัมปชัญญะ แล้วขว้างหรือยิงไปเถิด จะถูก
เหมือนกับปาฏิหาริย์ ถูกเป้าหมายแม่นยำเหมือนกับมีปาฏิ-
หาริย์ นี่เรียกว่าทำไปด้วยจิตว่าง หรือจะสอบไล่ เช่น
นักเรียนจะสอบไล่ หรือข้าราชการจะสอบไล่ ถ้าสอบด้วยจิต
วุ่นว่าเป็นตัวกู ของกู แล้วก็มีหวังน้อยที่สุด หรือไม่มีหวัง
เลย มัวแต่ยึดถือว่าตัวกู กระสับกระส่าย ประหม่า ตื่นเต้น
จนทำจิตให้ว่างไปจากตัวกู ของกู ให้หมด ให้เหลือแต่
สมาธิจิต สติสัมปชัญญะ เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว ความจำก็จำ
เก่ง คือ ที่เรียนเมื่อนานมาแล้ว ก็นึกได้ คิดได้ มีปฏิภาณ

ดี มีความสุขุมรอบคอบดี แล้วก็สอพลอได้ผลดี นี่เขาก็ทำ
กันได้ด้วยจิตว่าง ไม่ใช่จิตวุ่น

ทีนี้เอาเรื่องภูเรือกันดีกว่า จะเป็นสาวใช้ภูเรือ
แม่บ้านภูเรือ หรือคุณนายลงไปภูเรือเองบ้างก็ได้ เมื่อ
ขณะภูเรือนั้น ถ้าจิตวุ่นมีตัวกูมีของกูอยู่ แล้วมัน
ไม่ค่อยจะลง มันฝืนใจกู มันเป็นทุกข์ไปหมด ถ้าจิตว่างไม่
มีความหมายว่าเป็นตัวกูอย่างนั้นตัวกูอย่างนี้ ของกูอย่างนั้น
อย่างนั้นมันสนุกสนานในการภูเรือนูเท่าไรก็ไม่รู้สึกเหนื่อย
อย่าว่าแต่ภูเรือนอยุ่บนเรือนให้ ไปโกยท้องร่องที่เหม็น คลุ้ง
ก็สนุกสนานสรวลเสเฮฮากันไปได้ นี่แหละจิตว่างกับจิตวุ่นย่อม
ต่างกันอย่างนี้ ดังนั้น เรากล่าวได้ว่า เมื่อจิตวุ่นแล้ว การ
งานเป็นทุกข์ จิตว่างแล้ว การงานเป็นสุข การงานอย่างเดีย
วกันนั่นเอง นี่แหละคำว่าว่างย่อมปลดปล่อยอะไรออกไปได้
อย่างนี้ คำว่าวุ่นนั้นมันปลดอะไรไม่ออก

การที่เรามีชีวิตอยู่โดยไม่ต้องมีความรู้สึก ว่า ตัวกู ว่า
ของกู เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาเป็นหัวใจของธรรมะ
ทั้งหมด หลักข้อสอนให้รู้จักปฏิบัติในทางจิตใจว่า เรา
มีโดยไม่ต้องยึดถือว่ามี เราเป็นนั่นเป็นนี่โดยไม่ต้องยึดถือ
ว่าเราเป็น ตัวอย่างเช่น เรามีรถยนต์ มีตึก มีบ้าน มีเรือน

มีทรัพย์สมบัติ มีบุตร ภรรยา สามี อะไรก็ตาม ทั้งหมด
ทั้งสนั่น ถ้ามีโดยไม่รู้สีกียมนั่น ถือนั่นว่ากมฺม ของกมฺมแล้ว
นั่นเป็นยอดแห่งธรรมะ สิ่งที่มีอยู่นั้น แม้ไม่ถูกยึดถือนั่นก็ไม่
หนีไปไหนเสีย โดยกฎหมายก็คุ้มครองให้ว่านั่นเป็น ของ
คนนั้น นี่เป็นของคนนี้ และขนบธรรมเนียมประเพณีที่เพื่อน
บ้านเขาถือกันอยู่ ก็ต้องยอมรับว่านี่เป็นของคนนั้น นี่เป็น
ของคนนี้ มันก็มีอยู่ได้โดยกฎหมาย โดยประเพณี แต่ว่า
หัวใจแท้ ๆ ของเรานั้น อย่าได้ไปหลงยึดเชื่อว่าเรามี เพราะ
ว่าเราไปหลงยึดเชื่อว่าเรามีแล้ว มันจะมาอยู่บนศีรษะเราทั้ง
นั้น รดยนต์ก็คัน ๆ ที่ดินก็แปลงลูกเมียก็คน มันจะมาอยู่
บนศีรษะเราทั้งนั้น นี่คือการยึดมั่นว่ามี เมื่อมันมากดทับ
อยู่บนจิตใจของเราแล้ว มันจะเป็นอย่างไรบ้าง มันวุ่นแสน
จะวุ่น มันไม่ว่างเลย แต่ถ้าเรามีโดยไม่ต้องยึดถือว่ามี
มันมันไปอยู่ใต้ฝ่าเท้าเราทั้งนั้น มันไม่วุ่น มันว่าง มันไม่ทำ
ให้เป็นทุกข์เลย มันไม่มากดมาทับอยู่บนหัวใจเลย นี่คือการปะ
หรือยอดคิดปะ ในธรรมะของพระพุทธเจ้า หรือท่านจะ
เรียกมันว่า เคล็ดลับสำหรับมีชีวิตอยู่โดยไม่ต้องเป็น ทุกข์ก็
ได้ นั่นแหละคือคำว่าว่าง มันหมายความว่าอย่างนั้น โดยจิต

ใจแล้วเราว่างไม่มีอะไรเลย จะมีไปโดยกฎหมาย หรือโดย
ประเพณีอะไรก็ตามใจเถอะ เราจะกิน จะใช้สอยจะบริโภค
อย่างไรก็ได้ทั้งนั้น แต่จิตใจอย่าไปหลงมีความรู้สึกว่ามี

สิ่ง^{๕๕}ในเรื่องความเป็นนั้น^{๕๖}เป็นนั้นก็เหมือนกัน อย่าไปมี
ความหลงยึดถือว่า “เราเป็น” เราจะเป็นอะไรก็ได้ เป็นหญิง
เป็นชายเป็นภรรยา เป็นสามี เป็นเศรษฐี เป็นขอราน เป็น
มนุษย์เทวดาอะไรแล้วแต่จะสมมุติเรียกกัน จะเป็นนาย ก็ได้
เป็นบ่าวก็ได้ เป็นผู้บังคับบัญชา เป็นลูกน้องก็ได้ แต่ในจิต
ใจนั้นอย่าไปยึดมั่นถือมั่นในความหมายของคำว่า “เป็น” อย่า
ไปยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูเป็น ถ้าตัวกูเป็น มันจะเกิดความวิตก
กังวล หนักหน่วง^{๕๗}จนกดทับจิตใจ^{๕๘} สู้ไม่รู้^{๕๙}สึกว่า^{๖๐}เป็น ไม่ได้
แล้วมีแต่สติปัญญา^{๖๑}รู้ว่าควรทำอย่างไรบ้างกับสิ่งเหล่านั้น ก็ทำ
ไปตามสติปัญญา^{๖๒}นั้น ด้วยสติปัญญา^{๖๓}นั้น อย่าทำด้วยกิเลส-
ตัณหา^{๖๔}ยึดมั่นถือมั่นด้วยมานะทิฏฐิ^{๖๕}ว่ากูเป็นนั้นกูเป็น^{๖๖}อย่างนั้น^{๖๗}
อย่างนั้น^{๖๘}นั้นแหละมันจะเป็นทุกข์จนมากคือ^{๖๙}วุ่น ถ้าเป็นนายก็จะมี
ความทุกข์อย่างนาย ถ้าเป็นบ่าวก็มีความทุกข์อย่างบ่าว แต่ถ้า
ไม่สำนึกอย่างนั้น ทำหน้าที่ไปด้วยสติปัญญา^{๗๐} มันก็ไม่เป็น
ทุกข์อะไร ถ้ารู้สึกยึดถือ^{๗๑} เป็นผู้แพ้^{๗๒} ก็มีความทุกข์อย่างผู้แพ้

เป็นผู้ชนะ ก็มีความทุกข์อย่างผู้ชนะ มันไม่เหมือนกัน แต่
 เป็นทุกข์ด้วยกัน ผู้ชนะก็ทุกข์ไปแบบหนึ่ง ผู้แพ้ก็ไปทุกข์ไป
 อีกแบบหนึ่ง การไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นอะไรเสียเลยนั่นแหละไม่เป็น
 ทุกข์ ที่มันจะเป็นผู้แพ้หรือจะเป็น ผู้ชนะโดยอาการกาย
 นอกอย่างไหน ก็ทำไปด้วยสติปัญญาแล้วก็แล้วกัน ตัวกูอย่า
 เกิดขึ้นเป็นผู้แพ้หรือผู้ชนะ มีสติปัญญารู้ว่าต้องปฏิบัติ
 หน้าที่อย่างไร ก็ปฏิบัติไปตามนั้น แม้จะเป็นความกันที่
 โรงที่ศาลก็ต้องไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวกู การมีจิตว่างจากตัวกู
 จะเป็นความได้ดี เป็นความได้สำเร็จ วิวาทกันได้ดีสำเร็จเป็น
 ผู้ชนะ จงทำด้วยจิตว่างอย่างนี้ และไม่มีความรู้สึกว่าเป็นผู้แพ้
 หรือผู้ชนะด้วยมันปรกติดอยู่เรื่อย ถ้าไปยึดว่าเป็นคนดีมีความ
 ทุกข์อย่างคนดี เป็นคนชั่วมีความทุกข์ตามแบบของคนชั่วเช่น
 เดียวกัน คนดีมีความทุกข์ตามแบบของคนดี นี่ท่านฟังออก
 ไหมคือเป็นคนดี ดุชนิดไหนก็ตาม ไปดูเถอะเขามีความทุกข์
 ของเขาอีกแบบหนึ่งเหมือนกัน เขาจะมีความทุกข์ไปตามแบบ
 ของคนดี หรือเราเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คนมีบุญกับคนมี
 บาป คนมีบาปมีความทุกข์ไปตามแบบของคนมีบาป นี่เห็น
 ง่าย แต่ว่าคนมีบุญก็ต้องมีความทุกข์ไปอีกแบบหนึ่ง ตาม

ประสาที่เขายึดมั่นถือมั่นว่าเขาเป็นคนมีบุญ ดังนั้นเราอย่าไปยึดว่าเราเป็นคนมีบุญมีบาป คือ ให้มีจิตว่างจากความรู้สึกว่าเราเป็นคนมีบาปหรือคนมีบุญ แล้วมีสติปัญญาารู้สึกว่าสิ่งต่างๆ จะต้องทำอย่างไรแล้วก็ทำไปด้วยสติปัญญาที่ว่างจากตัวตน อยู่เรื่อย อย่างนี้ไม่เป็นทุกข์เลย

ทีนี้มาถึงคำที่ฟังยากขึ้นไปอีกหน่อยก็คือคำว่าคนมีทุกข์ก็มีทุกข์ไปตามแบบของคนมีทุกข์ แต่ว่าคนมีความสุขก็ต้องเป็นทุกข์ไปตามแบบของคนมีความสุข ท่านลองน้อมใจนึกไปถึงใครคนใดคนหนึ่งท่านถือว่าเขาเป็นคนมีสุขเป็นมนุษย์ก็ได้ เป็น เทวดาในสวรรค์ก็ได้ ว่าเป็นคนมีความสุขแล้วท่านมองให้ลึกๆ หนึ่ง ก็จะเห็นว่าคนมีความสุขเหล่านั้นก็ยังมี ความทุกข์ชนิดหนึ่งแบบหนึ่ง รูปหนึ่ง ตามประสาทของคนมีสุข เพราะเขายังมีปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับการเกิดแก่เจ็บตาย หรือเรื่องตัวกูของกู หนึ่ง ชื่อว่าตัวกูของกูแล้ว ไม่ว่าจะอย่างสุขหรืออย่างทุกข์ มันเป็นของหนักๆ หนึ่ง เหมือนอย่างว่าเราจะหว่ากระบุงอุจจาระก่อนกรวดก่อนหิน นี่มันก็หนัก แต่ถึงจะหว่ากระบุงเพชร พลอย เต็มไปด้วยเพชร พลอย มันก็หนัก เพราะมันมีความยึดถือว่าตัวกู ของกู มันจึงหนัก

แต่ถ้าไม่หิวคือไม่มีติดอะไรเลย นั่นแหละคือมีจิตว่าง จิตของเราจะไม่ “หิว” อะไรเลย จะไม่มีติดนั่นติดมันอะไรเลย นี่เรากว้าง เราไม่เป็นทุกข์ เลยนี้เรียกว่าเรามีจิตว่าง ถ้ามีความรู้สึกทำนองตัวกู ของกู เรียกว่าจิตวุ่น จิตว่างทำให้นอนหลับสบาย ไม่ต้องเป็นมนุษย์สุนัข จิตวุ่นนั้นหลับไม่ได้ กลางคืนอดักวัน กลางวันเป็นไฟ มันหลับไม่ได้ จึงต้องเป็นมนุษย์สุนัข ดังนั้นเราจึงควรมีสติปัะ ธรรมะซึ่งเป็นยอดของสติปัะ คือ สติปัะแห่งการมีชีวิตให้ถูกต้อง แล้วเราไม่ต้องเป็นมนุษย์สุนัข

ทีนี้ปัญหาที่ถัดไปอีกคือ ความที่จะต้องเป็นมนุษย์ลิง หรือมนุษย์วานรอีก ๒๐ ปี ข้อนี้หมายถึงว่า เมื่อมีอายุมากถึงขนาดนี้ ก็มีความพินเพื่อนเลือนลัมป้าเปื้อ แต่ถ้าหากว่าเขาได้อาศัยธรรมะของ พระพุทธเจ้ามาตั้งแต่ต้นเรื่อย ๆ มา ก็มีอุบายวิธีที่จะทำให้เขาเป็นคนมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ อายุ ๙๐ ปี ๑๐๐ ปี ๑๐๐ กว่าปีก็ไม่ลัมไม่พินเพื่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือปฏิบัติในทางจิตใจให้ถูกต้อง ที่เรียกว่าภาวนานั่นเอง การเจริญอานาปานสติภาวนาเป็นการฝึกสติอย่างยิ่ง ไม่ให้สติพินเพื่อนไปได้แม้แต่นิดเดียว

ท่านจะอยู่ไปอายุเท่าไรก็ไม่มีทางที่จะพ้นเพื่อน อย่างนี้เรียกว่า เป็นผู้รู้จักหนทาง ที่คนแก่คนชราจะต้องเป็นไปอย่างไร หมายความว่า คนแก่เหล่านี้ จะไม่มีคัมภีร์มโนมยิทธิขึ้นทุกที่ ปลอ่ยวางยั้งขึ้นทุกที่ ดำรงตนให้อยู่ในทางธรรมะยิ่งขึ้นทุกที่ มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ยิ่งขึ้นทุกที่นั่นเอง ไม่มีอะไรป้ำป่อยให้เด็ก ๆ หัวเราะ ถึงแม้ท่านทั้งหลายในที่นี้คงปรารถนาเป็นอย่างยิ่งว่า ถ้าเราจะมีอายุอยู่มากจนถึง ๕๐ ปี ๑๐๐ ปี ก็ขออย่าให้มันพ้นเพื่อนเลือนลမ် น่าสมเพชเวทนาอย่างนั้นเลย จึงมีสติสมบูรณ์อย่างยิ่ง อยู่เหนือความคร่ำคร่าของร่างกายอยู่เสมอ แม้ว่าร่างกายจะคร่ำคร่า หรือว่าหุนหวกแล้ว ตาบอดแล้ว หรืออะไรก็ขออย่าให้จิตใจพ้นเพื่อนลุ่มเลือนแต่ประการใดเลย ถ้าเป็นดังนี้ ท่านจะต้องมีธรรมะเป็นหลักยึด มีสติสำหรับฝึกฝนการกำหนดสิ่งต่าง ๆ เป็นระเบียบอยู่เสมอ เช่นกำหนดลมหายใจ เป็นต้น อันเป็นการฝึกสติให้มั่นคงอย่างยิ่ง เราก็ค้นจากคำสาปที่ว่า ต้องเป็นมนุษย์ว่านรตัง ๒๐ ปี ได้โดยง่ายดาย

เมื่อพ้นคำสาปใดดังนี้แล้ว เราก็ค้นมนุษย์สมตามความหมายของคำว่ามนุษย์ ซึ่งแปลว่า สัตว์ที่มีจิตใจสูง หรือผู้

มีจิตใจสูง คำว่ามนุษย์เป็นภาษาสันสกฤต มาจากคำมะ +
 อุษยะ ส่วนคำมนุษย์ เป็นภาษาบาลี มาจากคำมะ × อุตสะ
 ที่^๕แปลเองง่าย ๆ เป็นภาษาง่าย ๆ ว่า มะ แปลว่าใจ
 อุษยะ หรืออุตสะ แปลว่าสูง มนุษย์ แปลว่าใจสูง ที่จริง
 จะแปลอย่างอื่นก็ได้ ไม่ใช่แปลไม่ได้ แต่แปลอย่างนี้ก็ได้
 และเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับการถือเอาเป็นอุดมคติ

นี่แหละคือการที่เราเป็นมนุษย์ที่ทำโลกให้มีค่า ทำโลก
 ให้ทั้งงามน่าชื่นใจน่าเลื่อมใสได้จริง ๆ เพราะอาศัยเครื่องมือ
 คือธรรมะของพระพุทธเจ้า ดังนั้นจึงหวังว่าท่านทั้งหลายผู้
 ได้ฟังเรื่องที่เป็นแต่เพียงแนวสังเขปของธรรมะ และแนว
 ของชีวิตมาโดยลักษณะอย่างนั้นแล้ว ท่านทั้งหลายจะได้
 ไปคิด ไปนึก ไปใคร่ครวญดู แล้วก็จะเกิดความเพลิดเพลน
 ได้เหมือนกัน ความเพลิดเพลนอย่างนี้เรียกว่า ความบันเทิง
 ในทางธรรมะ ไม่ต้องเสียเงิน ไม่ต้องเคืองตร้อน ไม่ต้อง
 หมดเปลืองเนื้อหนังอะไรเลย กลับจะเป็นสุขสงบเย็นในการ
 นึกการคิด อย่างนั้นมันช่วยให้รู้เรื่องของตัวเอง ของชีวิตจิตใจ
 ของความจริงที่มากเกิดเป็นมนุษย์^๕ว่าชีวิตคืออะไร มันเนื่อง
 จากอะไร มันเพื่ออะไร และมันจะสำเร็จได้โดยวิธีใดอย่างนั้น

เป็นต้น ถ้าท่านจะถกเถียงกัน คุยกัน เรื่องชีวิตท่านเอง^๕ จะสนุกกว่าเรื่องอื่น ขอแต่^๕ว่าให้เข้าใจความหมายของเรื่อง ท่าน^๕ จะสนุกกว่าเรื่องไร้สาระ ที่มี^๕กฤษฎาสรวลเสเฮฮา^๕กัน อยู่โดยมาก ซึ่งนำไปสู่ความเมามาย^๕นี้แปลว่าเราเป็นมนุษย์ สัมกับ^๕ความหมายของคำว่ามนุษย์แล้ว

ที่^๕นี้ยังเหลือข้อปลีกย่อยอยู่^๕หนึ่งคือว่าเราเป็นมนุษย์ แต่หน้าที่การงานโดยตรงของเรา คือ ความเป็นข้าราชการ เราเป็นมนุษย์ที่มีหน้าที่การงานอย่างข้าราชการ อาตมาได้ กล่าวแล้วว่า เราเป็นอะไร ก็อย่าได้ยึดมั่นถือมั่นว่าเราเป็น นี้หมายความว่าเราอย่าทะนงในเรื่องนี้ ความรู้สึกว่าตัวกู อย่าง กระต้างตัวยमानะทิฏฐิน^๕นั้นอย่าให้มี ความรู้สึก^๕ว่าของกู ยึดมั่น ถือมั่น ทำให้นอนไม่หลับ^๕นั้น ก็อย่าให้มี ให้คงมีแต่ว่างจาก ตัวกู ของกู แล้วสติปัญญา ก็เกิดขึ้นแทน เหมือนอย่าง^๕ที่กล่าว มาเมื่อตะก่น^{๕๕}แล้วว่า ใจ^๕นั้นตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นประธาน เป็นศูนย์กลาง ของชีวิต แต่^๕ว่าใจ^๕นั้นแล้วแต่^๕ว่าอะไร เข้ามาครอบงำ ถ้าวิชาความง^๕ความหลงเข้ามาครอบงำ มันก็เดินไปตามทางตัวกูของกู ถ้าไม่มีวิชาความง^๕ความ หลงเข้ามาครอบงำ เป็นอิสระอยู่ มันก็มีสติปัญญาว่างได้

ในตัวเอง สมกับที่เรียกว่า ใจนี้เป็นธาตุ มโนธาตุคำ
นี้แปลว่า ธาตุรู้ หรือจะเรียกว่าวิญญาณธาตุ ก็ตาม ก็คือ
ธาตุรู้และเป็นการรู้แจ้ง ดังนั้นมันจะงอกงามไปในทางที่เป็น
ความรู้ในตัวเอง ขออย่าให้โมหะวิชชามาปกคลุมมันเท่า
นั้น จิตนี้จะรู้ได้ในตัวของมันเอง ดังนั้นเราสามารถจะปฏิบัติ
หน้าที่ต่าง ๆ เช่น หน้าที่ราชการหรือหน้าที่อะไรโดย
ตรงนี้ด้วยจิตที่บริสุทธิ์ มีสติปัญญา ไม่มีอวิชชาความโง่
ความหลงเข้ามาครอบงำ และเรามองเห็นอุคมคติของคำว่า
ข้าราชการได้เป็นอย่างดี

อาตมาอยากเอาเรื่องเก่า ๆ มาเล่าสักหนึ่ง เรื่อง
ของคำว่า ราชา เราเป็นข้าราชการก็คือผู้ที่ทำภาระงานของ
ราชาราชาคืออะไร ตามตัวหนังสือแปลว่าผู้ที่ทำประชาชน
ให้ยินดี ราชานี้มาจากรากศัพท์ว่า รช ซึ่งเป็นรากศัพท์
(root) ในที่นี้แปลว่า กำหนดหรือยินดี ราชาแปลว่าผู้ทำ
บุคคลอื่นให้กำหนดหรือยินดี เรื่องต้องเล่ามาตั้งแต่แรกสร้าง
โลกว่า เมื่อมีมนุษย์ขึ้นมาในโลกใหม่ ๆ นั้น มนุษย์ในครั้ง
กระโน้น ซึ่งเก่าแก่ไม่น้อยกว่าครึ่งอายุหิน ได้เก็บข้าวสาลี
ที่ออกเองในป่ามากิน ต่อมาเมื่อคนอุตุริไปเก็บมาใส่ยุ้งฉางไว้

คนอื่นนอก ทำให้หมกข้าวสาละในป่า เลยต้องปลุกกันเอง
 ที่เกิดเองอยู่ในป่าไม่มีแล้ว มันก็ต้องปลุกกันขึ้นมา ซึ่งได้
 แก่การทำไร่นานั่นเอง ที่นั่นแม่ทำนากันแล้วก็ตี ก็ยังไม่
 วายมีคนไปขโมยเขา ขโมยที่เพื่อนปลุก ตัวเองไม่ปลุก
 แล้วยังมีการเบียดเบียนอย่างอื่นนอกจากการลักขโมย มีเบียด
 เบียดทางร่างกาย ทางทรัพย์สินสมบัติ ของรักของใคร่มาก
 ขึ้น มนุษย์ ก็เกิดความคิดที่คิดขึ้นมาเป็นครั้งแรก ว่าให้ยก
 ย่องมนุษย์คนหนึ่งที่มีรูปร่างแข็งแรง สวยงาม มีสติปัญญาดี
 เยี่ยม ขึ้นเป็นผู้ทำหน้าที่ลงโทษคนขโมยหรือประพฤติชั่ว แล้ว
 ก็ให้รางวัลคนที่ทำถูกทำดี พอตกลงกันอย่างนั้นแล้ว คนนั้นก็
 มีอำนาจปฏิบัติหน้าที่ขึ้น ขึ้นมาทันที พอปฏิบัติหน้าที่ขึ้นก็ที่เรา
 เรียกกันว่าหน้าที่ปกครองนี้ ไปไต่ระยะหนึ่ง ก็เกิดความยินดี
 ตีปรดาขึ้นมาในหมู่มนุษย์เหล่านั้นว่า เดียวนี้ไม่มีขโมยแม่แต่
 นอนก็ไม่ต้องปิดประตูเรือน ทำบ้านเรือนไม่ต้องมีประตู
 ก็ได้ ไม่มีขโมย ทุกคนพอใจกันอย่างยิ่ง อุทาน ก็คำพูดอัน
 หลุดออกมาเองโดยไม่ตั้งใจ ก็หลุดออกมาจากปากเหล่านั้น ๆ
 ว่า ราชา ๆ ๆ (แปลว่าผู้ทำความยินดีให้แก่เรา) คำนี้ก็
 เลยกลายเป็นชื่อสำหรับคนคนนั้น คือคนที่ถูกสมมติให้เป็น

พระราชารองค์แรกในโลก เรื่องนี้จะเท็จจริงอย่างไร แต่
เหตุผลมันมีอยู่ชัดว่าอาจเป็นไปได้จริง นี่แหละคำว่า ราช
หมายความว่า ผู้ที่ทำความยินดีให้แก่คนทุกคน ถ้าเราเป็น
ข้าราชการก็หมายความว่าทำงานของพระราชามิงานอย่าง
เดียวกับพระราชาดังนั้น ข้าราชการก็แปลว่าจะมีหน้าที่ที่จะ
ต้องทำความยินดีให้แก่ทุกคนตามไปทั่ว ข้อนั้นทำได้ง่าย
ที่สุด ก็ต่อเมื่อข้าราชการนั้น ๆ ไม่มีความรู้สึกยึดมั่นว่าตัวกู
ฉันเอง และมีจิตว่างเป็นสติปัญญาอยู่เรื่อย ทัศนเขาเหล่านั้น
จะรู้สึกขึ้นมาทันทีว่าอาชีพข้าราชการนี้ ไม่ควรจะเรียกว่าลูก
จ้างเสียแล้ว การที่เรียกข้าราชการว่าลูกจ้างนั้นมันลบลบตา
พุด เป็นคำพุดของบุคคลที่เห็นแต่ทางวัตถุหรือทางฝ่ายเนื้อ
หนังจึงเห็นเป็นลูกจ้าง ทำงานเพราะเห็นแก่เงินค่าจ้าง ที่จริง
ข้าราชการ ถ้าปฏิบัติหน้าที่ไปโดยเต็มเปี่ยมบริสุทธิ์ยุติธรรม
แล้ว ก็เป็นปูชนียบุคคลประเภทหนึ่งเหมือนกัน หมายความว่า
ทำความพอใจให้แก่บุคคลทุกคน โดยเอาการงานเป็น
การปฏิบัติธรรม แล้วตัวการงานนั้นแหละเป็นความสุข ไม่
ใช่เอาเงินเป็นความสุข เราจึงไม่เป็นลูกจ้างเพราะว่าสิ่งที่เรา
ทำออกไปเป็นประโยชน์แก่มหาชนนั้นมันเกินค่าจ้าง ค่าของ

คุณประโยชน์ที่เราทำให้แก่ประชาชนนั้นมันมีค่าความเป็นเงินไม่ได้ มันมากเกินไป เมื่อเรามองเห็นอุดมคติข้อนี้ และยึดอุดมคติข้อนี้เป็นหลักไว้โดยบริสุทธิ์ใจแล้ว เราเป็นปุชนียบุคคล คนอื่นจะไม่มาเห็นแก่ตามใจ แต่เราจะต้องเห็น หรือว่าตัวเราต้องเห็น ดังนั้นเราจึงมีความสุขอย่างปุชนียบุคคล ไม่ใช่อย่างลูกจ้าง นี่ดีกว่าลูกจ้างเป็นไหน ๆ แล้วเงินเดือนที่ได้รับก็กลายเป็นเครื่องบูชาคุณ เป็นขยะมูลฝอยไปก็ได้ คือเหมือนกับรูปเทียนที่จุดชนบูชาคุณ อย่างนี้ไม่ใช่ค่าจ้าง ถ้าเราไม่ได้คิดอย่างนี้ เราก็เป็นวัตถุนิยมจัด เราเห็นแก่เงินแล้วเราก็ต้องเป็นลูกจ้างโดยแน่นอน ครั้นมีตัวกูของกูจัดแล้วจะต้องเอาเปรียบงานของนายจ้างโดยแน่นอน ทำงานอย่างคนโกงไม่สมกับค่าจ้างโดยแน่นอน นี่แหละความเป็นลูกจ้างกับความเป็นปุชนียบุคคลมันให้ผลต่างกัน อย่างหนึ่งน่าทุเรศ น่าสลดหดหู่ แต่อีกอย่างหนึ่งน่าชื่นใจ

เมื่อเรามีความเข้าใจถูกต้องอย่างนี้แล้ว มันง่ายตายทีจะเป็นผู้ยึดถือหลักที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ทำดีดีเสร็จตั้งแต่เมื่อทำ ทำชั่วชั่วเสร็จแล้วตั้งแต่เมื่อทำ ส่วนผลที่พลอยไปได้ เช่นเงิน เช่นชื่อเสียงนั้นเอาเป็นเกณฑ์ไม่ได้ แต่มัน

เป็นได้อยู่ ๒ อย่าง คือ ถ้าหาเงินมาได้จากการทำชั่วมันเป็นเงินชั่ว ถ้าหาชื่อเสียงมาได้จากการทำชั่วก็เป็นชื่อเสียงปลอม ต่อเมื่อหาเงินมาได้จากการทำดี มันจึงเป็นเงินดี หาชื่อเสียงมาได้จากการทำดี จึงจะเป็นชื่อเสียงแท้จริง ที่นักที่หาเงินมาได้โดยการทำชั่วเป็นเงินชั่วมานั้น ครั้นเอามาทินมาใช้มันก็ยังเป็นเลือนลางที่ชั่ว มากยิ่งขึ้นทุกที ครอบครัวยิ่งพลอยชั่วไปด้วย ชื่อเสียงปลอมนั้นเอามาหลอกคนได้พักหนึ่งก็ทำให้คนตกจมไปกว่าเดิม ที่นักหาเงินได้จากการทำดีก็เป็นเงินดี เอามาหล่อเลี้ยงร่างกายก็เป็นเนื้อหนังร่างกายที่ดี ครอบครัวยิ่งพลอยกินพลอยใช้สอย ก็ได้รับการอบรมไปในทางที่ดี ชื่อเสียงดีก็ส่งเสริมคนให้ดียิ่งขึ้นไป อย่างนั้นมันดีตลอด ส่วนที่ชั่วตลอดก็ชั่วตลอด อย่างนี้ไม่ปนกันเลย เราก็จะมองเห็นได้ว่าอะไร ๆ ที่ว่าดี ๆ นั้น ย่อมเนื่องมาจากความเข้าใจอย่างถูกต้อง ไม่เห็นวัตถุเป็นใหญ่ ไม่เกิดความรู้สึกวาทัญ ของกู เป็นใหญ่นั้นเอง

เมื่อข้อเท็จจริงเป็นดังนี้ ก็ควรจะกล่าวได้ว่า อุดมคติที่แท้นั้นยิ่งกว่าเงิน อุดมคติที่แท้นั้นยิ่งกว่าสิ่งที่เอามาซื้ออะไรก็ได้ หรือกินได้ที่เดียวเลย มันยิ่งกว่าวัตถุ อุดม-

คติที่แท้ก็คือธรรมที่เป็นเครื่องบำบัดทุกข์ บำบัดต้นเหตุของ
 ความทุกข์ บำบัดรากเงาของความเสื่อมเสียโดยประการทั้ง
 ปวง ถ้าเราถือธรรมะเป็นหลักแล้ว จะนำชี้นอกชี้นใจไป
 ทุกกระเบียดนิ้ว มีกายวาจาใจที่นำเลื่อมใส นำบูชา นำ
 เคารพไปทุกกระเบียดนิ้ว นี่คือรากฐานของความสุขที่แท้
 จริง เป็นความสุขชนิดที่ไม่ต้องมีความทุกข์ไปตามแบบของ
 คนมีความสุข เพราะเป็นเครื่องบำบัดความทุกข์ออกไปหมด
 จนสิ้นเชิง เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมะนี้เป็นเครื่อง
 มือบำบัดทุกข์ให้แก่ชีวิตของเรา ชนิดที่เรียกว่ามีบาปดั้งเดิม
 หรือ Original Sin ติดตัวมาแต่เดิม เรากำจัดบาปเหล่านั้น
 ออกไปได้หมด และเป็นมนุษย์สมตามความหมายของคำว่า
 มนุษย์ ไม่ต้องเป็นมนุษย์ชั่ว มนุษย์สุนัข มนุษย์วานร
 อันเป็นบาปดั้งเดิมซึ่งยากที่ใคร ๆ จะเอาชนะได้ ถ้าหาก
 เราไม่ได้อาศัยความเมตตา กรุณา ของพระผู้มี พระภาคเจ้า
 แล้ว มันยากที่จะเอาชนะได้ ถึงแม้ในศาสนาอื่นก็เหมือน
 กัน ต้องอาศัยสติปัญญาของพระศาสดาแห่งศาสนานั้น ๆ
 จึงจะเอาชนะความที่ต้องเป็นไปตามบาปดั้งเดิมนี้ได้ เราอาจ
 เพิกถอนบาปดั้งเดิมได้ด้วยเหตุนี้ แล้วบาปอื่น ๆ นั้นมัน

ไม่มีที่ตงที่อาศัย ถ้าเราเพิกถอนบาปทั้งเดิมนี้ไปแล้ว ก็
เป็นมนุษย์ที่มีความสดชื่น อย่างมนุษย์เต็มตามอุคมคติของ
คำว่ามนุษย์ สามารถจะปรกติดูอยู่ได้ และย่อมเยาะหัวเราะ
ความเกิด ความแก่ ความเจ็บความตายได้ ว่าสิ่งเหล่านี้
ไม่อาจจะทำอะไรให้เราเป็นทุกข์ได้เลย นี่ก็คืออนิสงส์ของ
ธรรมะ และแนวสังเขปทั่ว ๆ ไปของธรรมะ ที่ท่านทั้ง
หลายน่าจะนำเอาไปนึกไปคิดและเอาไปใช้ให้เป็นประโยชน์
ได้ ทั้งแก่ตนเอง และแก่ลูกหลานที่กำลังจะเป็นปัญหาแก่
ท่านทั้งหลายชั้นในอนาคต เพราะว่าถ้าเราไม่เตรียมให้ตั้งแต่
ที่แรกแล้ว เขาก็จะเดินไปในหนทางที่จะทำความยุ่งยากให้
แก่ตนเอง และแก่บิดามารดาโดยไม่ต้องสงสัย

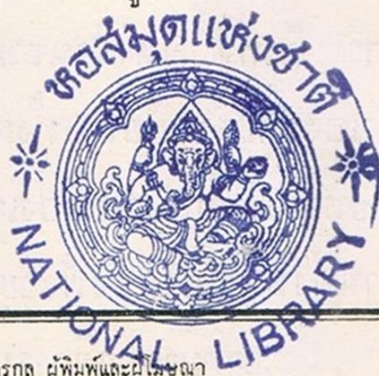
ฉะนั้น เป็นอันว่า ธรรมะย่อมแก้ปัญหได้ทุกประ
การ คือทั้งปัญหาส่วนรวม ทั้งเรื่องส่วนราชการ ทั้งส่วน
ตัวเองและส่วนผู้อื่น ทั้งส่วนโลกนี้และส่วนโลกหน้า ไม่มี
เสียหลายไม่มีหมดเปลืองเวลาเปล่าแม้แต่ประการใด หวังว่า
ท่านทั้งหลายที่ได้นั่งฟังอยู่นี้คงจะเอาไปคิดไปนึกด้วยดี

อาตมาขอยุติการบรรยายด้วยเวลาเพียงเท่านี้

๑๕๑๐ รวมเรื่องเขียน ของนายสุกิจ นิมมานเหมินท์

ถ้าท่านรู้จักอาจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินท์ ว่า
เป็นรัฐมนตรีที่คล่องแคล่วในการบริหารการศึกษา
นับว่าท่านยังรู้จักน้อยไป ท่านผู้นี้ยังเป็นนักสอน
นักพูด นักธรรมชาติวิทยา นักคิด นักเขียน
นามกระเดื่องอีกด้วย หนังสือเล่มนี้เป็นเครื่องยืนยัน
ข้อเขียนของท่านว่าเป็นสารคดีพิเศษไม่ซ้ำแบบ
ใคร มีเรื่องเช่น อันน่อง^๕แต่กำเนิดเกิดมา จะ
หุงข้าวหุงปลากัมมิเคย หรั่งไย ไทยเป็น หรั่งเขิน
ไทยหั่ว ฯลฯ อาจารย์สุกิจ ถ้าใครรู้จักท่านดีก็ยก
ท่านไว้ในระดับนักปราชญ์ องค์การคำของคุรุสภา
ภูมิใจที่จะเสนองานของนักปราชญ์ผู้นี้

หอสมุดแห่งชาติ
จันทบุรี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว นายกำธร สติรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา